

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ

- **Μ. Ηλιού** : Διαδικασίες κοινωνικής συμμετοχής
- **Μ. Γκίβαλος** : Από τον Hayek στον Popper
- **Χ. Μπαλόγλου** : Ο καταμερισμός των έργων στους W. Petty και A. Smith
- **Τ. Κωστόπουλος** : Περιφερειακή ανάπτυξη και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση
- **Δ. Τσακίρης** : Το Βαλκανικό Σύμφωνο του 1953-54
- **Α. Χουλιάρης** : Ερυθραία: Το νεώτερο κράτος της Αφρικής
- **Χ. Ιωάννου** : Τα επιστημονικά επαγγέλματα στην αγορά εργασίας
- **Ν. Παπαδόπουλος, Η. Αθανασιάδης, Δ. Γιοκρούση** : Το σχολικό κλίμα και οι σχέσεις καθηγητών-μαθητών
- **Χ. Λιονής, J. Slikkerveer, Ν. Φασατάκης, Μ. Φιορέτος** : Ονομασίες ασθενειών στην τοπική διάλεκτο της Κρήτης

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Δ΄

Τεύχος 13

Μιχαήλ Σ. Ζουμπουλάκης
Λέκτορας

1/4/94.

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Πανεπιστήμιο, κοινωνία και εξουσία	5
Μ. Ηλιού: Διαδικασίες κοινωνικής συμμετοχής	11
Μ. Γκίβαλος: Hayek και Popper: από την «αυθόρμητη τάξη» στην «ανοιχτή κοινωνία»	23
Χ. Μπαλόγλου: Ο καταμερισμός των έργων στους Sir William Petty και Adam Smith και το αρχαιοελληνικό υπόβαθρό τους	59
Τ. Κωστόπουλος: Περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση	83
Δ. Τσακίρης: Οι τριμερείς συμφωνίες μεταξύ Γιουγκοσλαβίας, Ελλάδας και Τουρκίας 1953-54	103
Α. Χουλιάρης: Ερυθραία: το νεώτερο κράτος της Αφρικής	117
Χ. Ιωάννου: Τα επιστημονικά επαγγέλματα στην αγορά εργασίας	127
Ν. Παπαδόπουλος, Η. Αθανασιάδης, Δ. Γιοκρούση: Σχέσεις καθηγητών-μαθητών: μια εμπειρική ψυχοπαιδαγωγική έρευνα	141
Χ. Λιονής, J. Slikkerveer, Ν. Φασατάκης, Μ. Φιορέτος: Όροι (ονομασίες) ασθενειών στην τοπική διάλεκτο της Δυτικής Κρήτης	157

Προτάσεις - συνέδρια - ανακοινώσεις

I. Λαμπίρη-Δημάκη:

Κέντρο μελέτης αρχαιολογικού και ελληνοιστικού δικαίου 173

Βιβλιοκριτική 175

Πανεπιστήμιο, κοινωνία και εξουσία

Πριν από τέσσερις ή πέντε δεκαετίες οι προοπτικές της οικονομικής ανάπτυξης και του κοινωνικού εκσυγχρονισμού –καπιταλιστικού ή σοσιαλιστικού τύπου– διαγράφονταν ελπιδοφόρες. Η εμπιστοσύνη στα τεχνολογικά επιτεύγματα της εποχής και στις διακηρύξεις για την προαγωγή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, μετά τα δεινά του μεγάλου πολέμου του 1940, αναπτέρωναν την πίστη του κοινού ανθρώπου για ειρηνικότερη ανέλιξη και δικαιότερη κοινωνική οργάνωση.

Η διάδοση των δώρων του πολιτισμού, με κορυφαίο το αγαθό της παιδείας, δεν εμφανιζόταν πια με τη μορφή ενός άπιαστου ιδανικού, ενός απατηλού ονείρου. Έπαιρνε τη μορφή ενός ατομικού δικαιώματος και μιας κοινωνικής συνθήκης που έπρεπε – και μπορούσε– να γίνει κτήμα του κάθε ανθρώπου, πάνω σ' αυτή τη γη, ανεξάρτητα από χρώμα, θρησκεία, εθνότητα και κοινωνική καταγωγή. Ήταν η χρυσή εποχή των ευσεβών πόθων και των υψηλών προσδοκιών και από τις δυο μεριές του ιδεολογικού φράγματος, που αναπτέρωνε τις ελπίδες των λαών για ένα καλύτερο αύριο.

Σ' αυτήν την ευφορία των μεγάλων προσδοκιών και των πολλαπλών δυνατοτήτων, το εκπαιδευτικό ιδανικό πολλών γενεών φάνηκε να πλησιάζει πιο κοντά στην πραγματικότητα, σε σύγκριση με κάθε άλλη περίοδο στην ιστορία της ανθρωπότητας. Η διάδοση των υλικών προϊόντων του πολιτισμού και τα πνευματικά επιτεύγματα της κουλτούρας, ιδιαίτερα στο χώρο της επικοινωνίας και των μέσων μαζικής ενημέρωσης, ενίσχυαν την ελπίδα για τη γρήγορη και μαζική εξάπλωσή τους σε πλατιά λαϊκά στρώματα.

Στις δεκαετίες, επόμενες, του 1950 και του 1960 γινόμαστε μάρτυρες μιας σειράς ριζοσπαστικών αλλαγών και εκτεταμένων μεταρρυθμίσεων στο χώρο της παιδείας, σε παγκόσμια κλίμακα.

Βαθιές και μαζικές παρεμβάσεις από τη μεριά των διεθνών οργανισμών και των εθνικών κυβερνήσεων, ανέτρεπαν κυρίαρχες εκπαιδευτικές αρχές και μακρόχρονες οργανωτικές πρακτικές που κυριαρχούσαν στο χώρο της παιδείας για πολλές δεκαετίες. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση, μέσα από την οποία ήταν δυνατόν να επιτευχθούν δύο βασικές επιδιώξεις: α) η υπέρβαση του τεχνολογικού φράγματος της υπανάπτυξης και β) η άμβλυση των κοινωνικών ανισοτήτων.

Μέσα σε δυο δεκαετίες από τη λήξη του πολέμου, ο θεσμός της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης κατάφερε να εδραιωθεί πάνω σε σύγχρονες οργανωτικές βάσεις και σε καινούριες ακαδημαϊκές αρχές. Τα συστήματα παραγωγής, διάδοσης και κατανομής της γνώσης που διάμορφώθηκαν πάνω σ' αυτές τις βάσεις, άρχισαν να επιδρούν αποφασιστικά στην υφιστάμενη κλιμάκωση των κοινωνικών ομάδων. Στη νέα κοινωνία της πληροφορικής και των τεχνολογικών καινοτομιών, που άρχισε να διαμορφώνεται την εποχή αυτή, το Πανεπιστήμιο κατάφερε να γίνει δέκτης νέων φιλοσοφικών ρευμάτων και φορέας νέων κοινωνικών κινημάτων που κατά καιρούς δονούσαν τις βιομηχανικές κοινωνίες της εποχής μας.

Η αιματηρή διαμαρτυρία που ξέσπασε σε ορισμένα Πανεπιστήμια των Ηνωμένων Πολιτειών στις αρχές της δεκαετίας του 1960, καθώς και η ειρηνική επανάσταση σε Πανεπιστήμια της Γαλλίας το Μάη του 1968, ήταν αποτέλεσμα, ανάμεσα στ' άλλα, και των προϋποθέσεων που είχαν στο μεταξύ διαμορφωθεί στον χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε παγκόσμια κλίμακα.

Στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 που ακολουθούν ωστόσο, το Πανεπιστήμιο στις περισσότερες χώρες του αναπτυγμένου κόσμου, φαίνεται να μετατρέπεται σε παθητικό αποδέκτη της γενικότερης κοινωνικής και πολιτιστικής κρίσης που περνάει η μεταβιομηχανική κοινωνία.

Η μαζικοποίηση του πανεπιστημιακού χώρου και παράλληλα ο άρρηκτος δεσμός της εξειδικευμένης γνώσης με την επιχειρηματική διαδικασία που επέβαλαν τα παραγωγικά συστήματα της μεταβιομηχανικής κοινωνίας, προδιαγράφουν τους νέους όρους και καθορίζουν τους νέους ρόλους του Πανεπιστημίου. Από δραστήριος και δυναμικός παράγοντας κοινωνικού μετασχηματισμού, το Πανεπιστήμιο μετατρέπεται σε απλό φορέα οικονομοτεχνικής κοινωνικοποίησης. Παρά τον κυρίαρχο έτσι ρόλο που του επιφυλάχτηκε μετά τον πόλεμο, το Πανεπιστήμιο πέρασε ανάμεσα από τις δομικές και ιδεολογικές συμπληγάδες του ώριμου

βιομηχανικού πολιτισμού: τη «μαζική παραγωγή», το «γραφειοκρατικό συγκεντρωτισμό», την «πολιτική πραγματοποίηση» και την «ετεροκατευθυνόμενη βούληση».

Σε κοινωνίες με ομοσπονδιακή ή πολυεθνική σύνθεση και πρωτεύοντα ρόλο στην παγκόσμια παραγωγή, όπως για παράδειγμα τις ΗΠΑ και από μια άλλη μεριά το «Ηνωμένο Βασίλειο» (που παραμένει ακόμη και σήμερα κύριος εξαγωγέας τεχνολογίας και πολιτιστικών προϊόντων για πολλές πρώην αποικίες της Αυτοκρατορίας), το Πανεπιστήμιο παίζει το ρόλο του ιδεολογικού καταλήτη οικονομικής αφομοίωσης και διεθνικής συνοχής σε κρατικό και γεωγραφικό επίπεδο.

Σε «αμιγώς», λίγο πολύ, «εθνικά» κράτη της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης, η ανώτερη παιδεία για τεχνικούς, οικονομικούς και ιδεολογικούς λόγους, οργανώνεται πάνω στα ίδια περίπου πρότυπα ενός κεντρικά οργανωμένου γραφειοκρατικού μοντέλου παραγωγής και μετάδοσης γνώσης. Βασικός στόχος του κοινωνικοποιητικού αυτού του θεσμού παραμένει διττός: από τη μια μεριά η ομοιογενοποίηση των στάσεων και των προσανατολισμών του φοιτητικού πληθυσμού, μέσα σε εθνικά πλαίσια και από την άλλη η εξυπηρέτηση της μαζικής παραγωγής που αντιμετωπίζει τις ανάγκες ενός ορισμένου κοινωνικού συστήματος. Απουσιάζει αποφασιστικά από τον Πανεπιστημιακό σχεδιασμό και το πνεύμα της οικουμενικότητας και η εξατομίκευση της προσωπικότητας.

Στη χώρα μας, τα νέα κρατικά Πανεπιστήμια που ιδρύθηκαν την τελευταία περίπου εικοσαετία, ανεβάζοντας τον αριθμό τους σε 17, παραμένουν στις βασικές τους δομές το ένα πιστό αντίγραφο του άλλου. Διαιωνίζεται με αυτόν τον τρόπο, σε πολλά βασικά σημεία, ένα παρωχημένο μοντέλο ανώτατου πνευματικού ιδρύματος και μια αντίστοιχη αντιακαδημαϊκή κουλτούρα που μπορούμε ιστορικά να τα ανιχνεύσουμε πίσω στα χρόνια της ξένης πολιτειακής κηδεμονίας, που η χώρα μας είχε την ατυχία να γνωρίσει από τα πρώτα κιόλας βήματα της «ανεξάρτητης» εθνοκρατικής της ζωής. Τα κυριότερα συστατικά αυτού του πανεπιστημιακού μοντέλου είναι, πρώτον η ασφυκτική κρατική εποπτεία ακόμη και της εκπαιδευτικής διαδικασίας και δεύτερον, ως αποτέλεσμα αυτού, η αυστηρά γραφειοκρατική οργάνωση του χώρου.

Αυτά, καθώς επίσης και η ασφυκτική εποπτεία στο όνομα του «εθνικού συμφέροντος», όπως αυτό μεταφράζεται από την εκάστοτε κρατική εξουσία, μαζί με τη γραφειοκρατική ιεράρχηση του εκπαιδευτικού προσωπικού και της εκπαιδευτικής διαδικασίας,

ποτέ δεν είχαν κατά το παρελθόν οποιαδήποτε σχέση με την επιστημονική σκέψη και την πνευματική δημιουργία. Ασφαλώς δεν έχουν καμιά σχέση και σήμερα, όπου μια εντυπωσιακά μεταλλασσόμενη κοινωνία, όπως η ελληνική, φιλοδοξεί να γίνει ισότιμο μέλος μιας ομάδας κρατών με μακραίωνη πανεπιστημιακή παράδοση και εντυπωσιακή ακαδημαϊκή συμβολή στο σύγχρονο πολιτισμό.

Με τον ασφυκτικό κρατικό εναγκαλισμό και την αυστηρή γραφειοκρατική δομή της διδακτικής και ερευνητικής τους διαδικασίας, το ελληνικό Πανεπιστήμιο και από άποψη παραγωγής γνώσης και από άποψη ερευνητικής δραστηριότητας, φαίνεται να αδυνατεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις των καιρών.

Τα αίτια της αδυναμίας της ελληνικής πολιτείας, ως άμεσα εποπτεύουσας αρχής, να επιτρέψει στα Πανεπιστήμια της χώρας να εξελιχθούν σε αυτόνομες επιστημονικές και πολιτιστικές δυνάμεις, σύμφωνα με τις οικουμενικές αρχές της ακαδημαϊκής ελευθερίας και της πανεπιστημιακής αυτονομίας, οφείλονται προφανώς σε γενικότερους κοινωνικο-πολιτιστικούς παράγοντες που διαμόρφωσαν το ελληνικό κράτος. Κυρίως όμως έχουν σχέση με το γεγονός ότι οι πολιτικοί εκφραστές των οικονομικών και πολιτιστικών συμφερόντων αυτής της χώρας χρησιμοποιούν πάντα το κράτος και τους μηχανισμούς του, για να ασκήσουν αποφασιστικό έλεγχο πάνω σ' ένα θεσμό που περισσότερο από κάθε άλλον υπήρχε κίνδυνος να προκαλέσει σοβαρά προβλήματα στις υλικές και ιδεολογικές βάσεις του κοινωνικού καθεστώτος που υπεράσπιζε. Η κοινωνία των ιδιωτών δεν μπόρεσε ποτέ να κάνει αισθητή την παρουσία της στο χώρο της εκπαίδευσης σ' αυτό το επίπεδο, με αποτέλεσμα η κρατική επικυριαρχία να παραμένει μέχρι σήμερα μονοπωλιακά αδιαμφισβήτητη.

Σε μια τέτοια κατάσταση ποιο είναι το χρέος της πανεπιστημιακής κοινότητας; Πώς μπορούν τα Πανεπιστήμια ν' αντιδράσουν στο συνεχή υποβιβασμό του ρόλου και της λειτουργίας τους; Πώς μπορούν να λειτουργήσουν μέσα στον ασφυκτικό κλοιό της κρατικής κηδεμονίας και της πολιτικής εξάρτησης; Με ποιο τρόπο και προς ποια κατεύθυνση οφείλουν και μπορούν να δράσουν; Η απάντηση νομίζω είναι μια σ' αυτήν την περίπτωση: η πρώτη και άμεση αντιπαράθεση της πανεπιστημιακής κοινότητας πρέπει να είναι με τους εξουσιαστές της πολιτικής κοινωνίας. Όντας κατεξοχήν θεσμός της κοινωνίας των πολιτών το Πανεπιστήμιο πρέπει να αυτονομηθεί από την κομματική κυριαρχία, πριν αποτολμήσει οποιαδήποτε άλλη εσωτερική μεταρρύθμιση.

Χωρίς αυτήν την αυτονομία, στην πράξη και όχι στον τύπο, κάθε προσπάθεια αναβάθμισης από τη μεριά των κομματικών κυβερνήσεων θα το βυθίζουν περισσότερο στην εξάρτηση και τη γραφειοκρατικοποίηση της λειτουργίας του.

*Γράμμα της Διεύθυνσης
Πανταζής Τερλεξής*

ΤΕΤΡΑΔΙΑ

πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής

τετράδιο τριακοστό τρίτο

καλοκαίρι
χειμώνα '93

Δημήτρης Κωνσταντακόπουλος: *Ρωσία και Νέα Τάξη μετά τη σφαγή της Μόσχας*

Ευστάθιος Φακιολάς: *Η γιουγκοσλαβική κρίση και η αναζήτηση από την ενοποιημένη Γερμανία διεθνούς ρόλου στην Κεντροανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια*

Γεώργιος Γκορέζης: *Η αντιπαράθεση των Ατλαντιστών και των Ευρωπαϊστών στη «Νέα Τάξη Πραγμάτων»*

Η ΤΟΥΡΚΙΑ ΣΗΜΕΡΑ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ - ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ

Αστέρης Κ. Χουλιάρης: *Η δυναμική του ισλαμικού φονταμενταλισμού στην Τουρκία*

Ποθητός Δαμίγος: *Ο ρόλος του Κουρδικού Ζητήματος στην τουρκική πολιτική ζωή*

Κώστας Σταυρόπουλος: *Επιστημονικές επί του νομικοπολιτικού πλαισίου Ευρωπαϊκής Κοινότητας - Τουρκίας*

Victor Magiari: *Ο αντισημιτισμός είναι αντισημιτισμός;*

Βαγγέλης Γρ. Λυδίκος: *Περιφερειακές ταυτότητες και Ευρωπαϊκή Ένωση: Μια ανάγνωση στο φως του ηγερωτισμού*

Δήμητρα Παυλάκου: *Εκπαίδευση και κοινωνική κινητικότητα*

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Γιάννης Σακιάτης: *Ευγενία Φλογίτη, Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*

Δήμητρα Παυλάκου: *Α) Γιάννης Σχίζας, Ο Υμηττός, Β) Νίκος Ζαλαώρας, Τα δάση. Η σιωπηλή τραγωδία ή το τέλος της ζωής*

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Λίσακος: *Δεκατρία νέα βιβλία*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ

Μαυρομηγάλη 39, Τηλ. 3601956, 3610445

Διαδικασίες κοινωνικής συμμετοχής: Αρχές, ερμηνείες και πρακτικές*

Μαρία Ηλιού**

*«Μιλώντας τόσο πολύ για την πείνα,
ξεχάσαμε να προσπατήσουμε το ψωμί.
Τώρα στο ερμάρι τα ποντίκια
χαίρονται τρομαχτικές ελευθερίες».*

Τάκης Σινόπουλος, *Η ποίηση της ποίησης*

Πιστεύω πως θα είναι χρήσιμο, πριν προχωρήσω στο θέμα μου, να κάνω, προκαταρκτικά, ορισμένες διευκρινήσεις:

Η πρώτη: στη διάρκεια αυτού του συνεδρίου είχαμε την τύχη να ακούσουμε πολλά και σοφά. Οφείλω να σας προειδοποιήσω, πως από τη δική μου εισήγηση δεν θα μάθετε τίποτα που δεν γνωρίζετε ήδη. Η δεύτερη: αυτά που σε λίγο θα σας εκθέσω δεν θα σας ευχαριστήσουν. Θυμίζοντας «οικεία κακά», είναι δυνατό και να ενοχλήσουν σφόδρα. Η τρίτη: οι επισημάνσεις που θα γίνουν θα επιχειρήσουν απλώς να προσφέρουν μία δυνατή ανάγνωση γνωστών στοιχείων. Ανάγνωση που δεν ισχυρίζεται ότι είναι ακριβέστερη ή εγκυρότερη από μία άλλη. Και που ενέχει, εν-συνείδητα και υποκειμενική επιλογή και σχηματικότητα.

Θα περάσω τώρα στο θέμα μου, «Συμμετοχικές διαδικασίες: αρχές, ερμηνείες και πρακτικές» και θα επιμείνω στις τελευ-

---

* Παρουσιάστηκε στο συνέδριο που οργάνωσε το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων με θέμα: «Ευρώπη: Ιδέες, συλλογικές νοοτροπίες και πραγματικότητες», (24-28 Σεπτεμβρίου 1992).

** Καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

ταίες, ως περισσότερο αποκαλυπτικές. Είναι φανερό ότι η Ευρώπη, για την οποία συζητούμε, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μία παγιωμένη οντότητα. Πρόκειται για μία δυναμική έννοια, ανοιχτή σε επαναπροσδιορισμούς, ανάλογα με το ειδικό βάρος που αποδίδεται στις εναλλακτικές επιλογές που προσφέρει η οικοδόμησή της.

Η Ευρώπη θα υπάρξει ως «Ευρώπη των Πολιτών», στο μέτρο που οι πολίτες των κρατών-μελών της θα ενεργοποιηθούν ως πολίτες, πρωταρχικά, βέβαια, μέσα στον εθνικό τους χώρο (όπου οι δυνατότητες δραστηριοποίησής τους είναι πολύ μεγαλύτερες) και έπειτα στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Οι πραγματικά δημοκρατικές, οι συμμετοχικές διαδικασίες στα κοινά συγκεκριμενοποιούν αυτές τις δυνατότητες. Μέσα σε αυτή την προοπτική, δεν θα ήταν περιττό να εντάσσαμε στις συζητήσεις μας για την «Ευρώπη: ιδέες, συλλογικές νοοτροπίες και πραγματικότητες», την έγνοια για το πώς γίνονται αντιληπτές οι συμμετοχικές διαδικασίες και για το πώς εφαρμόζονται στον τόπο μας και ιδιαίτερα στα Πανεπιστήμια.

Οι βασικές αρχές της «συμμετοχής» εμπεριέχονται στην ίδια την ετυμολογία της ελληνικής λέξης (συν + μετέχω): αλληλεγγύη και υπευθυνότητα. Αναλαμβάνω την προσωπική μου ευθύνη σε ένα έργο που διαμορφώνεται συλλογικά. Και το έργο αυτό, κατά περίπτωση, μπορεί να είναι περιορισμένο ή ευρύτερο. Σε τελευταία όμως κατάληξη, ως «συμμετοχή» νοείται η προσωπική εμπλοκή στην παραγωγή της μελλοντικής κοινωνίας: στην επιλογή δηλαδή των κατευθύνσεων και τη διαμόρφωση των εξελίξεων που την αφορούν, στην υπεύθυνη παρέμβαση κατά τη συνεχή εκδίπλωση των εξελίξεων, στη διαχείριση τέλος των κοινών¹. Κατά τις διαδικασίες της συμμετοχής, το άτομο αναδύεται ως δρων κοινωνικό υποκείμενο.

Αν και συνήθως αναφερόμαστε στις θεσμοθετημένες συμμετοχικές διαδικασίες, η εμβέλειά τους κρίνεται πριν και μετά τη θεσμοθέτησή τους: ως αγωνιστική διεκδίκηση και ως κοινωνική πρακτική. Ως αντίληψη και ως δράση.

Δεν είναι αυτοφυή φυτά, αλλά ούτε και μεταφυτεύονται εύκολα οι αντίληψεις, οι στάσεις, οι πρακτικές. Χρειάζεται να πέσουν οι σπόροι σε γόνιμη γη και χρειάζεται να καλλιεργηθούν. Και για να συνεχίσω το μεταφορικό λόγο χρησιμοποιώντας μια έκφραση της οποίας έχει γίνει κατάχρηση, να θυμίσω πως στη χώρα μας, μετά τη μεταπολίτευση, υπήρχε πραγματικά, ως προς τη δυνατότητα ανάπτυξης συμμετοχικών διαδικασιών, «καμμένη γη». Ας δούμε λοιπόν, πώς έγινε αντιληπτή και πώς εφαρμόστηκε

στην πράξη, την τελευταία δεκαπενταετία, η έννοια της συμμετοχής.

Στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο

Όταν σε πολλές χώρες της Ευρώπης (ακόμα και στις ανατολικές: ας θυμηθούμε την «Αλληλεγγύη» στην Πολωνία ή την «Ανοιξη της Πράγας») έσφουζαν από ζωή «κοινωνικά εργαστήρια» όπου νέες μορφές συλλογικών διαδικασιών αναπτύσσονταν και δοκιμάζονταν, στην τραυματισμένη από την ιστορία της κοινωνίας μας η έννοια της συμμετοχής στην πολιτική και κοινωνική ζωή του τόπου ερμηνεύτηκε και εξακολουθεί να ερμηνεύεται, ως η δυνατότητα να απολαμβάνει κανείς τα στοιχειώδη πολιτικά δικαιώματα: να αγοράζει την εφημερίδα που προτιμά, να εκφράζεται ελεύθερα, να αναπτύσσει πολιτική δραστηριότητα ως μέλος ή στέλεχος μη συντηρητικού κόμματος, να ψηφίζει, κλπ. Αυτή η αντίληψη οδήγησε στην ανάπτυξη ορισμένων φαινομένων που θα σας πρότεινα να τα βλέπαμε στη σχέση τους με το θέμα μας.

Κομματική πλαισίωση του πολίτη

Πρόκειται για την ελεγχόμενη από τα κόμματα συμμετοχή των πολιτών –που είναι τελείως διαφορετικό θέμα από τη συμμετοχή των κομμάτων– στην πολιτική ζωή και στο κοινωνικό γίνεσθαι.

Εφόσον το κόμμα το οποίο υποστηρίζει κανείς δεν τίθεται εκτός νόμου, ο ψηφοφόρος ή ο οπαδός του θεωρεί τον εαυτό του από μόνο αυτό το γεγονός, ως δραστήριο κοινωνικά άτομο. Ο τρόπος λειτουργίας των κομμάτων, αλλά και των πολιτικών θεσμών, του ενισχύει αυτή την πεποίθηση. Έτσι, η απουσία ανοιχτής καταπίεσης ερμηνεύεται ως ελεύθερη εξάσκηση συμμετοχικών διαδικασιών, πράγμα που διευκολύνει τη στενή περιχαράκωση της κοινωνίας από τα κόμματα. Αντιλήψεις και πρακτικές αλληλοτροφοδοτούνται.

Μερικές επιλεκτικές αναφορές:

Η ενημέρωση και η πολυδιάστατη πληροφόρηση είναι, βέβαια, στη βάση της ανάπτυξης συμμετοχικών διαδικασιών (αλλά και των στοιχειωδών αρχών της ελευθερίας και της δημοκρατίας). Στην Ελλάδα, ο έλεγχος του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης² από την εκάστοτε Κυβέρνηση θεωρείται αυτονόητος. Χαρακτηριστικός και ο ρόλος του κυβερνητικού εκπροσώπου στα δελτία ειδήσεων: από πηγή (μία από τις πηγές) πληροφόρησης των δημο-

σιογράφων, μετατράπηκε τάχιστα σε λυδία λίθο της εγκυρότητας της είδησης. Γι' αυτό έχει άλλωστε κατά κανόνα και τον τελευταίο λόγο. Η αμφισβήτηση του ελέγχου αυτού από τα κόμματα της εκάστοτε αντιπολίτευσης δεν αποσκοπεί στο να διασφαλιστεί το δικαίωμα όλων σε αντικειμενικότερη πληροφόρηση, αλλά εντάσσεται είτε στην προσπάθεια φθοράς και ανατροπής της κυβερνητικής πλειοψηφίας, είτε σε χειρισμούς διεκδίκησης μεριδίου από την πίττα. Ας θυμηθούμε τις διακομματικές συμφωνίες για την τηλεοπτική μετάδοση των προεκλογικών συγκεντρώσεων και τις γραφικές (τις θλιβερές) δοσολογίες τους – για τις μέρες, τις ώρες, τα λεπτά, τα πλάνα, τους ομιλητές...

Αυτονόητο επίσης θεωρείται, ότι ο κρατικός μηχανισμός και οι δημόσιοι οργανισμοί ελέγχονται όχι από την Κυβέρνηση, αλλά από την κομματική κυβερνητική πλειοψηφία. Τα παραδείγματα άπειρα, τόσο από την καυτή επικαιρότητα, όσο από την οδυνηρή πρόσφατη ιστορία. Η αμφισβήτηση αυτών των καταστάσεων από την πλευρά των κομμάτων της αντιπολίτευσης γίνεται, συνήθως, και πάλι «για το πάπλωμα». Ένα σχετικά ανώδυνο (;) παράδειγμα είναι ίσως ιδιαίτερα αποκαλυπτικό: σε εκλογική περίοδο, η Ολυμπιακή Αεροπορία μοιράζει τις θέσεις σε έκτακτες πτήσεις της στα κόμματα – και τις αρνιέται στους πολίτες³.

Ας αναφέρουμε και το γνωστό φαινόμενο της χειραγώγησης των μαζικών οργανώσεων (γυναικείων, νεανικών, φοιτητικών, συνδικαλιστικών και επαγγελματικών οργανώσεων...) που αναπτύσσεται απροκάλυπτα. Εναγκαλισμός μέχρι πνιξίματος⁴. Αλλά όταν η αυτόνομη λειτουργία των μαζικών οργανώσεων υπονομεύεται, κλείνουν τα «σχολεία» της συμμετοχής.

Εν λευκώ εξουσιοδότηση αντί συμμετοχής

Θεωρώντας ότι πολιτική στράτευση σημαίνει και συμμετοχή, μεγάλος αριθμός πολιτών απεμπολούν τα δικαιώματά τους στην κοινωνική και την πολιτική δράση. Μπορούμε να διακρίνουμε, σχηματικά, δύο τύπους παραίτησης: την κλιμακωτή και την ολοκληρωμένη.

Στην πρώτη, ο απλός ψηφοφόρος θεωρεί ότι εκπροσωπείται από τον στρατευμένο οπαδό του κόμματός του, αυτός περιμένει τις οδηγίες από το κομματικό στέλεχος, τα κομματικά στελέχη εμπιστεύονται τα μέλη της διευθυντικής επιτροπής που κι αυτά συμφωνούν με τις απόψεις των μελών του πυρήνα της. Τα τελευταία ακολουθούν ευχαρίστως τις προτάσεις του Προέδρου, του Γραμματέα, του «Αρχηγού». Στη δεύτερη περίπτωση, ευρύτατα

λαϊκά στρώματα εμπιστεύονται απόλυτα και αταλάντευτα τον «Αρχηγό», από τον οποίο περιμένουν τα πάντα: να συμβιβάσει τα ασυμβίβαστα, να λύσει τα προβλήματα, να κάνει θαύματα.

Με την εν λευκώ εξουσιοδότηση, ο εξουσιοδοτών, όχι μόνο παραιτείται από το δικαίωμα στην κριτική σκέψη και στο λόγο, στη δυνατότητα επιλογής και την προσωπική άποψη, αλλά εκχωρεί και άλλου τύπου δικαιώματα επί του προσώπου του: συχνά-πυκνά ανακαλύπτει αδιαμαρτύρητα την υπογραφή του σε κείμενα που δεν διάβασε ή χρίζεται εκπρόσωπος, υποψήφιος, αξιωματούχος, χωρίς καν να έχει ερωτηθεί. Είναι αλήθεια ότι με τον ίδιο τρόπο ανακαλύπτει, μερικές φορές, ότι παραιτήθηκε (ή «έθεσε εαυτόν εκτός...»).

Χρησιμοποίηση του λαϊκού αυθορμητισμού

Εμφανίζεται ως μετατόπιση της πηγής εκπόρευσης του αιτήματος, της συναισθηματικής φόρτισης, της κραυγής⁵. Σε αυτή την περίπτωση υπάγεται και η χρήση των συμβόλων (συχνά θρησκευτικών) που κάποτε εμφανίστηκαν αυθόρμητα ως μέσα έκφρασης, όταν οι θεσμικές δίοδοι της πολιτικής έκφρασης βρίσκονταν φραγμένες: το άναμμα των κεριών, το ψήσιμο των αρνιών, το κάψιμο του ομοιώματος του εχθρού, η εικονική κηδεία...

Η υπεξαίρεση έγκειται στο ότι τέτοιες παραστάσεις, τα τελευταία χρόνια, α) κατασκευάζονται από τα πριν σε χώρους κομματικούς και β) δεν ανταποκρίνονται πια σε κάποια κοινωνική ανάγκη, στη στέρξη δηλαδή της ομαλής πολιτικής έκφρασης.

Όταν η πρωτοβουλία, η φαντασία και η δημιουργικότητα μετακομίζουν στις διαφημιστικές εταιρίες και τους κομματικούς μηχανισμούς, οι συμμετοχικές διαδικασίες δύσκολα θα μπορέσουν να αποκτήσουν περιεχόμενο.

Η ανατροπή της έννοιας της συμμετοχής

Η συμμετοχή, όπως και η αποκέντρωση (ή, στο χώρο μας, η αυτοτέλεια και η αυτοδιοίκηση των Πανεπιστημίων) προωθούνται φραστικά, αλλά αντικαθίστανται στην κοινωνική πρακτική από την προσχώρηση.

Βλέπουμε πόσο επίπονα προάγεται, μέσα στα διάφορα κόμματα, η άρθρωση ενός πολιτικού λόγου που να ξεπερνά την κατάφαση στις εκ των άνω αποφάσεις. Αποτελεί πια κοινό τόπο η διαπίστωση, ότι οι αντιπαραθέσεις μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων σπάνια διαμορφώνονται στη βάση πολιτικών προγραμμάτων,

θέσεων και προτάσεων, ενώ πολύ συχνά στηρίζονται στον «συλλογισμό της τσαγιέρας».

Ποιός είναι αυτός; Είναι ο συλλογισμός «του γείτονα που δανείστηκε μια τσαγιέρα και τη γύρισε ραγισμένη. Δικαιολογείται λέγοντας συγχρόνως πως όταν επέστρεψε την τσαγιέρα, ήταν άθικτη. Πώς εξάλλου, όταν του τη δάνεισαν, ήταν ήδη ραγισμένη. και πώς τέλος, δεν δανείστηκε ποτέ αυτή την τσαγιέρα»⁶.

Ας θυμηθούμε τη συνεδρίαση της Βουλής, όταν ψηφίστηκε ο προηγούμενος Πρόεδρος της Δημοκρατίας με μυστική, κατά το Σύνταγμα, ψηφοφορία: υποστηρίχτηκε από την κυβερνητική πλευρά συγχρόνως ότι: άσπρα και γαλάζια ψηφοδέλτια ήταν ομοιόμορφα και ως εκ τούτου δεν παραβιαζόταν η μυστικότητα της ψηφοφορίας· η οποία άλλωστε είχε ήδη παραβιαστεί από την αντιπολίτευση με τη στάση της να δηλώνει προφορικά αποχή· και πως, τέλος, δεν έπρεπε να υπάρχει η υποχρέωση μυστικής ψηφοφορίας για το συγκεκριμένο θέμα, ώστε κάθε βουλευτής να αναλαμβάνει τις ευθύνες του. Ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της αξιωματικής αντιπολίτευσης από την πλευρά του υποστήριξε συγχρόνως πως: οι προφορικές δηλώσεις αποχής που επέλεξε το κόμμα του δεν παραβίαζαν τη μυστικότητα της ψηφοφορίας· άλλωστε επαναλάμβαναν απλώς τη στάση του κυβερνώντος κόμματος, όταν αυτό ήταν στην αντιπολίτευση, κατά την προηγούμενη εκλογή Προέδρου της Δημοκρατίας. Και πως, τέλος, η Κυβέρνηση είναι αυτή που όφειλε, από την πλευρά της, να προστατεύσει τη μυστικότητα της ψηφοφορίας.

Κοινός παρονομαστής σε όλα αυτά, εκτός από την τσαγιέρα, η απόφαση των κομματικών ηγεσιών να ελέγχουν τη στάση των βουλευτών τους *και πέραν των ορίων που θέτουν οι θεσμοί*.

Η υποβάθμιση του Κοινοβουλίου, ως αποτέλεσμα αυτής της αντίληψης, διαγράφει με τον εναργέστερο τρόπο τη δυσχέρεια δημοκρατικής λειτουργίας των μηχανισμών πολιτικής εκπροσώπησης και συνακόλουθα της διαμόρφωσης ευρύτερων συμμετοχικών διαδικασιών.

Η συμμετοχή στα Πανεπιστήμια

Ο νόμος 1268/82 αποτέλεσε τομή στα εκπαιδευτικά μας πράγματα θεσμοθετώντας, μεταξύ άλλων, και τη συμμετοχή στη διοίκηση των ΑΕΙ του προσωπικού τους όλων των βαθμίδων και των κατηγοριών, καθώς και των φοιτητών. Αλλά αυτή η σημαντική καινοτομία, που θεσμοθετήθηκε με γενναιότητα και αισιοδοξία,

βρήκε απροετοίμαστη την ελληνική κοινωνία, ακόμα και τον καινοτόμο νομοθέτη. Το πράγμα έγινε αμέσως φανερό, εφόσον και οι αντιδράσεις στο συγκεκριμένο θέμα (αλλά και σε άλλα σημεία του νόμου) ήταν, σε μεγάλο βαθμό, ή συνολικά θετικές ή συνολικά απορριπτικές και τα ποσοστά της φοιτητικής συμμετοχής καθορίστηκαν σε πρωτόφαντα, παγκοσμίως, ύψη και, τέλος, δεν υπήρξε και δεν υπάρχει μέχρι σήμερα προβληματισμός για τη συμμετοχή στη διοίκηση των Πανεπιστημίων φορέων και προσώπων που θα εκπροσωπούσαν και άλλους επαγγελματικούς και κοινωνικούς χώρους – τον «φορολογούμενο πολίτη»⁷, σε τελευταία ανάλυση, που τα συντηρεί.

Έτσι, η θεσμοθέτηση της συνδιοίκησης στα ΑΕΙ κατοχύρωσε την απομόνωσή τους μέσα στην ευρύτερη κοινωνία.

Για μία άλλη αντίληψη, αναφέρω συγκριτικά, ότι στον νόμο για την ανώτατη εκπαίδευση της Γαλλίας⁸ προβλέπονται ποσοστά συμμετοχής στη διοίκηση των Πανεπιστημίων εκπροσώπων από άλλους χώρους ή προσωπικότητες, σε ύψος:

20-30% των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου,

10-30% των μελών του Επιστημονικού Συμβουλίου,

10-15% των μελών του Συμβουλίου Σπουδών,

20-25% των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου των πανεπιστημιακών Μονάδων (U.F.R. = Unités de Formation et de Recherche) και των Ινστιτούτων.

Πρόκειται για εκπροσώπους, κατά περίπτωση, της τοπικής αυτοδιοίκησης, συνδικαλιστικών οργανώσεων εργαζομένων και εργοδοτών, επιστημονικών και πολιτισμικών εταιριών, ορισμένων δημοσίων υπηρεσιών, οργανώσεων των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Οι «προσωπικότητες» επιλέγονται και ορίζονται από τις Γενικές Συνελεύσεις, ως άτομα). Όσο για την εφαρμογή⁹ των συμμετοχικών διαδικασιών στα καθ' ημάς, της οποίας όλοι έχουμε άμεσες και διαρκείς εμπειρίες, θα σας πρότεινα να διατρέχαμε μερικές χαρακτηριστικές εκφράσεις της.

Η δυσκινησία των διαδικασιών και η δυσκαμψία των πανεπιστημιακών οργάνων

Ο συνδυασμός της στενής εξάρτησης των ΑΕΙ από την κεντρική διοίκηση του ΥΠΕΠΘ, του διοικητισμού που χαρακτηρίζει γενικότερα την ελληνική δημόσια διοίκηση, καθώς και της έλλειψης του αναγκαίου διοικητικού προσωπικού και προσωπικού υποστήριξης στα Πανεπιστήμια, οδήγησε ταχύτατα τα συλλογικά πα-

νεπιστημιακά όργανα σε μία γραφειοκρατική αναποτελεσματική κινητικότητα που επιδεινώνεται στην περίπτωση πολυάριθμου σώματος. Όταν για ένα πλήθος δευτερευόντων θεμάτων της καθημερινής λειτουργίας χρειάζονται αποφάσεις Γενικών Συνελεύσεων, πολλές χρόνος και πολλές κόπος σπαταλώνται αδίκως.

Αν προστεθεί και ο χρόνος που διατίθεται κατά τις διαδικασίες για τις κρίσεις ένταξης, εκλογής και εξέλιξης του προσωπικού (ακόμα και το ψυχολογικό κόστος που αυτές οι διαδικασίες ενέχουν για τα πρόσωπα και τις μικροκοινωνίες των Τμημάτων), γίνεται φανερό πως δεν δίνεται στα σώματα αυτά η δυνατότητα να συσχεφθούν ως προς την ουσία του έργου τους. Μία ενδιαφέρουσα έρευνα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων¹⁰ συγκέντρωσε πλούσια στοιχεία για τις δυσλειτουργίες των πανεπιστημιακών οργάνων σε δεκαεπτά Τμήματα τριών ΑΕΙ.

Η συμμετοχή-άλλοθι της εξουσίας

Αλλά η ελληνική εκδοχή της συμμετοχής (όπως και ο νεότερος συγγενής της, ο «διάλογος») χρειάζεται στην κυβερνητική εξουσία ως άλλοθι. Πνίγονται τα Πανεπιστήμια στο χαρτομάνι, τις εγκυκλίους, τις αποφάσεις και τα άλλα διοικητικά έγγραφα, με τα οποία τους ζητείται να μεριμνήσουν (συλλογικά!) και για τον τρόπο εφαρμογής τους ή να καταθέσουν τις δικές τους απόψεις, προτάσεις και αποφάσεις που η κεντρική διοίκηση θα δεχτεί ή –συνηθέστερα– θα μετατρέψει ή –συνηθέστερα– θα καθυστερήσει, όσο παίρνει.

Η συμμετοχή-εμπαιγμός

Όταν για εξαιρετικής σημασίας θέματα τίθενται ερωτήματα από το Υπουργείο Παιδείας στα συλλογικά όργανα των Πανεπιστημίων, με καθορισμένη εκ των προτέρων βραχύτατη προθεσμία, δυσανάλογη και προς το αντικείμενο και προς τη διάρκεια των απαιτούμενων διαδικασιών, είναι φανερό πως πρόκειται για εμπαιγμό. Γιατί η πανεπιστημιακή κοινότητα εξαναγκάζεται έτσι ή να δώσει πρόχειρα (ή πρόχειρες) απαντήσεις ή να μην απαντήσει καθόλου, οπότε το Υπουργείο μπορεί να επικαλεστεί την «ολιγωρία» ή την «έλλειψη ενδιαφέροντος» των Πανεπιστημίων για το θέμα και να προχωρήσει στις όποιες αποφάσεις του.

Ένα παράδειγμα: σχέδιο Π.Δ. για την οργάνωση και λειτουργία μεταπτυχιακών σπουδών στάλθηκε στα ΑΕΙ στις 6 Μαΐου 1988, με συνοδευτικό έγγραφο με το οποίο τους ζητήθηκε να

διατυπωθούν οι απόψεις των Ιδρυμάτων «πάντως όχι αργότερα από το τέλος Μαΐου» (στο διάστημα αυτό που περιλαμβάνει και την ταχυδρομική και τη διοικητική διακίνηση των εγγράφων, έπρεπε να μελετηθεί το σχέδιο Π.Δ., να συζητηθεί διαδοχικά στα διάφορα πανεπιστημιακά όργανα, συνελεύσεις Τομέων, Τμημάτων, Σχολών, στη Σύγκλητο και να υπάρξει και ο χρόνος για να γίνουν οι αναγκαίες συγκλίσεις, ώστε να διατυπωθούν οι ζητούμενες «απόψεις των Ιδρυμάτων»...).

Άλλο, πρόσφατο, παράδειγμα: Σε εφαρμογή του νόμου 2083/1992 και των σχετικών πιεστικών οδηγιών, δόθηκε στα Τμήματα διάστημα μίας εβδομάδας, για να ετοιμάσουν και προτείνουν... τον τετραετή προγραμματισμό τους προκήρυξης και πλήρωσης θέσεων ΔΕΠ.

Εμπαιγμός!

Η μακριά αλυσίδα της εν λευκώ εξουσιοδότησης και της κομματικής παρεμβατικότητας

Πρόκειται για το φαινόμενο που ήδη αναφέρθηκε, εμφανιζόμενο αυτή τη φορά στα Πανεπιστήμια. Γιατί οι κομματικές παρεμβάσεις πνίγουν τη συμμετοχή στα Πανεπιστήμια, όπως την πνίγουν και αλλού.

Θα σας διαβάσω ένα χαρακτηριστικό κείμενο. Προέρχεται από ένα ορισμένο κομματικό χώρο – που θα μπορούσε όμως να ήταν και κάποιος άλλος. Οι αντιλήψεις και οι πρακτικές που εκφράζει είναι γενικευμένες. Η επιλογή του οφείλεται στην εξαιρετικά εύγλωττη διατύπωσή του.

«Η Κομματική Οργάνωση Πανεπιστημίου του ΚΚΕ με την υποψηφιότητα του Γ. Χουρμουζιάδη υποστηρίζει το ψηφιδέλιο των καθηγητών Δ. Φατούρου, Γ. Χουρμουζιάδη, Σ. Λεοντίδη.

Σήμερα η εκλογή κομμουνιστή αντιπρύτανη στο Α.Π.Θ. θα συμβάλει στην ανάπτυξη του αγώνα της Κομματικής μας Οργάνωσης σε όλα τα επίπεδα ώστε η δράση της πρυτανείας να διασφαλίζει την κατοχύρωση της πανεπιστημιακής αυτοτέλειας και αυτοδιοίκησης από κάθε εξωπανεπιστημιακή εξουσία».

Και ανακύπτει το ερώτημα: θεσμοί και κοινωνικές πρακτικές διαμορφώνουν άραγε στη χώρα μας συμμετοχικές διαδικασίες; Μήπως, τελικά, ένα βήμα πριν από το έτος 2000, στο δρόμο προς την «ευρωπαϊκή ολοκλήρωση» ή την όποια Ευρώπη της οποίας η

μορφή θα προκύψει και με τη δική μας συμβολή, την κρίσιμη αυτή στιγμή όπου παίζονται τόσα πολλά, μήπως αυτό που θεσμοθετείται, με εντυπωσιακή μάλιστα σύμπνοια, είναι η παραίτηση του πολίτη;

Θα τελειώσω με στίχους ενός ξένου ποιητή¹¹:

*Πότε θα μάθεις στο λαό σου,
Θεέ της δικαιοσύνης, να σώζει μόνος του τον εαυτό του;
Σώθηκε και πουλήθηκε
τόσες φορές.*

Θεέ της δικαιοσύνης, φτάνει να στέλνεις πια σωτήρες!

*Όταν ένας σωτήρας σώσει ένα λαό
ανακαλύπτουν μια μέρα αυτοί που σώθηκαν
πως φρόντισε να τους πουλήσει στον πατέρα του.
Λένε: Μας έσωσες, αλλά πεθαίνουμε της πείνας.
Λέει: Γρήγορα τότε θα χορτάστε άυλο παντεσπάνι μέσ' στο παλάτι
του πατέρα μου.*

*Λένε: Δε γίνεται νάχομε λίγο ψωμί;
Λέει: Όχι, πρέπει να ταξιδέψτε πρώτα στο βασίλειο του ουρανού,
εκεί θα φάτε το πιο φίνο παντεσπάνι.
Ή λέει ο Ναπολέων: Σας έσωσα απ' τους προηγούμενους, άρα είστε
ιδιοκτησία μου,
ετοιμαστείτε τώρα να δουλέψτε και να πεθάνετε για χάρη μου.*

*Ή αργότερα λένε οι δημοκρατικοί: Σας σώσαμε, άρα
είστε εκείνο που φυλάξαμε για μας,
το σίγουρο κεφάλαιο για πλούσιες επιχειρήσεις.*

*Ή λέει ο Λένιν: Σωθήκατε! μα όχι λιανικώς, σωθήκατε χονδρικώς.
Δεν είσαστε πια άνθρωποι, αυτό είναι αστικό·
είστε τα μέρη που αποτελούν το κράτος,
και κάθε μέρος θα λάβει, βέβαια, το μερίδιό του,
μα μόνο το κράτος λογαριάζεται
τα μέρη που το αποτελούν δεν έχουν τόση σημασία,
έτσι κι αλλιώς το κράτος είν' αυτό που τάχει σώσει.
Και πάει λέγοντας η σωτηρία των λαών.*

*Θεέ της δικαιοσύνης, πότε πια θα τους μάθεις να σώζουν μόνοι τους
τον εαυτό τους;*

Σημειώσεις

1. Εκδοχές της συμμετοχής συνιστούν οι διάφορες προτάσεις και πρακτικές, τόσο της συνδιοίκησης, όσο και της αυτοδιαχείρισης. Πβλ. και «... η συνδιοίκηση στο Πανεπιστήμιο αν και δεν αποτελεί ένα "στρατηγικό στόχο" εντούτοις μπορεί να είναι, κάτω από κάποιους συσχετισμούς, μια κα-

τάκτηση της συμμαχίας ανάμεσα στην επαναστατική γραμμή και στη φιλελεύθερη αστική άποψη. Από μόνη της η συνδιοίκηση δεν ανατρέπει τις σχέσεις εξουσίας μέσα στα ΑΕΙ, δεν αμφισβητεί τα βασικά χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής εκπαίδευσης. Όμως σε μια ευνοϊκή συγκυρία μπορεί να αναδείξει και να καταγράψει το αίτημα της επαναστατικής διαχείρισης της διαδικασίας παραγωγής και διάδοσης της γνώσης. Αντίστοιχες συμμαχίες θα μπορούσαν να συναφθούν και σε άλλα μέτωπα της εκπαίδευσης». (Γ.Δ. Μηλιός, *Εκπαίδευση και εξουσία. Κριτική της καπιταλιστικής εκπαίδευσης*, Αθήνα, εκδόσεις Αγώνας, 1981, σελ. 156). Επίσης: «Η παιδαγωγική αυτοδιαχείριση δεν μπορεί να είναι παρά προετοιμασία για την κοινωνική αυτοδιαχείριση» (M. Lobrot, *La pédagogie institutionnelle*, Παρίσι, Gauthiers-Villars, 1975, σελ. 259).

2. Για την ελληνική τηλεόραση, αλλά και για τους ελληνικούς πολιτικούς και κοινωνικούς μηχανισμούς και τις σχετικές με τα μαζικά μέσα ενημέρωσης πρακτικές τους, βλ. δύο αποκαλυπτικά βιβλία: Ροθήρος Μανθούλης, *Το κράτος της τηλεόρασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981 και Ριχάρδος Σ. Σωμερίτης, *Ο «ξενόφερτος»*. *Χρονικό μιας ελεύθερης τηλεόρασης. Ιούλιος-Αύγουστος 1989*, Αθήνα, Εστία, 1990. Δεν είναι τυχαίο ότι και οι δύο συγγραφείς ήταν πλούσιοι από ξένες, ευρωπαϊκές, εμπειρίες (επαγγελματικές, κοινωνικές, πολιτικές).

3. Μέρες γιορτών καισχόλης, ελέγχω αυτό το κείμενο ενόψει της δημοσίευσής του. Και ένα άλλο, λιγότερο ανώδυνο (ιδιαίτερα για τον παθόντα) παράδειγμα μου προσφέρει η επικαιρότητα: την απίστευτη απόφαση του Υπουργού Δημοσίας Τάξης, όταν ο βουλευτής Ε. Παπαδημητρίου τον ενημέρωσε πως ήταν στόχος ύποπτης παρακολούθησης (η οποία κατέληξε, όπως είναι πια γνωστό, στην απόπειρα εναντίον της ζωής του) και ζήτησε προστασία, να διαθέσει αστυνομική δύναμη, όχι σε αυτόν που κινδύνευε, αλλά στο κόμμα του... (βλ. *Καθημερινή* και *Ελευθεροτυπία*, 24 Δεκεμβρίου 1992).

4. Χαρακτηριστικός ο τίτλος (αλλά και το περιεχόμενο), άρθρου του Απόστολου Α. Λάζαρη: «Ο κομματικός πατερναλισμός πνίγει τη δημοκρατία με δημοκρατικές διαδικασίες», *Το Βήμα*, 26 Απριλίου 1987.

5. Και του συνθήματος. Το φαινόμενο αυτό αποδόθηκε παραστατικά από το γνωστό: «Μία η ντουντούκα-τέσσερις εμείς».

6. Claude Roy, *Nous*, Παρίσι, Gallimard, 1972, σελ. 467.

7. Κατά τη συζήτηση που ακολούθησε την παρουσίαση αυτού του κειμένου, μου έγινε η εύστοχη παρατήρηση ότι η αναφορά στον «φορολογούμενο πολίτη» ήταν εύκολη και δημαγωγική. Με τη διευκρίνηση ότι ο κοινότοπος υπαινιγμός παρέπεμπε ευθέως στον χρήστη του παραγόμενου από τα Πανεπιστήμια έργου, διατήρησα και εδώ την αμφισβητούμενη έκφραση, απόηχο της γόνιμης συζήτησης που αναπτύχθηκε στα Γιάννενα. Για τη συμμετοχή εξωτερικών παραγόντων στη διοίκηση των Πανεπιστημίων, βλ. και Alain Touraine, *Lettres à une étudiante*, Παρίσι, Seuil, 1974, σελ. 128 κ.ά. Για την οργανική σχέση Πανεπιστημίων και τοπικής κοινότητας, βλ. και J.E. Lane, «Local Communities and Higher Education», στο B.R. Clark και G. Neave (ed.), *The Encyclopedia of Higher Education*, Οξφόρδη, Pergamon Press, 1992, τ. 2, σελ. 946-956. Επίσης, H. Duméry, «Université et politique du

savoir», *Encyclopaedia Universalis*, τ. 16, Παρίσι, 1977, σελ. 479-480.

8. Loi no 34-52 du 26 Janvier 1984 sur l' enseignement supérieur, *Journal Officiel de la République Française*, 27 Janvier 1984, σελ. 431-440.

9. Πβλ. σχετικά τα όσα σημειώνει ο J. Ardoίno στο λήμμα «Παιδαγωγική της συμμετοχής», για τη συνάρθρωση συμμετοχής και αμφισβήτησης, μέσα σε ένα «συγκρουσιακό παιχνίδι συσχετισμού των δυνάμεων» που διαμορφώνει μία πιο αυθεντική, αλλά και πιο δύσκολη (από αυτή που εξαντλείται στη διαχειριστική αντίληψη) συμμετοχική διαδικασία. G. Mialaret (dir.), *Vocabulaire de l'Education*, Παρίσι, PUF, 1979, σελ. 332-3.

10. Τ. Παπαϊωάννου, Κ. Παπακώστας, Σ. Λουκάς, Α. Λιάκος, Ν. Αγγελόπουλος, Σ. Γιαννίτση, *Λειτουργικότητα συλλογικών οργάνων διοίκησης ΑΕΙ. Τα Τμήματα των ΑΕΙ*, Ιωάννινα, 1991, σελ. 221.

11. D.H. Lawrence, Πότε θα μάθεις στο λαό σου;, στο *Είκοσι ποιήματα*, μετάφραση Ολυμπία Καραγιωργα, Αθήνα, 1972.

Hayek και Popper: Από την «Αυθόρμητη Τάξη» στην «Ανοιχτή Κοινωνία»

Μενέλαος Γκίβαλος*

Από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1970, η διευρυνόμενη κρίση στις μεγάλες βιομηχανικές χώρες της Δύσης, οδήγησε σταδιακά τη θεωρητική έρευνα σε κριτική και σε επαναθεώρηση του ρόλου του κεντρικού στοιχείου της εξουσίας –δηλαδή του κράτους– πάνω στο οποίο στηρίχθηκε η παγκόσμια καπιταλιστική ανάπτυξη τις τελευταίες δεκαετίες.

Η κριτική αυτή επαναθεμελίωσε, ή ακόμα και η ευρύτερη άρνηση του ρόλου του κράτους, εκφράστηκε ως κρίση νομιμοποίησης και ως γενικότερη αδυναμία του πολιτικού συστήματος και των θεσμών του, να κατευθύνουν τις σύνθετες και συνεχώς εξειδικευόμενες, δομές του παραγωγικού και κοινωνικού συστήματος.

Η κριτική και η άρνηση του κυρίαρχου ρόλου του πολιτικού συστήματος, καταγράφηκε ήδη από ορισμένες πλευρές ως άρνηση και απόρριψη της ίδιας της πολιτικής, που αδυνατεί πλέον να ελέγξει και να προγραμματίσει τις σύγχρονες εξελίξεις. Και στη θέση της «απορριφθείσας» πολιτικής αναδύθηκε το νέο «κέντρο βάρους» συνοχής και αναπαραγωγής του όλου συστήματος: το «κέντρο βάρους», η αγορά και οι μηχανισμοί της, συνιστούν, σύμφωνα με τις νεοφιλελεύθερες θεωρίες, τον από «μηχανής θεό», που καλείται να άρει τις δυσλειτουργίες, τις οποίες προκαλούσε η κρατική υπόσταση και λειτουργία στο κοινωνικό και παραγωγικό όλον και να διαμορφώσει ένα σύγχρονο σύστημα ανάπτυξης και ατομικής ευημερίας.

---

* Διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης.

Στην παρούσα ανάλυση δεν σκοπεύουμε να εξετάσουμε και να ανασκευάσουμε τις διάφορες θεωρίες της «κρίσης του κράτους» και τα επιχειρήματα που θεμελιώνουν την αξιολογική «προτεραιότητα» της αγοράς απέναντι στο σύγχρονο κράτος. Η βασική σύγκρουση που διεξάγεται μεταξύ των υποστηρικτών του κράτους και εκείνων της αγοράς αφορά τα αίτια της κρίσης: οι μεν υποστηρικτές του κράτους –που θεμελιώνουν τις απόψεις των τόσο στην κλασική μαρξιστική θεωρία όσο και στις σύγχρονες ανακατασκευές της– εντοπίζουν τα αίτια της κρίσης στους ίδιους τους μηχανισμούς της αγοράς και στη λειτουργία τους. Τα αίτια της κρίσης δηλαδή είναι «εσωτερικά».

Αντίθετα, κατά τη νεοφιλελεύθερη θεωρία, τα αίτια της κρίσης είναι «εξωτερικά». Η αποτυχία οφείλεται στην κρατική παρέμβαση που διαταράσσει τις δυναμικές ισορροπίες της αγοράς και υποστέλλει την ενδογενή δυναμική της¹.

Σ' αυτήν ακριβώς τη δεύτερη εκδοχή αναπτύσσονται οι σύγχρονες νεοφιλελεύθερες και νεοσυντηρητικές θεωρίες και, κατά προέκταση, η νεο-κλασική οικονομική θεωρία. Αντίθετα, ως θεωρία εξισορρόπησης και διαμεσολάβησης μεταξύ της μαρξικής κατασκευής και των θεωριών αυτών αναπτύχθηκε η θεωρία του «αναλυτικού μαρξισμού», που φιλοδοξεί να κατασκευάσει «ενδιάμεσους» χώρους απάμβλυνσης των κυρίαρχων αντιθέσεων².

Θεωρούμε απαραίτητο, πριν από την «είσοδο» στο πεδίο της πολύπλευρης αυτής αντιπαράθεσης, να εξετάσουμε ορισμένες πλευρές της κλασικής θεμελίωσης της νεοφιλελεύθερης θεωρίας, όπως αυτές εκφράστηκαν από τον Popper και τον Hayek.

Η επίθεση του Popper κατά του ολισμού και η αμφισβητηθείσα προσπάθειά του να θεμελιώσει, πάνω σε μια σύγχρονη επιστημονική βάση το θεσμικό και αξιολογικό πλαίσιο της «ανοιχτής κοινωνίας», καθώς και η θεμελίωση και ερμηνεία των οικονομικών και ηθικοκοινωνικών φαινομένων από τον Hayek, στη βάση του μεθοδολογικού ατομισμού, συνιστούν τις βάσεις και τα θεωρητικά θεμέλια του νεοφιλελεύθερου συστήματος. Αυτές ακριβώς τις βάσεις θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε στην παρούσα εργασία μας.

Hayek

α. Η θεμελίωση της «αυθόρμητης τάξης»

Στα πλαίσια της νεοφιλελεύθερης θεωρητικής κατασκευής υφίσταται μια βασική τομή, σε σχέση με την παράδοση του κλασικού φιλελεύθερου επιχειρήματος, όπως αυτό διαμορφώθηκε ιστορικά εκκινώντας από τις συμβολαϊκές κοινωνικές αντιλήψεις μέχρι τις ωφελμιστικές θεωρίες.

Η αιτιακή σύνδεση μέσου και σκοπού απορρίπτεται από τον Hayek, με την απόφαση ότι η κοινωνία συλλαμβάνεται ως αποτέλεσμα της σκοπούμενης πράξης των μελών της, οπότε υπεισέρχονται αξιολογικά δεσμευτικά περιεχόμενα στις έννοιες της ελευθερίας και της ισονομίας, τις οποίες συνδέει με την ύπαρξη της κοινωνίας η κλασική φιλελεύθερη παράδοση.

Ο Hayek αποδεσμεύεται από αυτόν τον τύπο της ορθολογικής γένεσης αξιών και κανόνων, τους οποίους η κλασική φιλελεύθερη προβληματική κατανοούσε μέσω της ανάπτυξης του ατομικού πράττειν. Κατά τον Hayek οφείλει να αξιολογείται μόνο το γεγονός της ύπαρξης των κανόνων, η απλή αποδοχή τους, ενώ αντίθετα δεν έχει νόημα η αναζήτηση και γνώση των ιστορικο-κοινωνικών όρων γένεσης και μετεξέλιξης των³.

Η εγκατάλειψη του μεθοδολογικού ιστορικο-κοινωνικού «νοήματος» οδηγεί τον Hayek σε μια «λειτουργιστική» αντίληψη για την «κοινωνική διαδικασία επιλογής». Μεταβαίνουμε μ' αυτό τον τρόπο σε μια φυσικο-ανθρωπολογικού χαρακτήρα θεώρηση της κοινωνικής εξέλιξης, στην οποία η κοινωνία δεν αναπτύσσει έλλογα συστήματα κανόνων αυτοσυγκρότησής της, αλλά ακολουθεί μια πορεία «φυσικής εξέλιξης», κατά τη διάρκεια της οποίας αναπτύσσει ασυνείδου-ενστικτώδους χαρακτήρα αντιδράσεις, προκειμένου να διασφαλίσει τη συνοχή της⁴.

Είναι προφανές ότι στην ανάπτυξη της μεθοδολογικής του προσέγγισης, ο Hayek αποδεσμεύεται από την προβληματική της παραδοχής των παραδοσιακών αξιών, καθόσον μια τέτοια αποδοχή θα έθετε εξυπαρχής το πρόβλημα των κανόνων και των όρων συνοχής της κοινωνίας, σε ευρύτερες ιστορικές περιόδους.

Το μεθοδολογικό μοτίβο του Hayek συνδέεται αναμφίβολα με την προβληματική άρσης και κριτικής άρνησης, των ιστορικών-κοινωνικών προϋποθέσεων της κοινωνικής συγκρότησης και αποσκοπεί σε μια εκ νέου προσέγγιση της ιστορίας της αστικής κοινωνίας. Τα κριτήρια αυτής της σύγχρονης μεθοδολογικής οπτι-

κής, αποδεδειγμένα πλήρως από τα αξιακά περιεχομενικά συστατικά της κλασικής φιλελεύθερης θεωρίας και η ιστορία «αποκαθαιρείται» από τους ερμηνευτικούς της μύθους⁵.

Οι έννοιες του «κοινωνικού ωφέλους» και της «κοινωνικής δικαιοσύνης», αποθεμελιώνονται και απορρίπτονται ως ασύμβατες με τις έννοιες της ελευθερίας ή της ιδιοκτησίας, που εισάγονται ως θεμελιακές στο πρότυπο του Hayek.

Η απεμπλοκή της νεοφιλελεύθερης θεωρητικής κατασκευής από το παραδοσιακό φιλελεύθερο πρότυπο συνεπάγεται την προβολή του βασικού επιχειρήματος ότι η συνοχή της κοινωνίας απειλείται κατά κύριο λόγο από την πρόταξη της «κοινωνικής αρχής» γι' αυτό και οι κανόνες δικαίου οφείλουν να αναπροσανατολισθούν αποκλειστικά στη διασφάλιση των συμφερόντων της ατομικής ιδιοκτησίας⁶.

Βασική θέση του Hayek είναι η αποθεμελίωση του όλου. Όχι μόνο ως δυνατότητας ανασύστασης της κοινωνίας, αλλά και ως απόπειρας σύλληψης της κοινωνίας ως συνόλου. Αποθεμελιώνοντας την παραδοσιακή Χεγκελιανή σύλληψη του όλου, ο Hayek αντιπαραθέτει την έννοια της *αυθόρμητης τάξης*. Σύμφωνα με την αντίληψη του Hayek οι κοινωνικοί θεσμοί και οι δομές συγκρότησης και λειτουργίας των σύγχρονων παραγωγικών και κοινωνικών φαινομένων, συνιστούν *αποτελέσματα* μιας εξελικτικής διαδικασίας *φυσικής επιλογής*.

Η έρευνα κατ' αυτόν τον τρόπο «νομιμοποιείται», μόνον όταν προσεγγίζει και ερμηνεύει ποιές ατομικές ή συλλογικές «πράξεις» συμβάλλουν στη διατήρηση και αναπαραγωγή ή στη δημιουργία ανισορροπίας στο σύστημα των «κατεστημένων τάξεων» της φυσικής επιλογής. Κάθε προσπάθεια λογικής επαλήθευσης ή συλλογικής αναίρεσης της φυσικής θεμελίωσης συνιστά αντιεπιστημονικό εγχείρημα. Οι έννοιες στις κοινωνικές επιστήμες, ισχυρίζεται ο Hayek, δεν συνδέονται με αντικειμενικές ιδιότητες των πραγμάτων. Αποτελούν απλώς «κατασκευές» τις οποίες χρησιμοποιούν τα άτομα στις καθημερινές τους σχέσεις, προκειμένου να ερμηνεύσουν τις σχέσεις αυτές⁷.

Στόχος των κοινωνικών επιστημών, σύμφωνα με τον Hayek, είναι η συγκρότηση παρόμοιων συλλογικών εννοιών εκκινώντας όχι από την προσπάθεια αποκάλυψης της περιεχομενικής «ουσίας» των αντικειμένων, αλλά από τις ατομικές δράσεις και τις διατομικές σχέσεις, όπως αυτές αναπτύσσονται μέσα στο σύστημα της «αυθόρμητης τάξης».

Όμως η κατανόηση του τύπου του ατομικού πράττειν προϋποθέτει την κατανόηση της «προθέσεως» του πράττοντος, αλλά

και τις αναμενόμενες συμπεριφορές των άλλων ατόμων. Ο Hayek δέχεται ένα προϋπάρχον σύστημα ταξινόμησης που διαμορφώθηκε ως σύστημα κανόνων συμπεριφοράς, στο πλαίσιο της «αυθόρμητης τάξης». Το σύστημα αυτό δεν συνιστά ένα πλέγμα συνειδητών αξιολογικών επιλογών αλλά μια «υπερ-συνειδητή» γνώση του ατόμου, που προσομοιάζει μεθοδολογικά με την βιολογικού τύπου θεωρία της εξέλιξης των ειδών⁸.

Με την έννοια της «υπερ-συνειδητής» (supra-conscious) ή και «μετασυνειδητής» (meta-conscious) γνώσης, που χρησιμοποιεί ο Hayek, επιδιώκει αφενός μεν να τονίσει την αδυναμία γνώσης των κοινωνικών φαινομένων στην ολότητά τους, αφετέρου δε να αποφύγει την έννοια του «ασυνειδήτου», που παραπέμπει σε ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις του φαινομένου της γνώσης. Στο σημείο αυτό εγείρονται ερωτηματικά ως προς την μεθοδολογική «συνέχεια» της θεωρίας του Hayek.

Καταρχήν η «υπερσυνειδητή» γνώση του ατόμου παραπέμπει στη Χεγκελιανή «πανουργία του λόγου» χωρίς ο ίδιος ο «λόγος» να συνιστά διαμεσολαβητικό στοιχείο στην πορεία διαμόρφωσης της ατομικής γνώσης. Ο Hayek χρησιμοποιεί ως μεσολαβητικό νήμα το στοιχείο της παράδοσης, το οποίο έχει σχετικοποιήσει το λογικό πλαίσιο και προτάσσει μάλλον το βιολογικό στοιχείο του «ενστίκτου»⁹.

Από εδώ προκύπτει το ανορθολογικό στοιχείο της ένταξης του ατόμου στη σύγχρονη κοινωνία και της μετάβασής του από την «άγνοια» στη «γνώση». Το άτομο δεν εισάγεται ως «έλλογον» στο θεσμικό σύστημα, αλλά διεκδικεί τη θεσμική του παρουσία προβάλλοντας το βιολογικό του είναι ως νομιμοποιητικό συστατικό της «εισόδου» του στο σύστημα της σύγχρονης πολιτικο-οικονομικής τάξης. Όμως αυτό το σύστημα αρνείται την ορθολογική ανασύσταση και οριοθετείται «λογικά» μέσω των κανόνων που διαμορφώθηκαν στα πλαίσια του κανονιστικού συστήματος της παράδοσης.

β. Η έννοια της ηθικής και της κοινωνικής δικαιοσύνης

Ο Hayek έχει απορρίψει, από τον ίδιο τον τρόπο συγκρότησης της μεθοδολογικής του κατασκευής, την προσέγγιση σε ουσιώδη περιεχόμενα και σε δεσμευτικά αξιακά πλαίσια, που συνδέονται με τα περιεχόμενα αυτά. Ο μεθοδολογικός ατομισμός του Hayek κινείται μέσα στον πυρήνα της σύγκρουσης μεταξύ ατομισμού και κολλεκτιβισμού. Η διπολική αυτή αντιπαράθεση προσλαμβάνει

νει στον Hayek οντολογικό χαρακτήρα και στο πλαίσιο αυτό ο ατομισμός ανάγεται σε μεθοδολογική-οντολογική κατηγορία¹⁰. Κατά συνέπεια η ατομική σκοπιά ιδιοποιείται τη νομιμότητα να αποφαίνεται περί δικαίου ή αδίκου. Μόνο μέσα στο πλαίσιο των ατομικών σχέσεων μπορούν να αναδειχθούν κανονιστικά πλαίσια που να μπορούν να επικαλεσθούν ηθικά περιεχόμενα.

Συλλογικές κοινωνικές σχέσεις και σκοποθεσίες οδηγούν, σύμφωνα με τον Hayek, σε «υλιστικές» οπτικές και δεν μπορούν να διαμορφώνουν δεσμευτικά πλαίσια ηθικής νομιμότητας, ούτε να επικαλούνται για το κοινωνικό όλο την έννοια της δικαιοσύνης.

Εκείνο που ενδιαφέρει περισσότερο τον Hayek, είναι η «νομιμοποίηση» ή μη των οικονομικών σχέσεων που συγκροτούν την κρατική παρέμβαση για τη διαμόρφωση του πλέγματος της «κοινωνικής πρόνοιας». Το πλαίσιο των παρεμβάσεων αυτών δεν νομιμοποιείται, κατά τον Hayek, να επικαλείται την έννοια της δικαιοσύνης, καθόσον θεμελιώνεται σε συλλογικές σχέσεις και σκοποθεσίες. Σύμφωνα λοιπόν με αυτή την παραδοχή, η έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης δεν μπορεί να προβάλλει ηθικές ή αξιολογικές απαιτήσεις και προτεραιότητες¹¹. Αυτές τις αξιώσεις θα μπορούσε να τις προβάλλει μόνο μέσα στα πλαίσια ενός ολοποιητικού παραγωγικο-κοινωνικού συστήματος. Παρόμοιο όμως ολοποιητικό σύστημα δεν μπορεί να υπάρξει μεθοδολογικά. Αντίθετα στο πλαίσιο της «μεγάλης κοινωνίας» υφίστανται αυτόνομοι πόλοι και επιμέρους ομάδες συμφερόντων που έρχονται σε διαπραγματεύσεις μεταξύ των, διαμορφώνοντας ευσταθείς ισορροπίες, στα πλαίσια του δεδομένου κοινωνικού συστήματος.

Μόνο στο πλαίσιο της αναγκαιότητας να διατηρηθούν οι ισορροπίες αυτές δικαιολογείται η παρέμβαση του κράτους μέσα από το πλέγμα των θεσμών του κράτους πρόνοιας. Βέβαια η ηθική νομιμοποίηση της παρέμβασης αυτής, δεν προκύπτει από το περιεχόμενο των κοινωνικών θεσμών. Αντίθετα η νομιμοποίηση της κρατικής παρέμβασης απορρέει αρνητικά: Καθορίζεται από την ανάγκη να διατηρηθεί η συνοχή της υπάρχουσας κοινωνικής διάρθρωσης, να διαφυλαχθεί η «αυθόρμητη τάξη» από συγκρούσεις ή αντιπαραθέσεις που μπορούν να θέσουν σε αμφισβήτηση το status της.

Εδώ ακριβώς διαγράφονται τα ασαφή όρια νομιμοποίησης της κρατικής παρεμβατικής πράξης. Μέχρι ποίου βαθμού νομιμοποιείται, ηθικά και μεθοδολογικά, η κρατική παρέμβαση χωρίς ταυτόχρονα να διαταράσσει την αυτοδυναμική της οικονομικής δομής της «μεγάλης κοινωνίας» του Hayek;

Σ' αυτό το δίλημμα ο Hayek επιχειρεί μια οργανική διαφοροποίηση στην «εσωτερική» φύση της κρατικής παρέμβασης. Απονομιμοποιώντας την πλευρά της κοινωνικού χαρακτήρα κρατικής παρέμβασης, προβάλλει ως μεθοδολογικά αναγκαίο το ρόλο του κράτους καταστολής απέναντι στις κοινωνικές εντάσεις και αναταραχές. Το κοινωνικό κράτος παραμένει απονομιμοποιημένο ως «αναγκαίο κακό».

Τελικά ως ύπατο κριτήριο ηθικής τάξης και δικαιοσύνης προβάλλει η διατήρηση και συνοχή της «αυθόρμητης τάξης». Οι όποιες επιλογές και παρεμβάσεις κρίνονται και αξιολογούνται με βάση τη συμβολή τους σ' αυτή την «αδήριτη αναγκαιότητα».

Κατ' αυτό τον τρόπο η «αυθόρμητη τάξη», ως ύπατη «στιγμή» της ιστορικής κοινωνίας, διεκδικεί και κατοχυρώνει την ηθική-αξιολογική προτεραιότητα. Μέσα στις δομές της «αυθόρμητης τάξης» γεφυρώνεται το χάσμα μεταξύ ηθικής και πολιτικής, δεδομένης τάξης και αξίας. Η διατήρηση της «αυθόρμητης τάξης» απεικονίζει την προσπάθεια του μεθοδολογικού προτύπου του Hayek, όχι μόνο να προσδώσει μια ανώτερη ηθικο-φυσική νομιμότητα στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, αλλά και να το «αποκαθάρει» από τα κατάλοιπα του ιστορισμού, των ολιστικών θεωρήσεων και του παρωχημένου «κοινωνισμού», στοιχεία που παρεμποδίζουν την ανάπτυξη της αυτοδυναμικής του συστήματος.

γ. Ο λειτουργικός χαρακτήρας της ατομικής πράξης

Η ηθική αυταξία της «μεγάλης κοινωνίας» αποενοχοποιεί την κοινωνία αυτή από κάθε ευθύνη για τις ανισότητες, τις αδικίες, την εκμετάλλευση, που πλήττουν τα άτομα. Καθορίζεται κατ' αυτό τον τρόπο μια παράλληλη τροχιά εξέλιξης των κοινωνικών νόμων με τους νόμους της φυσικής εξέλιξης και επιλογής.

Η «παράλληλη» αυτή μεθοδολογική αντίληψη μεταξύ των φυσικών και των κοινωνικών νόμων εκφράζεται από τον Hayek μέσα από την «ισχύ του Νόμου». Όπου ως Νόμος θεωρείται η κατοχύρωση της «αυθόρμητης τάξης» μέσα από ένα τύπο «φυσικού δικαιώματος» που επιβάλλει και κατοχυρώνει ιστορικά και ηθικά τη διατήρηση και αναπαραγωγή της.

Σ' αυτό το σημείο η θεωρητική κατασκευή του Hayek συναντά σοβαρά εμπόδια. Αποδεχόμενος μια σύμπτωση, ή μια δεσμευτικού τύπου σύγκλιση, μεταξύ των φυσικών και των κοινωνικών

νόμων, ο Hayek είναι υποχρεωμένος να αποδεχθεί, στις δομές της «μεγάλης κοινωνίας», το υπαρκτό ως επιθυμητό¹². Όμως κοινωνικές πρακτικές και θεσμοί, όπως εκείνος της «κοινωνικής δικαιοσύνης» πρέπει να εξοβελισθούν, ως αντιτιθέμενοι στην ισχύ του φυσικο-κοινωνικού Νόμου.

Η Χεγκελιανή απολυτότητα θεωρεί ως ύπατη έκφραση του Λόγου το πολιτικο-δικαιϊκό πεδίο. «ό,τι υπάρχει είναι έκφραση του Λόγου» υπονοεί ο Hegel. Από μια παράλληλη οπτική ο Hayek διατείνεται: «ό,τι υπάρχει είναι έκφραση του φυσικο-κοινωνικού Νόμου». Μ' αυτό τον τρόπο, σε βάρος της δικής του μεθοδολογικής αρχής, ο Hayek είναι αναγκασμένος να καταφύγει σε μια Καντιανή επίκληση του δέοντος, ώστε να απονομιμοποιηθούν και να καταρρεύσουν οι «επιβλαβείς» κοινωνικοί θεσμοί.

Πάντως η φυσικο-ηθική απολυτοποίηση της «μεγάλης κοινωνίας» οδηγεί τον Hayek σ' ένα ιδιότυπο ολισμό. Ο απόλυτος νατουραλιστικός χαρακτήρας που προσλαμβάνουν οι νόμοι συγκρότησης των θεσμών και των τάξεων στο εσωτερικό της «μεγάλης κοινωνίας», υποβαθμίζει την ατομική πράξη και οδηγεί σε οπισθοχώρηση σε σχέση με κλασσικό φιλελεύθερο επιχείρημα. Δεν φαίνεται με ποιόν τρόπο η ατομική πράξη μπορεί να επηρεάσει τη λειτουργία και την αναδιαμόρφωση των θεσμών. Περισσότερο διακρίνεται ο λειτουργικός και φορμαλιστικός χαρακτήρας της ατομικής πράξης, μέσα στα όρια των θεσμών.

Μέσα από την νατουραλιστικού χαρακτήρα προσέγγιση του Hayek «αντικειμενικοποιούνται» οι υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις και νομιμοποιείται ηθικά και ιστορικά η πυραμίδα της πολιτικο-κοινωνικής εξουσίας. Αν η φύση αποτέλεσε το πρώτο «στάδιο» εμφάνισης του αλλοτριωμένου πνεύματος στον Hegel, το φυσικο-κοινωνικό στάδιο συνιστά τελικό στάδιο της ιστορικής πραγματικότητας, σύμφωνα με το μεθοδολογικό «μοτίβο» του Hayek. Όμως ο Hayek επιδιώκει να διαφοροποιηθεί ριζικά από τα ολιστικά πρότυπα. Γι' αυτό και ο μεθοδολογικός ατομισμός του Hayek προσλαμβάνει «εξωγενή» και στρατηγικό χαρακτήρα. Η πραγματικότητα είναι η ίδια «εξατομικευμένη», απολαμβάνει η ίδια μιας φυσικο-κοινωνικής μοναδικότητας και αναιρεί, από την ίδια την φυσικοποιημένη της εξέλιξη, κάθε απόπειρα λογικού «εκβιασμού» και «ιστορικιστικής» δέσμευσής της. Η «απολογικοποίηση» της πραγματικότητας και η αποκάθαρσή της από οποιεσδήποτε λογικο-ηθικές προδεσμεύσεις έχει σαν συνέπεια πλήρη υποβάθμιση του πραξεολογικού χαρακτήρα των ατομικών και συλλογικών δράσεων, στα καθορισμένα όρια της «αυθόρμητης τάξης».

Ο ενδογενής «ατομικισμός» των μελών της κοινωνίας, παρόλο που μεθοδολογικά θα έπρεπε να έχει ισχυρή θεμελίωση παραμένει εν τούτοις αφηρημένος και φορμαλιστικός. Οι σχέσεις εκμετάλλευσης και υπαγωγής προσλαμβάνουν τυπικό και σχηματικό χαρακτήρα.

Ο Hayek δεν επιθυμεί να θεμελιώσει έναν «εσωτερικό» ατομιστικό ανταγωνισμό, που θα οδηγούσε σε μια θεωρία κοινωνικού δαρβινισμού. Η φυσικού χαρακτήρα εξέλιξη έχει επενεργήσει δημιουργώντας μια πραγματικότητα, ένα κοινωνικό πλέγμα δραστηριοτήτων μέσα στο οποίο τα άτομα επικοινωνούν και πληροφορούνται, καταλαμβάνοντας «θέσεις» στις δομές του καταμερισμού της εργασίας μέσα από την αξιοποίηση των «ευκαιριών» και της πληρέστερης «γνώσης» τους και όχι μέσα από την απηνή αντιπαράθεση ενός τυφλού ανταγωνισμού.

δ. Η απονομιμοποίηση της έννοιας της κοινωνικής δικαιοσύνης

Ο Hayek αποδομώντας τόσο την λογικο-δικαιϊκή Χεγκελιανή ολότητα, όσο και παραγωγική Μαρξική ολότητα, δεν θέλει να συνδέσει την ηθική ανωτερότητα της «μεγάλης κοινωνίας» με τις κοινωνικές και παραγωγικές σχέσεις που θεμελιώνουν τη σύστασή της. Η ανωτερότητα της «μεγάλης κοινωνίας» προκύπτει κατά τον Hayek από τους τύπους των αυθορμήτων σχέσεων που αναπτύσσουν μεταξύ τους τα άτομα. Εάν οι «προσδοκίες» των ατόμων μέσα στο σύστημα της ελεύθερης οικονομικής δραστηριότητας δεν ικανοποιούνται, αυτό το γεγονός δεν αφορά την ουσία των θεμελιωδών κοινωνικο-παραγωγικών σχέσεων, καθόσον έχουν προκύψει ως αποτέλεσμα και κατάληψη μιας μακράς φυσικο-κοινωνικής διαδικασίας.

Αντίθετα, σύμφωνα με τον Hayek, προϋπόθεση της αναπαραγωγής της «μεγάλης κοινωνίας» αποτελεί η συνεχής και συστηματική αποτυχία των προσδοκιών ενός αριθμού μελών της¹³. Στις παρεμβάσεις του κράτους, που γίνονται με τη μορφή της αποκατάστασης ενός είδους «κοινωνικής δικαιοσύνης» προς τα άτομα και τις ομάδες που αποτυγχάνουν μέσα στο πλαίσιο του ανταγωνισμού της αγοράς, ο Hayek αντιπαραθέτει την ατομική φιλανθρωπία. Αφαιρεί κατ' αυτό τον τρόπο κάθε αξιολογικό περιεχόμενο από την κρατική παρέμβαση και νομιμοποιεί τον τυπικό-αφηρημένο χαρακτήρα μιας ατομικής στάσης (φιλανθρωπία) που δεν μπορεί να αποκτήσει μια συνολική οπτική των συνεπειών της λειτουργίας της αγοράς, ώστε να προσδώσει στην ατομική πράξη

της φιλανθρωπίας ευρύτερο κοινωνικό περιεχόμενο.

Την ίδια μεθοδολογική αρχή εφαρμόζει ο Hayek στην περίπτωση που διατυπώνεται η άποψη περί ισότητας σε πλαίσια κοινωνικής δικαιοσύνης. Ο Hayek έχει αποδεχθεί πρωταρχικά ότι η ένταξη των ατόμων στα πλαίσια της «μεγάλης κοινωνίας» δεν συναρτάται με τον τύπο των κοινωνικών και παραγωγικών σχέσεων που την συγκροτούν. Αυτή η μεθοδολογική αποδέσμευση έχει αποσυνδέσει ταυτόχρονα τις ικανότητες του ατόμου από τις κοινωνικές και παραγωγικές δομές που ουσιαστικά τις διαμορφώνουν και τις ανάγει περισσότερο σε αφηρημένες φυσικές κατηγορίες, οι οποίες, σύμφωνα με τη μεθοδολογική αξιολόγηση του Hayek, κυριαρχούν απέναντι στις κοινωνικές κατηγορίες¹⁴.

Κατά τον Hayek η επίκληση του όρου της ισότητας αποτελεί προσπάθεια επανεισαγωγής κοινωνικού χαρακτήρα κριτηρίων που απειλούν τη διαμορφωμένη αξιολογική ιεραρχία της κοινωνικής φυσικότητας. Άλλωστε η δομή της υπάρχουσας «αυθόρμητης τάξης» έχει την απόλυτη δυνατότητα αυτοσυντονισμού της και δεν χρειάζεται «εξωγενή» κριτήρια για την αποτελεσματική λειτουργία της.

Αυτήν ακριβώς τη διαμορφωμένη «κοινωνική φυσικότητα» την εκφράζουν κατά τον πλέον αυθεντικό τρόπο οι μηχανισμοί της ελεύθερης αγοράς. Γι' αυτό και η αξία της συνολικής παραγωγής του ατόμου μόνο ως προς αυτό το πλέγμα των μηχανισμών μπορεί να αξιολογηθεί αντικειμενικά. Κάθε απόπειρα να συνδεθεί η αξία αυτή με γενικότερες σχέσεις εκμετάλλευσης και ιδιοποίησης τμήματος της αξίας αυτής –όπως στο Μαρξικό πρότυπο– συνιστά κατά τον Hayek ανορθολογική προσέγγιση.

Κατά το ίδιο λογικό «μοτίβο» κάθε πρόταση για μια δίκαιη αναδιανομή του συνολικού πλούτου δεν μπορεί να διεκδικήσει καμιά νομιμότητα ή εγκυρότητα από την πλευρά της επιστημονικής μεθοδολογίας. Μέσα σ' αυτό το περιορισμένο πλαίσιο της ατομικής και συλλογικής πράξης, δεν φαίνεται δυνατή η διαμόρφωση μιας θεωρίας προσδιορισμού σκοπών σε ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Τα άτομα είναι δυνατόν να συμφωνούν καταρχήν στα μέσα, τα οποία όμως δεν συνδέονται με συγκεκριμένους σκοπούς, γι' αυτό και παραμένουν αφηρημένα και μηχανιστικά. Οι κοινωνικές σχέσεις προσλαμβάνουν τυπικό χαρακτήρα και μετατρέπονται σε φορμαλιστικούς τύπους, με συνέπεια οι επιπτώσεις τους πάνω στα άτομα ή στις κοινωνικές ομάδες να εμφανίζονται ως αποτέλεσμα ενός «παιχνιδιού» που διεξάγεται μεταξύ σχηματισμένων μηχανισμών.

Μέσα στα πλαίσια αυτού του «παιχνιδιού» τα άτομα στις με-

ταξύ των σχέσεις χαρακτηρίζονται από καθεστώς ελευθερίας και ισότητας. Οι έννοιες αυτές όμως εκλαμβάνονται ως κανόνες, που καθορίζουν τους όρους του «παιχνιδιού» και δεν συνδέονται με ουσιώδη περιεχόμενα των κοινωνικών σχέσεων, ούτε με τους όρους διαμόρφωσης του καταμερισμού της εργασίας. Ο Hayek θεωρεί μεθοδολογικά αδιανόητη τη δημιουργία εσωτερικών κρίσεων, ικανών να θέσουν σε κίνδυνο τη σταθερότητα του όλου συστήματος. Γι' αυτό και οι κοινωνικο-παραγωγικοί μηχανισμοί «αφυδατώνονται» από τα περιεχόμενά τους, ουδετεροποιούνται και τυποποιούνται, ώστε να αποσυνδεθούν μεθοδολογικά από την «παραγωγή» ηθικών συμπεριφορών και αξιολογικών πλαισίων δράσης για τα άτομα¹⁵.

ε. Το Οικονομικό σύστημα – η αξιολογική κυριαρχία της αγοράς

Ο φορμαλιστικός χαρακτήρας της ατομικής μεθοδολογικής προσέγγισης του Hayek εκφράζεται κατεξοχήν στο πλέγμα των μηχανισμών του οικονομικού συστήματος. Το κεντρικό στοιχείο, που αναδεικνύει την αξιολογική και ηθική κυριαρχία της αγοράς, είναι το γεγονός ότι η αγορά διαμορφώνει ένα πλαίσιο όπου ένα τυχαίο άτομο έχει τις περισσότερες πιθανότητες να πετύχει στις επιδιώξεις του¹⁶. Η σχέση του ατόμου με το σύστημα των μηχανισμών της αγοράς διαμεσολαβείται από τις πληροφορίες τις οποίες το άτομο «προσλαμβάνει» μέσα στις λειτουργίες της αγοράς. Στόχος της συλλογής των πληροφοριών είναι η απόκτηση μιας επαρκούς γνώσης ώστε να μπορεί το άτομο να πραγματοποιεί τις επιλογές του. Όμως εκείνο που ενδιαφέρει το άτομο δεν είναι τόσο η απόκτηση του *maximum* της γνώσης, όσο ο τύπος των διατομικών αντιδράσεων απέναντι στις πληροφορίες που το ίδιο «εκπέμπει». Όμως η ίδια η λειτουργία της αγοράς συνδέει τις πληροφορίες με τις αξίες των συστημάτων του παραγωγικού κυκλώματος, μετατρέποντάς τες σε ένα ιδιαίτερο είδος «εμπορευμάτων», το οποίο, μέσα στο σύστημα των μηχανισμών της αγοράς, αντικειμενικοποιείται. Συνεπώς η γνώση, μέσα στο σύστημα των μηχανισμών της αγοράς, μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο ιδιοκτησίας. Μια παρόμοια όμως εκδοχή θα ανέτρεπε τη βασική μεσολαβητική-φορμαλιστική εκδοχή του Hayek, που δέχεται ότι η γνώση κυκλοφορεί ελεύθερα και είναι δυνατή η πρόσληψή της από οποιαδήποτε άτομο.

Η γνώση, σύμφωνα με τον Hayek, προσλαμβάνει ένα φορμαλιστικό χαρακτήρα και αποσυνδέεται από το πλέγμα των τεχνικο-

επιστημονικών και κοινωνικο-παραγωγικών πλαισίων. Όμως η δυνατότητα πρόσληψης γνώσης συνδέεται –αντίθετα από την αντίληψη του Hayek– με τη θέση και την κατοχή παραγωγικών μέσων μέσα στους μηχανισμούς των οικονομικών δομών και του καταμερισμού της εργασίας. Ο Hayek σ' αυτό το σημείο κινείται σε προ-εγελιανά πλαίσια επιχειρηματολογίας. Για το σημερινό επίπεδο ανάπτυξης η αντικειμενικοποίηση της γνώσης είναι ήδη μια ιστορική πραγματικότητα. Η γνώση αποχωρίζεται από το υποκείμενο-φορέα της και γίνεται αντικείμενο που ανταλλάσσεται μέσα στο κύκλωμα των μηχανισμών της αγοράς, για να αποτελέσει στη συνέχεια αντικείμενο ιδιοκτησίας. Ο Hayek αντιλαμβάνεται ότι η υπερσυγκέντρωση της γνώσης σε μεμονωμένους πόλους ιδιοκτησίας διαταράσσει τις ισορροπίες της ελεύθερης αγοράς και ζητεί να εφαρμοσθούν κανόνες που θα εμποδίζουν την επέκταση της ιδιοκτησιακής εξουσίας από τα υλικά μέσα παραγωγής στην εφαρμοσμένη γνώση, που εκφέρεται με τις ευρεσιτεχνίες και τα αποκλειστικά δικαιώματα¹⁷.

Ο Hayek προσπαθεί να επιβάλει ουσιώδεις τομές μεταξύ στοιχείων της παραγωγικής και κοινωνικής δομής, τα οποία έχουν οργανική σύνδεση και άμεση αλληλοσχέτιση στις λειτουργίες τους. Διαφυλάττοντας την οικονομία της «ελεύθερης αγοράς» σε ένα ειδικό πεδίο ηθικο-κοινωνικής καθαρότητας και νομιμοποίησης, θεωρεί ότι η τάση συγκέντρωσης της ιδιοκτησίας σε αυτόνομους πόλους παραγωγικο-οικονομικής εξουσίας, δεν εκφράζει τους ίδιους τους αναγκαίους μετασχηματισμούς των μηχανισμών της αγοράς. Θεωρεί αντίθετα ότι είναι εξωγενείς και ότι προέρχονται από το πεδίο της πολιτικής, που δημιουργεί με τις παρεμβάσεις της καταναγκασμούς στους μηχανισμούς της αγοράς και φαινόμενα δυσλειτουργιών. Προτείνει γι' αυτό να τεθεί φραγμός στις επεμβάσεις της πολιτικής εξουσίας, ώστε να αφεθούν οι οικονομικές δομές να εξελιχθούν σύμφωνα με τον δικό τους ορθολογισμό¹⁸.

Ο Hayek καταφεύγει σε μια προσπάθεια απο-οργανικοποίησης των ευρύτερων σχεσιακών συνόλων, προκειμένου να διασφαλίσει μια αφηρημένη αυτονομία στον οικονομικό χώρο. Τελικά θεωρώντας ως εξωγενείς τις αιτίες που «στρεβλώνουν» την καθαρότητα των οικονομικών λειτουργιών, αρνείται να ερευνησει τα πραγματικά αίτια που διαμορφώνουν τον πυρήνα των παραγωγικών δομών, τα πλαίσια που διαμορφώνουν τον πυρήνα των παραγωγικών δομών και τα πλαίσια συγκρότησης του καταμερισμού της εργασίας. Στην ουσία ο Hayek σχηματοποιεί την ίδια τη λειτουργία των οικονομικών δομών και οδηγεί σε μια αφηρημένη

θεωρητική-αξιολογική δομή, που οφείλει να περιχαρακωθεί από το ευρύτερο σύστημα πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων.

Το οικονομικό σύστημα του Hayek αναπτύσσει μια δική του ενδογενή δυναμική και διαφοροποιείται από την νεοκλασική σχολή που στηρίζεται στην έννοια της στατικής ισορροπίας της οικονομικής δομής. Η δυναμική εξέλιξη του συστήματος του Hayek εκφράζεται με τη δυνατότητα αναθεώρησης των ατομικών σκοποθεσιών με βάση τα νέα δεδομένα της γνώσης και των πληροφοριών που μπορούν να αποκτήσουν τα άτομα. Αυτή η μεταβλητότητα που δημιουργεί μια σειρά από απρόβλεπτες εξελίξεις, συνιστά και το βαθύτερο στόχο της αντίληψης του Hayek ότι *είναι αδύνατη η οποιαδήποτε αντικειμενική θεώρηση των οικονομικών φαινομένων*.

Ο Hayek, αν και υποστηρίζει την ενδογενή δυναμική του συστήματός του, αποφεύγει να ερμηνεύσει με ποιούς τρόπους συνδέεται η δυναμική αυτή με την ίδια την εξέλιξη του όλου οικονομικού συστήματος. Έχει απορρίψει την μεθοδολογική άποψη ότι τα οικονομικά και κοινωνικά φαινόμενα μπορούν να ερμηνευθούν σε μακροϊστορική φάση από ενδογενείς νόμους, που διέπουν το οικονομικο-παραγωγικό σύστημα. Ο Hayek προτείνει μια διαδικασία «φυσικής» επιλογής για τη σύσταση των θεσμών¹⁹. Στα πλαίσια της διαδικασίας αυτής ο Hayek δέχεται ότι υπάρχουν ιστορικές συγκυρίες όπου αναδύονται και καθορίζουν ειδικοί παράγοντες την εξέλιξη, ώστε δεν είναι δυνατόν να διαμορφωθεί μια μακροϊστορική γνωσιμότητα στα πλαίσια μιας επιστημονικής θεωρίας.

Από τη μια πλευρά, ο Hayek στηριγμένος στην αρχή του «μεθοδολογικού ατομισμού» θέλει να αποφύγει μια οποιαδήποτε ιστορική μεθοδολογική δέσμευση της ανάλυσής του. Η κοινωνική θεωρία, κατά τον Hayek, δεν είναι ποτέ δυνατόν να έχει μια «ιστορική διάσταση». Από την άλλη πλευρά, η ατομιστική βάση στην οποία εδραιώνει ολόκληρη τη θεωρία του για την κοινωνική εξέλιξη και τη διαμόρφωση των οικονομικο-κοινωνικών θεσμών, οδηγεί αναπόφευκτα σε μια βιολογικού χαρακτήρα θεώρηση, όπου εμφανίζεται η έννοια του «τυχαίου».

Ο Hayek έχει αρνηθεί τις μεσολαβήσεις, τόσο εκείνες στο «εσωτερικό» της οικονομικής δομής, όσο και τις μεσολαβήσεις που συνδέουν την οικονομική δομή με την πολιτική δομή, αλλά και το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων, που συνδέονται με την ίδια την οικονομική δομή και το πλέγμα των μηχανισμών της αγοράς. Η «φυσικο-βιολογική» θεώρηση είναι ο μόνος μεσολαβητικός ιστός που συνδέει τα στοιχεία της οικονομικής λειτουργίας με τις ιστορικο-κοινωνικές εξελίξεις.

στ. Η άρνηση της κρατικής παρεμβατικότητας

Η προσπάθεια του Hayek για μια ριζική αποκοπή της κρατικής παρεμβατικότητας από την οικονομική λειτουργία της ελεύθερης αγοράς, τον οδηγεί στην πρόταση για αποεθνικοποίηση του νομίσματος και αφαίρεση του προνομίου του κράτους στην έκδοση του νομίσματος. Ο Hayek θεωρεί ότι η αφαίρεση της εξουσίας της έκδοσης νομίσματος από το κράτος και η μεταβίβαση της στο πιστωτικό σύστημα του ανταγωνιστικού της αγοράς, θα διασφαλίσει την ευρύτερη νομισματο-οικονομική σταθερότητα. Αυτή όμως η άποψη ισχύει, μόνο αν δεχθούμε ότι η οικονομία λειτουργεί ως ένα στατικό σύστημα με διασφαλισμένες ενδογενείς ισορροπίες. Αντίθετα στην πραγματικότητα η μετάθεση της εξουσίας στο χώρο της ελεύθερης αγοράς θα οδηγήσει, όπως και στο επίπεδο της ιδιοκτησίας των παραγωγικών δυνάμεων, αλλά και της εφαρμοσμένης γνώσης, σε συγκέντρωση πόλων οικονομικο-παραγωγικής εξουσίας.

Η μετάθεση της απόφασης για την έκδοση νομίσματος από το κράτος σε ισχυρούς πόλους ιδιωτικής εξουσίας, θα συνοδευθεί με ιδιοποίηση από την πλευρά της ιδιωτικής οικονομικής εξουσίας της ίδιας της πολιτικής εξουσίας που διαθέτει το πολιτικοκρατικό στοιχείο. Ο κεντρικός πυρήνας της σκέψης του Hayek είναι να αποτρέψει τον κρατικό καταναγκασμό σε βάρος της οικονομικής λειτουργίας. Με την πρότασή του καθιστά τον «εξωτερικό» καταναγκασμό σε «εσωτερικό», δυναμιτίζοντας τις ισορροπίες της ελεύθερης αγοράς, αφού αρνείται να διαμορφώσει μηχανισμούς ανάσχεσης των φαινομένων συγκέντρωσης οικονομικο-παραγωγικής εξουσίας, απορρίπτοντας την ενδογενή «φύση» σχηματισμού παρόμοιων φαινομένων. *Στην ουσία νομιμοποιεί τον εσωτερικό καταναγκασμό.* Ταυτόχρονα όμως ενώ ο οικονομικός χώρος αρνήθηκε κάθε σχέση με τον πολιτικό, έρχεται τώρα να απορροφήσει τμήματα των εξουσιών του, μετατρέπόμενος σ' ένα ογκούμενο ολοποιητικό σύστημα.

ζ. Το μεθοδολογικό πρόβλημα

Η θεώρηση του Hayek αντιμετωπίζει, όπως αναλύθηκε, σοβαρά μεθοδολογικά προβλήματα. Πρωταρχικά η μετάβαση από το καθεστώς της ιστορικο-κοινωνικής άγνοιας, σε εκείνο της γνώσης των οικονομικών φαινομένων, είναι μετέωρη και άμεσολάβητη. Και συνδέεται με την εμμονή του Hayek να συνδέσει τη διαμόρφωση των οικονομικών φαινομένων με μια μονογραμμική

φυσικο-βιολογική εξέλιξη, που εμφανίζεται ως η μόνη έλλογη μεσολάβηση με τον οικονομικο-κοινωνικό χώρο.

Η φυσικο-βιολογική απολυτότητα αναγκαστικά συνδεδεμένη με την τυχαιότητα των ιστορικο-κοινωνικών συγκυριών, δεν μπορεί, από την άλλη πλευρά, να αποφύγει την εισβολή ενός επιλεκτικού ιστορικισμού στη χαγκεριανή μεθοδολογία, παρά την κατηγορηματική απορριπτική στάση του ίδιου του Hayek.

Παράλληλα το ίδιο το οικονομικό πεδίο, ενώ από τη μια πλευρά θεωρείται ως δυναμικό ενδογενές σύστημα για τη λειτουργία και πράξη των ατόμων, από την άλλη πλευρά, η άρνηση αντιμετώπισης μιας αντικειμενικής θεώρησης της εξέλιξης του οδηγούν σε καθήλωση και στατικότητα το σύστημα, ανάλογη με εκείνη της «τέλειας» γνώσης της νεοκλασικής σχολής. Από την πλευρά της παραγωγής *πολιτικών αποτελεσμάτων*, ο Hayek αρνούμενος τον εξωτερικό κρατικό καταναγκασμό, τον εσωτερικεύει, όχι μόνο ζητώντας να ιδιοποιηθεί ο οικονομικός μηχανισμός στοιχεία της πολιτικής εξουσίας, αλλά και αρνούμενος να αποδεχθεί ότι η αυτοδυναμική του οικονομικού συστήματος, οδηγεί σε συγκέντρωση εξουσίας και άσκηση καταναγκασμών από τα ιδιωτικά υποκείμενα του οικονομικού χώρου.

Μέσα στην φυσικο-κοινωνική «αυθόρμητη τάξη» του Hayek, ο αντικειμενικός κοινωνικός «χώρος» οδηγείται κατ' ουσίαν πέρα και έξω από τον κόσμο της έρευνας. Ο εξελικτισμός που διαμόρφωσε την «μεγάλη κοινωνία», αποτελεί στην ουσία μία μη «ανακατασκευαζόμενη» μονογραμμική δομή, που αυτόματα αποκτά μια αναμφισβήτητη αξιολογική υπόσταση. Το μεθοδολογικό πρόβλημα είναι ότι η κοινωνία της «ελεύθερης αγοράς» είναι ένα απαιτούμενο και αποκτά ένα αφηρημένο δεοντολογικό χαρακτήρα, που συγκρούεται με την φυσικο-νομοτελειακή εξέλιξη της σύγχρονης κοινωνικής δομής, όπως την περιγράφει ο Hayek. Η «λύση» αυτής της βασικής αντινομίας δίνει πάντα ένα ιδιαίτερο «βάρος» στην προσπάθεια διατήρησης των κυρίαρχων δομών της «μεγάλης κοινωνίας» και οι απώλειες στρέφονται προς τα βασικά στοιχεία της φιλελεύθερης παράδοσης (ισότητα, ελευθερία, δικαιοσύνη), που αποκτούν ένα φορμαλιστικό χαρακτήρα.

Popper

α. Η κριτική του ιστορικισμού

Βασικό αντικείμενο της μεθοδολογικής θεμελίωσης του Popper αποτελεί η κριτική του προς τον ιστορικισμό. Ο Popper ασκεί μια διττή επίθεση κατά του ιστορικισμού: Η μια πλευρά της αφορά την επιστημολογική αποθεμελίωση του ιστορικισμού, η δε δεύτερη την ηθικο-πολιτική αντιπαράθεση με αυτόν. Μεθοδολογικά ο Popper, στη συνολική αυτή αντιπαράθεσή του προς τον ιστορικισμό, εκκινεί από τον ριζικό διαχωρισμό των δύο «θεματικών» και στη συνέχεια μεταβαίνει σταδιακά στη γεφύρωσή τους, με την αναζήτηση μεσολαβητικών στοιχείων.

Κατά τον Popper, η θεώρηση της Ιστορίας που εκκινεί από τη μελέτη του ιστορικού αντικειμένου, συνάγει περισσότερα αντικειμενικά δεδομένα από όσο θα ήταν θεμιτό. Υφίσταται, κατά συνέπεια, πρόβλημα αντικειμενικότητας της γνώσης σε δύο κυρίαρχους άξονες, όπου κατατάσσονται:

- Η επιστημονική γνώση της Φύσης και
- Η δυνατότητα αντικειμενικής γνώσης της Ιστορίας.

Και στους δύο τομείς τα υποκειμενικά στοιχεία επεισέρονται αναπότρεπτα. Ο Popper επιχειρεί να διαχωρίσει μεθοδολογικά τη μίξη υποκειμενικών και αντικειμενικών στοιχείων –την παρουσία των οποίων αναγνωρίζει στο ίδιο του το έργο– καθορίζοντας μια βασική μεθοδολογική τομή ανάμεσα στις Φυσικές επιστήμες και στην Ιστορική γνώση²⁰.

ι. Φυσικές επιστήμες

Τα υποκειμενικά και τα αντικειμενικά στοιχεία συνυπάρχουν τόσο στον σχηματισμό, όσο και στον έλεγχο των γνώσεων στις Φυσικές επιστήμες.

Τα υποκειμενικά στοιχεία διακρίνονται σε δύο κατηγορίες:

- Τα εντελώς ακραίου χαρακτήρα υποκειμενικά στοιχεία, που καθορίζουν τις επιλογές των ενδιαφερόντων και τη θεματολογία.
- Τα υποκειμενικά στοιχεία τα οποία αφορούν τη δόμηση του αντικειμένου βάσει μιας θεωρίας. Σ' αυτήν την περίπτωση το αντικείμενο είναι ήδη διορθωμένο με βάση προηγούμενες θεωρίες και ο επιστήμων προβαίνει σε επιλογή συμβάντων από τη σκοπιά της θεωρίας, έχοντας πρόσβαση προς την αντικειμενικότητα.

Στην πραγματικότητα, ισχυρίζεται ο Popper, η γλώσσα χρησι-

μπορεί πεπερασμένα στοιχεία και με τη χρήση των στοιχείων αυτών ο ερευνητής προβαίνει σε γενικεύσεις ώστε να υπαχθεί η πραγματικότητα στο σύμβολο. Οι άπειρες «ατομικότητες» εντάσσονται και εκφράζονται μ' αυτόν τον τρόπο μέσα από το γλωσσικό τύπο, οπότε το υποκειμενικό στοιχείο είναι δεδομένο με τη χρήση της γλώσσας.

Ο ρόλος των θεωριών στη φυσική γνώση είναι κατά τον Popper διττός: Αφενός μεν *διδακτικός*, αφετέρου δε *αναγκαίος* για την ερμηνεία, εξήγηση και πρόγνωση των συμβάντων. Στις Φυσικές επιστήμες υφίσταται μια λογική σχέση μεταξύ εξήγησης και πρόγνωσης: Η εξήγηση εκφέρεται ως συμπέρασμα ενός συλλογισμού θεμελιωμένου σε μια *γενική βάση*, η οποία καθορίζεται από τη σχέση αιτίου-αποτελέσματος και συνδεδεμένου με *αρχικές συνθήκες*, οι οποίες περιγράφουν ατομικά συμβάντα και αιτίες. *Σ' αυτή την αιτιακή αλυσίδα η εξήγηση αποτελεί την ανεστραμμένη όψη της πρόγνωσης.*

Αυτός ακριβώς είναι ο ρόλος των θεωριών στις Φυσικές επιστήμες, να προκαθορίζουν δηλαδή την σκοπιά της παρατήρησης. Το αντικειμενικό στοιχείο στη γνώση θέτει τέρμα στην υποκειμενικότητα. Άλλωστε η υποκειμενικότητα της σκοπιάς δεν είναι ούτε απόλυτη, ούτε οριστική. Το τελικά ζητούμενο από τον Popper δεν είναι η επαλήθευση των θεωριών (που άλλωστε είναι μια κυκλική θεώρηση μεταξύ προϋποθέσεων και συμπεράσματος), αλλά η *διάψευση ή μη της θεωρίας. Το στοιχείο της διάψευσης συνιστά, κατά τον Popper, το αντικειμενικό στοιχείο της γνώσης*²¹. Υπάρχει κατ' αυτόν τον τρόπο *κριτήριο αλήθειας*, το οποίο συλλαμβάνουμε *αρνητικά* (ως διάψευση, ως μη αλήθεια). Υπάρχει αντικειμενική πραγματικότητα, που μπορεί να μην τη συλλαμβάνουμε απευθείας, αλλά έμμεσα, μέσα από διαδοχικές προσεγγίσεις, δοκιμές και, κατά κύριο λόγο, διαψεύσεις.

Η πραγματικότητα παραμένει ανεξάρτητη από τις πράξεις προσέγγισης των υποκειμένων. Ο Popper προβαίνει σε πλήρη χωρισμό υποκειμένου και αντικειμένου και προβάλλει πρωταρχικά το κριτήριο της διαψευσιμότητας, διαμορφώνοντας μ' αυτόν τον τρόπο επιχειρήματα, για να αποδείξει ότι δεν μπορεί να συγκροτηθεί θεωρία αντικειμενικής γνώσης για την Ιστορία.

ii. Προϋποθέσεις της Ιστορικής γνώσης

Στη γνώση της Ιστορίας υπεισέρχεται μεγαλύτερος βαθμός υποκειμενικότητας κατά τον Popper. Εξαυτού προκύπτει ένας σαφής μεθοδολογικός διαχωρισμός για την προσέγγιση της αντι-

κειμενικής γνώσης στην Φύση και στην Ιστορία. Στην Ιστορική γνώση μπορεί να κυριαρχεί η καθαρή υποκειμενικότητα και τα ειδικά ενδιαφέροντα του ιστορικού ερευνητή σε συγκεκριμένους τομείς (π.χ. ιστορία της μουσικής).

Σε κάθε περίπτωση όμως η υποκειμενική «θεμελίωση» παρουσιάζεται αυξημένη καθόσον η προδιάρθρωση του αντικειμένου δεν συντελείται με βάση θεωρίες που έχουν συσταθεί με τους όρους και τις προϋποθέσεις των Φυσικών επιστημών. Οι «θεωρίες» που σχετίζονται με την Ιστορική γνώση δεν μπορούν, σύμφωνα με τον Popper, να προβάλουν επιστημονικές αξιώσεις. Γιατί σ' αυτού του τύπου τις γενικευτικές επιστημονικές θεωρίες, κυριαρχεί η ίδια λογική μορφή εξήγησης. Σχηματίζεται δηλαδή ένας συλλογισμός από τον γενικό νόμο, ο οποίος συνδέει την αιτία με το αποτέλεσμα. Μια ελάσσων πρόταση θέτει αρχικές ατομικές προϋποθέσεις που εντάσσονται στις αιτίες. Η πρόταση μ' αυτό τον τρόπο προκύπτει ως συνέπεια του ίδιου του μεμονωμένου γεγονότος που επιδιώκουμε να εξηγήσουμε.

Οι νόμοι γενικευτικού χαρακτήρα, οι οποίοι χρησιμοποιούνται στην μείζονα πρόταση δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν, κατά τον Popper, ως νόμοι ιστορικοί. Η χρησιμοποίηση νόμων που ανήκουν σε γενικεύουσες θεωρίες (όπως π.χ. στην κοινωνιολογία) συνιστά κοινοτυπία και όχι επιστημονική προσέγγιση. Ο πλέον κοινοτύπος νόμος, επισημαίνει ο Popper, είναι αυτός της ορθολογικότητας, ότι δηλαδή φυσιολογικοί άνθρωποι ευρισκόμενοι κάτω από φυσιολογικές συνθήκες, δρουν ορθολογικά.

Κατά τον K. Popper οι γενικές προτάσεις στην ιστορική έρευνα δεν μπορούν να αποτελέσουν θεωρίες. Αποτελούν γενικές ερμηνίες, που έχουν περιορισμένη διαψευσιμότητα. Δεν έχουν επιστημονικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι ανάλογα με τις προϋποθέσεις που δεχόμεθα προκύπτει το ανάλογο αποτέλεσμα²².

Με την έννοια αυτή οι γενικές ερμηνείες έχουν σχετική αξία. Αποτελούν «αποκρυσταλλώσεις» που παραμένουν υποκειμενικές, αλλά πάντως συνιστούν οπτικές «γωνίες» πρόσβασης προς το αντικείμενο. Ο Popper προσάπτει στις γενικές ερμηνείες την κατηγορία του ιστορικισμού. Ισχυρίζεται ότι οι ερμηνείες αυτού του τύπου αγνοούν τον βαθμό της σχετικότητας και της υποκειμενικότητας που τις χαρακτηρίζει και αυτοκατανοούνται ως ιστορικοί νόμοι, που δίνουν νόημα και περιεχόμενο στην ίδια την Ιστορία. Γι' αυτό και ο Popper δεν δέχεται ότι είναι δυνατή μια ανωτέρου βαθμού θεωρία, που θα μπορούσε να ισχυρισθεί ότι οι υποκειμενικές προσεγγίσεις αποτύπωσαν τον χαρακτήρα μιας

εποχής. Δεν είναι δυνατή η σύσταση μιας θεωρίας που να μπορεί να καθορίσει ποιές είναι οι πιο σημαντικές θεωρίες για κάθε ιστορική «εποχή».

Η προσέγγιση του αντικειμενικού ιστορικού, είναι δυνατή μόνο μέσα από ατομικές σκοπιές. Η ατομική πράξη του επιστήμονα, που θα μπορούσε μια συγκεκριμένη προσέγγιση προς το αντικείμενο να την εντάξει μέσα στο γενικό κοινωνικό αντικείμενο, θα συνιστούσε στοιχείο που θα θεμελιώνει μια υψηλότερη θεωρητική σκοπιά. Ο Popper στην ουσία αρνείται τους γενικούς ιστορικούς νόμους. Οι γενικότητες, σύμφωνα με την αντίληψή του, συνιστούν κοινοτυπίες. Αυτές ή ελέγχονται και διαψεύδονται ή μη, ή γίνονται αποδεκτές ως υπερϊστορικές. Το «ενδιάμεσο» γενικό, χάνεται από τον Popper. Χάνονται π.χ. τα γενικά χαρακτηριστικά μιας εποχής, αυτό δηλαδή που χαρακτηρίζει, ειδικά κατά τον Popper, τις ιστορικές επιστήμες. Το ειδικό γεγονός στις ιστορικές επιστήμες, δεν δεσμεύεται από το γενικό. Το ειδικό παραμένει χωρίς οργανικές δεσμεύσεις, γιατί ο Popper κατ' ουσία θέλει να ισχυροποιήσει το ατομικό από μεθοδολογική σκοπιά.

Από την άλλη πλευρά ο Popper προβάλλει την αξίωση «κάθε γενιά να ερμηνεύει τον εαυτό της»²³. Εδώ όμως αναδεικνύονται στοιχεία ιστορισμού. Γιατί ο Popper δεν θέτει τα κριτήρια που λειτουργούν ως οργανικές διαμεσολαβήσεις ανάμεσα στις «εποχές» και δεν προβληματίζεται πώς γίνεται το κοινωνικό-ιστορικό «πέραςμα» από την μια γενιά στην άλλη.

Ο Popper προσπαθεί να αποφύγει τον πλήρη υποκειμενισμό. Γι' αυτό και αρνείται να καθορίσει τα σημαντικά προβλήματα μιας εποχής. Για να «νομιμοποιήσει» όμως, έστω και σχετικά, το υποκειμενικό στοιχείο, εισάγει το στοιχείο του διαλόγου, ισχυριζόμενος ότι «αντικειμενικό είναι το διυποκειμενικά αποδεκτό». Δηλαδή διαμορφώνεται ένα «ενδιάμεσο» επίπεδο, διεπιστημονικά συγκροτούμενο μέσω του διαλόγου, που αποτελεί ένα στοιχείο θεμελίωσης μιας συνθετικής θεωρίας, η οποία επιτρέπει την πρόσβαση προς ορισμένα προβλήματα. Αρνούμενος όμως να δεσμεύσει την θεωρητική προσέγγιση με κριτήρια, απαιτεί στην ουσία να προσαρμοσθεί η θεωρία –φορμαλιστικού κατά συνέπεια τύπου– προς τις διάφορες κοινωνικές καταστάσεις.

Ο Popper, αρνούμενος να συνδέσει την θεωρία με κριτήρια και αξιολογικά στοιχεία, διαφοροποιείται, όχι μόνο προς τις μακροθεωρίες, αλλά και προς την Βεμπεριανή αντίληψη, που ερευνά τις πράξεις οι οποίες προκύπτουν ως εάν να υπήκουαν σε κανόνες. Ο Max Weber αποδέχεται ένα πλαίσιο ερμηνείας, χωρίς να δέχεται ότι προκύπτουν αναγκαστικά αποτελέσματα, κι-

νούμενος μέσα στο πλέγμα των ιδιοτυπιών και ιδιομορφιών του πλαισίου αυτού. Αντίθετα αποφεύγει να δώσει ερμηνείες. Η προβληματική του παραμένει ασθενής και τελικά *αρνείται να δεσμευτεί ως προς τα ουσιώδη περιεχόμενα του ιστορικού σχηματισμού.*

β. Ο χωρισμός πραγματικότητας και αξιών

Βασικό πρόβλημα κατά τον Popper αποτελεί ο *δυϊσμός* μεταξύ δεδομένων και αποφάσεων. Παρότι δεν υφίσταται αυστηρός χωρισμός μεταξύ των δύο αυτών «κόσμων», εντούτοις δεν μπορεί να απαντηθεί άμεσα από τον ίδιο, πόσο μεγάλο είναι το «χάσμα» αυτό και ποιές διαμεσολαθήσεις είναι ικανές να το γεφυρώσουν. Οι αποφάσεις προκύπτουν από τη συζήτηση των δεδομένων, δεν ανάγονται όμως σε αυτά. Κάθε απόφαση έχει σχέση με τις προϋποθέσεις που συγκροτούν τα δεδομένα. Όμως το ιστορικό στοιχείο δεν μπορεί να αναχθεί σε φυσικούς νόμους.

Κοινή βάση για τον Popper, είναι ότι η ιδέα του ορθολογισμού θα πρέπει να διατηρηθεί και για το χώρο της θεωρητικής και για το χώρο της πρακτικής ιδέας, με ταυτόχρονη όμως διατήρηση του μεθοδολογικού *δυϊσμού* μεταξύ φυσικών επιστημών και ιστορικής γνώσης. Ο Popper είναι αντίθετος με το μονισμό, ο οποίος διαπερνά τις ιστορικιστικού τύπου θεωρίες. Στις θεωρίες αυτές ο ερευνητής «περνά» άμεσα από την πραγματικότητα στην κατανόηση των αξιών. Κατά τον Popper, αυτού του είδους η σχέση σημαίνει ότι οι αξίες και τα στοιχεία της πραγματικότητας έχουν την ίδια φύση, γι' αυτό και εμμένει στον χωρισμό πραγματικότητας και αξιών. Κατά τον Popper δεν χρειάζεται να θεμελιώνουμε τις συνθήκες, ούτε να δεσμευόμαστε από αυτές.

Όσον αφορά το πλέγμα των αξιών κατά Popper, αυτές δεν προκύπτουν, αλλά προ-τίθενται: Για την σύσταση του αγαθού, υπάρχουν οι ιδέες του πλουραλισμού, της ελευθερίας, της ορθολογικότητας, της συνεννόησης, της αξιοπρέπειας. Αυτές προκύπτουν από στοιχεία της δικής του μεθοδολογίας, μέσα από «την ελευθερία της έρευνας». Οι αξίες όμως αυτές, μη έχοντας ιστορικο-κοινωνική θεμελίωση, είναι ασθενέστερες, πολύ λιγότερο δεσμευτικές και συγκροτούν *φορμαλιστικά* μια ιδέα του αγαθού. Το αγαθό *προσεγγίζεται* περισσότερο *διαδικαστικά* και *αντιπαρατίθεται* στην *λογική της έρευνας*. Το αγαθό στον Popper προσλαμβάνει μ' αυτό τον τρόπο κανονιστικό χαρακτήρα και δεν προκύπτει από την ανάλυση της πραγματικής κοινωνίας. Ο Popper επιδιώκει από την άλλη πλευρά να αποφύγει τις συνέπειες του

αυστηρά φιλελεύθερου προτύπου. Επιχειρεί να ξεπεράσει τον απόλυτο χωρισμό ατόμου-κοινωνίας και αναζητεί ενδιάμεσους «χώρους», μεσολαβητικούς, ώστε να υπάρξει προσέγγιση του ατομικού με το κοινωνικό στοιχείο. Όμως, μόλις προχωρεί προς την γεφύρωση του χωρισμού, αναφαίνεται η αυστηρότητα του ίδιου του χωρισμού, η αδυναμία του ξεπεράσματος. Ο Popper δεν μπορεί να σχετικοποιήσει εκ των υστέρων τον «χωρισμό». Γιατί αφού δομεί ένα αυστηρά «χωριστικό» μοντέλο ατόμου-κοινωνίας; κάθε απόπειρα να διαμορφώσει προγράμματα απάλυνσης της αντίθεσης οδηγεί σε αναίρεση του μοντέλου του.

γ. Η κριτική του Popper στην «τελεολογία» και την ουσιολογική μέθοδο

Ο Popper δεν αποδέχεται την ουσιολογική μέθοδο κατηγορώντας ότι αυτή εμπεριέχει μια ντετερμινιστική άποψη για την πρόοδο. Οι αξίες στην περίπτωση του Popper προκύπτουν από τις διαδικασίες. Αντίθετα στην ουσιολογική προσέγγιση οι μορφές της συνείδησης προκύπτουν και διαμορφώνονται αναγκαστικά, μέσα από τις κοινωνικές εξελίξεις και συγκρούσεις.

Ο Popper παρατηρεί ότι στην ουσιολογική προσέγγιση, η ιδέα της εξέλιξης είναι τελεολογικά δεσμευμένη να φθάσει στην πρόοδο, προς το καλύτερο. Στο ιστορικιστικό δόγμα η ουσία βρίσκεται κρυμμένη και αναδύεται στην εξέλιξη. Ο Popper ζητεί να δεχθούμε τα ερευνητικά αποτελέσματα που συγκροτούν γεγονότα. Οφείλουμε να προσεγγίσουμε με μία «εγκυκλοπαίδεια» γεγονότων και από εκεί να καταλήξουμε σε συμπεράσματα.

Η ουσιολογική μέθοδος απορρίπτεται από τον Popper γιατί δεσμεύεται για τις αξίες που συγκροτούν την ουσία του πράγματος. Αντίθετα, η προσέγγιση του Popper είναι επιλεκτική: Μπορεί να επιλέξει μία αξία που προσδιορίζει το Χεγκελιανό πρότυπο π.χ. την αξία της ισονομίας. Όμως στον Hegel δομείται ένα ισχυρό «λογικό» κράτος για να επιβάλλει την ισονομία.

Ο Popper απορρίπτει το «ισχυρό» κράτος γιατί το θεωρεί απειλή για την λειτουργία της «ανοικτής κοινωνίας». Αποδεσμεύεται γι' αυτό από το πλέγμα των ιδεών του Hegel και «θεμελιώνει» την ιδέα της ισονομίας σε μία φορμαλιστική αντιπαράθεση με την βία και τον καταναγκασμό. Όταν επικρίνει τον Hegel για την ταύτιση του Δίκαιου με τη Δύναμη, επιχειρηματολογεί από πλευράς Δικαίου, απορρίπτοντας τη Χεγκελιανή ταύτιση.

Ο Popper αντιπαράτιθέμενος με τον τελεολογισμό, δεν προβαίνει σε διάκριση ανάμεσα σε τελεολογικά συστήματα «αστι-

κού» και «προαστικού» τύπου. Στον προαστικό τύπο δεν υπάρχει η Χεγκελιανή «πανουργία του λόγου». Το πέρας ταυτίζεται με τους σκοπούς των δρώντων, με τις αξίες που συγκροτήθηκαν στην αφετηρία της πράξης.

Αντίθετα, στο αστικό μοντέλο, δεν είναι αυτονόητη η εκπλήρωση των σκοπών όταν το αφετηριακό σημείο συγκροτείται από την ατομική αντίληψη των αρετών. Υφίσταται έντονη διαφορά μεταξύ των ατομικών προσανατολισμών και του τελικού αποτελέσματος. Στο πέρας της διαδικασίας οι κοινωνικές αξίες μπορεί να έρχονται σε σύγκρουση με τις ατομικές αξίες. Πίσω από το πρόβλημα της συγκρότησης των κοινωνικών αξιών, προβάλλει το πρόβλημα των κοινωνικών σχέσεων. Η σύσταση των κοινωνικών μηχανισμών διαμορφώνεται μέσα από τις αντιθέσεις και το *ουσιώδες* της κοινωνίας δεν διαμορφώνεται από έναν *κατάλογο αρετών*, αλλά προκύπτει μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις.

Ο Popper δεν τοποθετείται στο πρόβλημα των περιεχομένων τα οποία προκύπτουν από τις εξελίξεις. Δεν αναλύει πώς προκύπτουν οι «δικές» του αξίες, πώς συγκροτείται ο τύπος της «ανοικτής κοινωνίας», σύμφωνα με τα δεδομένα της επιστήμης, και ποιές είναι οι αξίες της. Μόνο πρόβλημα για την «ανοικτή κοινωνία» του Popper αποτελεί η βία και ο καταναγκασμός. Όμως η ίδια η φύση της «ανοικτής κοινωνίας» παραμένει αφηρημένη, χωρίς να προσεγγίζεται το θέμα των προνομίων και των «εσωτερικών» μηχανισμών καταναγκασμού της ίδιας της «ανοικτής κοινωνίας».

Στην κριτική του προς τον Hegel ο Popper ισχυρίζεται ότι ο Hegel παραβιάζει το κριτήριο της επιστημονικότητας για την κοινωνία. Το παραβιάζει, όχι μόνο παραγνωρίζοντας το κριτήριο της εμπειρίας, ως κριτήριο κατά πόσο μια απόφαση βρίσκεται μέσα στα όρια του Λόγου ώστε να μην αποβαίνει δογματισμός, αλλά γιατί, κατά τη γνώμη του, δεν τηρεί ούτε τα στοιχειώδη αξιώματα της λογικής. Με τον τύπο της διαλεκτικής του ο Hegel κατηγορείται ότι δεν σέβεται την αρχή της αντίφασης. Ο Popper επικρίνει τον Hegel ότι αποδέχεται το αρνητικό ως ένα στοιχείο θετικό για την πορεία της ολότητας. Εδώ ακριβώς η κριτική αναφέρεται στην ισχύ της θεωρίας της διαψευσιμότητας. Ενώ το αρνητικό-εμπειρικό οφείλει να είναι στοιχείο διάψευσης της θεωρίας, ο Hegel το «ενσωματώνει» λογικοποιώντας το, μέσα στην ολότητα. Το αρνητικό ενισχύει κατ' αυτό τον τρόπο τη θεωρητική κατασκευή του Hegel, εμποδίζοντας, σύμφωνα με τον Popper, την πρόοδο στη γνώση.

δ. Η κριτική του Popper στον Μαρξικό τελεολογισμό και ουσιολογισμό

Η κριτική και η αντιπαράθεση του Popper προς τον Marx μπορεί να αναδείξει ακόμα εναργέστερα ορισμένα στοιχεία της μεθοδολογικής προσέγγισης του Popper και να εμφανίσει παράλληλα σημαντικές απόψεις που αναδύονται μέσα από την κριτική αυτή και οι οποίες προσδιορίζουν καίρια πολιτικο-κοινωνικά συστατικά στοιχεία της «ανοιχτής κοινωνίας».

Ο Popper διαμορφώνει την κριτική του προς τον Marx με βάση τα ουσιώδη περιεχόμενα της κριτικής του προς την τελεολογία και την ουσιολογική μέθοδο.

Σ' αυτά τα πλαίσια ο Popper:

- Διατυπώνει μια συγκεκριμένη ιδέα για το περιεχόμενο του ουσιολογισμού, συνδέοντάς το με τον μαρξικό υλισμό. Από την κριτική αυτή προκύπτει η σχέση του Popper με την κοινωνική-τεχνολογική εξέλιξη.

- Εκθέτει τη θεωρία των «τριών βημάτων», προχωρώντας σε διαχωρισμό της Μαρξικής «κατασκευής» σε επίπεδα, και επιχειρεί, μέσα από επιλεκτικές «προσβάσεις», να συμφωνήσει με πλευρές της ανάλυσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπως την διατυπώνει ο Marx.

Ο Popper διακρίνει στο μεθοδολογικό πρότυπο του Marx τρία καθορισμένα επίπεδα:

- Το πρώτο επίπεδο αφορά το υλικό στρώμα, που συγκροτεί κατά Marx την πραγματική ουσία της όλης κατασκευής και που εκφράζεται με τα παραγωγικά μέσα, δηλαδή, κατά τον Popper, με τις μηχανές.

- Από το πρώτο επίπεδο καθορίζεται το δεύτερο επίπεδο, που αφορά τις σχέσεις των ανθρώπων με την υλική βάση.

- Το τρίτο επίπεδο περιλαμβάνει τις ιδεολογικές ορίζουσες και αντιλήψεις, που διατρέχουν το κοινωνικό όλο.

Η διάκριση στην οποία προβαίνει ο Popper περιέχει ουσιώδεις αφαιρέσεις από το περιεχόμενο της Μαρξικής κατασκευής. Η αναγνώριση του Marx από τον Popper συντελείται μέσα από μια καθαρά οικονομιστική οπτική. Ο Popper διαγράφει στην κριτική του μια ριζική τομή μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων, μη εντάσσοντας την εργατική δύναμη στο σύνολο των παραγωγικών δυνάμεων και καθορίζοντας ως παραγωγικές δυνάμεις τα μηχανικά μέσα παραγωγής. Μ' αυτή την επιλογή ο Popper επιχειρεί να προσδώσει μια απόλυτη αυτονομία στις σχέσεις παραγωγής και να αποκόψει κάθε οργανική σχέση

μεσολάβησης μεταξύ των δύο πρώτων επιπέδων της κριτικής του ανάλυσης για τον Marx.

Τα κείμενα στα οποία παραπέμπει ο Popper, ως υπόδειγμα μαρξιστικής ιδεολογίας, είναι κυρίως εκείνα της *Αθλιότητας της Φιλοσοφίας*. Ο Popper αποδέχεται την εξέλιξη του τεχνικού μέσου και τη διαμόρφωση ευρύτερων σχέσεων στην κοινωνία, οι οποίες συναρτώνται με το τεχνικό μέσο. Όμως ο Popper προσδίδει κυρίαρχη έμφαση στη *χρηστική αξία* του τεχνικού μέσου. Διαμορφώνει μια αντίληψη που αφορά τη σχέση του τεχνικού μέσου με τις «ανταλλακτικές» μορφές που προσλαμβάνει αυτό και ερευνά τις συνθήκες ανταλλαγής και τη σχέση του τεχνικού μέσου με το επίπεδο ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας.

Στον Marx όμως το τεχνικό μέσο δεν συνδέεται με σχέσεις επιφάνειας με την κοινωνική λειτουργία. Ο ίδιος ο τύπος της τεχνικής είναι συγκεκριμένος προς τις κυρίαρχες σχέσεις του κοινωνικού σχηματισμού. Το τεχνικό μέσο διαπερνάται από την κυρίαρχη αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας και διαμορφώνει παραγωγικούς και κοινωνικούς όρους σ' ολόκληρο το πλέγμα παραγωγής, ανταλλαγής και διακίνησης των προϊόντων. Στον Popper αντίθετα υπάρχει ένας έντονος τεχνικισμός. Η παραγωγική δύναμη λειτουργεί ως κατηγορία αυτόνομη στο δίπολο: παραγωγική δύναμη-κοινωνική σχέση. Κατά συνέπεια, τόσο η αξιολογική επιλογή, όσο η συγκρότηση των θεσμών από τον Popper κυριαρχείται από τον ίδιο τεχνικισμό και αγνοείται η κοινωνική σχέση.

Επιχειρώντας να ανασυνθέσει τη Μαρξική κατασκευή ο Popper επιλέγει ως αφετηρία το 3ο επίπεδο. Ο Popper δέχεται ότι οι αξίες τις οποίες προασπίζεται ο Marx, συνιστούν «καλά συμπεράσματα», από τα οποία μπορεί να επηρεασθεί και η δική του ανάλυση. Στην πράξη όμως η όλη Μαρξική κατασκευή απορρίπτεται. Όταν μεταβαίνει στα επόμενα επίπεδα ο Popper, προασπιζόμενος ως θεωρητικός την αξία της κοινωνικής ελευθερίας, διαπιστώνει ότι τα θεσμικο-κοινωνικά «μεγέθη» που αναπτύσσει ο Marx οδηγούν σε τέτοιες εντάσεις, ώστε θα οδηγηθούμε αναπόφευκτα σε επαναστατικές διαδικασίες.

Κατ' ουσία εκείνο που προασπίζει ο Popper είναι το ΤΩΡΑ. Όταν η ανάλυσή του πλησιάζει προς το παρόν αυτοαναιρείται. Το ενδιαφέρον του Popper εστιάζεται στη δυνατότητα ατομικής συμμετοχής μέσα στους σύγχρονους θεσμούς και κάθε άλλου τύπου ανάλυση κρίνεται περιττή, εφόσον έχει διαμορφωθεί το θεσμικο-κοινωνικό ΤΩΡΑ.

ι. Ο χωρισμός πολιτικού και κοινωνικού στοιχείου

Ο Popper διατυπώνει στην κριτική του προς τον Marx το επιχείρημα ότι ο Marx διαπλέκει τις μεθοδολογικές του αναλύσεις με εμπειρικές προσεγγίσεις, ώστε να υφίσταται πρόβλημα μεθοδολογικής «καθαρότητας». Το ίδιο όμως επιχείρημα μπορούμε να προβάλουμε και ως κριτική προς τον Popper οι μεθοδολογικές αρχές του οποίου, όταν προσεγγίζουν πραγματικά στοιχεία, επικυριαρχούνται από έναν έντονο εμπειρισμό. Σε σημείο μάλιστα ώστε να δημιουργούνται έντονες αντιφάσεις όσον αφορά τον βαθμό της αποδοχής ή όχι του ρόλου του κράτους από τον Popper ή ακόμα εάν στους κανόνες της ανοιχτής κοινωνίας επικρατεί τελικά το ατομικό στοιχείο, ή προβάλλεται ως καθορίζουσα σχέση ισορροπίας η κοινωνική συναίνεση.

Στο πρόβλημα της κοινωνικής επανάστασης ο Popper προτείνει δικό του ορισμό, σύμφωνα με τη μεθοδολογική του σκοπιά. Για να συγκροτηθεί η έννοια της κοινωνικής επανάστασης, θα πρέπει να αφαιρεθεί το αξιολογικό στοιχείο –ο σοσιαλισμός– και να διατηρηθεί το φορμαλιστικό στοιχείο της βίας. Αυτό το τυπικό-φορμαλιστικό στοιχείο το συγκρίνει ο Popper προς τις αρχές συγκρότησης της «ανοιχτής κοινωνίας». Ενώ η Μαρξική αντίληψη εκκινεί από τη διαδικασία συγκρότησης του καταμερισμού της εργασίας για να προχωρήσει προς τη θεσμική σύσταση, ο Popper διατηρεί το τυπικό στοιχείο στη συγκρότηση των θεσμών. Η αποσύνδεση του θεσμικού πλέγματος από τις θεμελιώδεις παραγωγικές σχέσεις, οδηγεί τον Popper στην αμφισβήτηση των κοινωνικών θεμελίων του τρόπου παραγωγής, καθώς και του περάσματος από ένα τρόπο παραγωγής σε άλλον.

Με τη διατύπωση των 7 θέσεων ο Popper προβαίνει σε χωρισμό του κοινωνικού από το πολιτικό στοιχείο και αποδίδει κυρίαρχη προτεραιότητα στο πολιτικό²⁴. Με τον πολιτικό αυτό φορμαλισμό ο Popper επιδιώκει να κατοχυρώσει την αστική δημοκρατία. Ζητεί τον διάλογο, όμως εκείνοι που απειλούν την ανοικτή κοινωνία θα πρέπει να αποκλεισθούν.

Τα κριτήρια θεμελίωσης της προτεραιότητας του πολιτικού στοιχείου δεν στηρίζονται στις συνθήκες και παραμένουν ασθενή. Τα «καλά κριτήρια» αναζητούνται στην εμπειρική πρακτική, εφόσον διασφαλίζουν την συνεννόηση, το διάλογο και συμβάλλουν στη λειτουργία της ανοιχτής κοινωνίας.

Την ίδια μέθοδο αντιστροφής του πεδίου θεμελίωσης ακολουθεί ο Popper στη σχέση μεταξύ πολιτικής και οικονομικο-κοινωνικής διάρθρωσης. Ο Popper αποδέχεται τις βασικές Μαρξικές

αναλύσεις για την αντίθεση μεταξύ του αυξανόμενου πλούτου και της αθλιότητας μεγάλων μαζών, που χαρακτηρίζει το καπιταλιστικό σύστημα. Εκείνο που δεν αποδέχεται ο Popper είναι η συγκεντροποίηση των παραγωγικών μέσων και του πλούτου και πιστεύει ότι το κράτος μπορεί να προχωρήσει στη λήψη αντιμονοπωλιακών μέτρων.

Η Μαρξική θεωρία της αξίας δεν αρκεί κατά τον Popper για να ερμηνευθεί η έννοια της εκμετάλλευσης. Την έννοια αυτή ο Popper την χαρακτηρίζει ως ουσιολογική ή μεταφυσική. Κατά τον Popper η διαμόρφωση των δομών του καπιταλιστικού συστήματος δεν επιτρέπει άκρατες και μη ελεγχόμενες καταστάσεις. Η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους δεν μπορεί να συνιστά μια νομοτελειακού τύπου θεμελίωση, όπως συμβαίνει στη Μαρξική «πρόβλεψη», καθόσον και οι ίδιοι οι κάτοχοι κεφαλαίου και μέσων παραγωγής επιδιώκουν να την αποφύγουν. Σύμφωνα με την αξιολόγηση του Popper δεν υφίστανται ισχυρά ερείσματα στη θεωρία του Marx, που αγνόησε το στοιχείο παρέμβασης του αστικού κράτους και στηρίχθηκε αποκλειστικά στη θεωρία της αξίας. Η προσέγγιση του Marx χαρακτηρίζεται από τον Popper ως ιστορική και με την έννοια ότι αποτελεί τον «μανδύα» πίσω από τον οποίο αναδύεται η Φιλοσοφία του Hegel, αποτελεί εμφανή κίνδυνο για την «ανοιχτή κοινωνία»²⁵.

ii. Η Μαρξική «προφητεία»

Στο πρόβλημα της κριτικής στον Marx, καταλογίζεται από τον Popper μια βασική ένταση στο Μαρξικό έργο μεταξύ ακτιβισμού και ιστορικισμού. Μέσα από την κριτική του ο Popper υποδεικνύει τη δική του θεωρία για την ηθική. Βασικό «κλειδί» για την ανάλυση του Popper, αποτελεί ο μεθοδολογικός ατομισμός. Στηρίζεται στην αντίληψη ότι τα ιστορικά και κοινωνικά προβλήματα λύνονται από τη μεθοδολογική αφετηρία των μεμονωμένων ατόμων. Οι θεσμοί και η κοινωνία «κατασκευάζονται» από αυτή τη μεθοδολογική αφετηρία και η κριτική των θεσμών στηρίζεται ακριβώς σ' αυτή τη μεθοδολογική αρχή.

Ο Popper καταλογίζει στον Marx ότι ο ίδιος ως άτομο συγκροτεί μια θεωρία, ξεκινώντας από την δική του «κρυφή» ηθική επιλογή: Ποιά είναι αυτή η επιλογή; Ότι από τον ρου της ιστορίας προκύπτει το δέον, και αυτό το δέον συνιστά μια βασική και δεσμευτική ηθική επιλογή υπέρ του μέλλοντος. Σ' αυτή την κατασκευή του Marx ο Popper καταλογίζει ένα επικίνδυνο ιστορικισμό: ένα είδος «προφητείας», αφού διαμορφώνεται από τον Marx μια

θεωρία για την αντικειμενική εξέλιξη της ιστορίας, ανεξάρτητη από τις πράξεις των ατόμων. Η εξέλιξη θα έλθει με βάση νόμους, στην ισχύ των οποίων η επιλογή του ατόμου δεν έχει μεγάλη σημασία. Το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να συμβάλει στην επιτάχυνση του ιστορικού ρου.

Εξαφανίζεται μ' αυτό τον τρόπο το ηθικό στοιχείο στη δράση των ατόμων. Ο Popper επισημαίνει ότι ο Marx θέλει να ανατρέψει τα επικρατούντα απάνθρωπα στοιχεία προβαίνοντας σε μια βασική ηθική επιλογή: Συγκροτώντας μια θεωρία «μεροληπτική», υπέρ του να ξεπερασθεί η κατάσταση και να εξελιχθεί η κοινωνία.

Ο ακτιβισμός, σε αντίθεση με τον Μαρξικό «ιστορικισμό», θεωρείται θετικός για τον Popper, γιατί τα άτομα δρουν κατασκευάζοντας τη μοίρα τους. Ο Popper αποδέχεται ότι ναι μεν ισχύει ένας ηθικός σχετικισμός – αφού σε κάθε ιστορική κοινωνία προκύπτουν ανάλογες ηθικές δεσμεύσεις. Όμως ένας επιστήμονας που διαβλέπει τις εξελίξεις κάνει την *επιστημονική του πρόβλεψη* και *πάνω σ' αυτή την επιστημονική του διαπίστωση* οφείλει να στηρίζει το ηθικό του κριτήριο. Τα δεδομένα της επερχόμενης περιόδου λοιπόν οφείλουν να εκλαμβάνονται ως κριτήρια της ηθικής. Σε περίπτωση που διαπιστώνονται «κακές» εξελίξεις θα πρέπει να αντιμετωπισθούν με τα δικά μας ηθικά κριτήρια. Όταν λοιπόν η πρόβλεψη είναι ότι οι εξελίξεις οδεύουν προς χειροτέρευση, υφίσταται ένταση μεταξύ επιστημονικού και ηθικού κριτηρίου. Ο Popper καταλογίζει ιστορική «δειλία» στον Marx, κατηγορώντας τον ότι ακολουθεί, σύμφωνα με την πρόβλεψή του, τον ισχυρότερο. Ο Popper αποφαινεται τελικά ότι ο Marx έχει «κρυμμένη» ηθική θεωρία και αναζητεί μια επιστημονική θεωρία –«προφητεία» κατά Popper– για να την «νομιμοποιήσει».

iii. Το στοιχείο της εξέλιξης στον Popper

Η μεθοδολογική αρχή του Popper δεν μπορεί να αντιμετωπίσει το πρόβλημα ότι ηθικές ιδέες παράγονται και συνδέονται με κοινωνικές σχέσεις. Τη σχέση αυτή μεταξύ κοινωνίας και ηθικής, ο Popper την αντιμετωπίζει περισσότερο από την οπτική των σκοπών που καθορίζει η κοινωνία και επισημαίνει ότι η κοινωνική θεωρία πρέπει να δεσμεύεται από «καλούς» σκοπούς οι οποίοι θα έχουν πρωταρχικό ρόλο. Ο Popper επικαλείται επανειλημμένα την ορθολογική μέθοδο, όμως δεν μπορεί να θεμελιώσει ένα πλέγμα ορθολογικών κριτηρίων²⁶. Τοποθετείται αφηρημένα υπέρ

του ορθού λόγου και μετά ζητεί να προσεγγίσουμε τα πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα μαζί με όσους συμφωνούν και έχουν αποδεχθεί τους «καλούς» σκοπούς. Επιδίωξη όλων αυτών είναι να προβλεφθούν οι συνέπειες και να αξιολογηθούν.

Όμως και πάλι οι συνέπειες αυτές θα είναι μη θεμελιώσιμες σε αξίες, που είτε τις αποδεχόμεθα είτε όχι. Ο Popper δεν ξεχωρίζει την παραγωγή από τον παραγωγό, την αξιολογική πράξη από την αξία και αρνείται τη δέσμευση σε κοινωνικο-ιστορικό επίπεδο. Όλες οι επιμέρους «αξίες» εξισώνονται, γιατί δεν υπάρχει σημείο δεσμευτικής συγκρότησης του ίδιου του ακτιβισμού, τον οποίο επικαλείται ο Popper. Φαινόμενο και ουσία συνεφέρονται.

Σ' αυτό το σημείο η κριτική του ιστορικισμού στην οποία προβαίνει ο Popper περιέχει η ίδια το ιστοριστικό στοιχείο. Ο Popper αρνείται ότι από τις συνθήκες μπορεί να εξαχθεί το νέο στοιχείο της εξέλιξης. Η μεθοδολογία αυτή δεν μπορεί να μας οδηγήσει μακριά γιατί χάνουμε, ισχυρίζεται ο Popper, το καινούργιο –ιδιόμορφο– στοιχείο. Μ' αυτό τον τρόπο εγκαταλείπει τις συνθήκες και τονίζει το στοιχείο του νέου, του δημιουργικού, αποδεχόμενος στην ουσία ότι μπορούμε να αντιμετωπίσουμε το φαινόμενο πέρα από τις συνθήκες θεμελίωσής του, οπότε προκύπτει μια σχετική αυτονομία στο νέο στοιχείο. Η αντίληψη αυτή οδηγεί σε ανορθολογική θεμελίωση, γεγονός που έχει απορρίψει ο ίδιος ο Popper. Ο Popper κινείται μεθοδολογικά σε μια συγκεκριμένη ολότητα: Το ειδικό δεν έχει οργανικές συνδέσεις, δεν υπάρχει σύνδεση φαινομένων, θεωρίας και ουσίας. Υπάρχει μόνο, ως γενική επικάλυψη της ηθικής των σκοπών κ.λ.π., μια μη συγκροτούμενη γενικότητα.

Μεθοδολογικές συγκλίσεις και μετατοπίσεις μεταξύ Hayek και Popper

Η μεθοδολογική προσέγγιση των Hayek και Popper στο πεδίο των κοινωνικο-επιστημονικών φαινομένων, χαρακτηρίζεται τόσο από ευδιάκριτες συγκλίσεις, όσο και από εμφανείς «μετατοπίσεις», που παρατηρούνται στη διάρκεια των ερευνητικών τους ενδιαφερόντων.

Ο μεθοδολογικός ατομισμός στον Hayek –όπως και στους M. Weber και V. Mises– θεμελιώνεται σ' ένα κυριαρχούντα υποκειμε-

νικό προσανατολισμό και αναφέρεται στην υποκειμενική σημασία την οποία τα δρώντα άτομα αποδίδουν στις πράξεις τους. Αντίθετα, στο μεθοδολογικό ατομικιστικό πρότυπο του Popper υπάρχει μια σημαντική μετατόπιση προς ένα τύπο αντικειμενικής διάστασης του κοινωνικού (objectivism).

Ο Popper εμμένει στην άποψη ότι η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών πρέπει να απαλλαγεί από κάθε είδους υποκειμενισμό και ψυχολογισμό, στοιχεία που ανάγουν –κατά τον Popper– τα ιστορικά και κοινωνικά φαινόμενα σε μια αφηρημένη «ανθρώπινη φύση» ή σε νόμους ενός απροσδιόριστου «ψυχοπνευματικού εγώ». Οδηγούμεθα μ' αυτό τον τρόπο –εμμένει ο Popper– να προσδιορίζουμε μια αφηρημένη γενετική αρχή, ως πηγή των κοινωνικών φαινομένων, με αποτέλεσμα ο αθεμελίωτος αυτός ψυχολογισμός να μην μπορεί να προσεγγίσει τις μη σκόπιμες συνέπειες των κοινωνικών πράξεων.

Για να θεμελιώσει ο Popper τον τύπο της αντικειμενικής διάστασης του κοινωνικού καταφεύγει στη γνωστή θεσμολογική του προσέγγιση και στην παραδοχή ότι οι ανθρώπινες πράξεις μπορούν να ερμηνευθούν με τους όρους της *κατάστασης*, στα πλαίσια της οποίας λαμβάνουν χώρα. Με τη θεμελίωση αυτή, ο Popper επιχειρήσει να διαμορφώσει μεσολαβήσεις μεταξύ του ατομικού και του κοινωνικού στοιχείου και να αποδώσει στις συγκεκριμένες ιστορικο-κοινωνικές συνθήκες και μορφές, ένα τύπο ορθολογικότητας που θα στηρίζεται τυπικά στην ατομικότητα.

Το μεθοδολογικό πρόβλημα που αναδύεται στο σημείο αυτό είναι ότι η συμπεριφορά των ατόμων, οι στάσεις και οι επιθυμίες δεν μπορούν να κριθούν με τους όρους ενός εξωτερικού ορθολογικού πράττειν που διαμορφώνει ο ερευνητής. Οι σχέσεις και οι διαδικασίες μεταξύ των ατόμων είναι «εσωτερικές», όπως εσωτερική είναι και η σχέση των ατομικών συμπεριφορών και των εννοιών με τις οποίες οι συμπεριφορές αυτές συλλαμβάνονται. «Η εσωτερική σχέση που υπάρχει μεταξύ των πράξεων ενός ανθρώπου και των εννοιών που καθορίζουν τη λύση αυτών των πράξεων, θέτουν υπό αμφισβήτηση τον μεθοδολογικό ατομισμό του Popper»²⁷. Κατά τον O'Hear στο σημείο αυτό διασπάται η ενότητα της μεθόδου του Popper και η αντίθεση μεταξύ ατομισμού και ολισμού αμβλύνεται²⁸. Η αιτιακή εξήγηση του μοντέλου του Popper δεν μπορεί να εφαρμοσθεί στην περίπτωση των αποκλίσεων των υποκειμενικών πράξεων από ορθολογικά σχήματα και πρότυπα. Σ' αυτό το σημείο η αιτιακή εξήγηση δεν έχει θέση και καλύπτεται από μια μεθοδολογία που αποβλέπει στην κατανόηση («*verstehen*»).

Παρόμοια προβλήματα εμφανίζονται στις σχέσεις των μοντέλων του κοινωνικού πράττειν με την ίδια την κοινωνική πραγματικότητα. Ο Popper δεν διευκρινίζει αν τα μοντέλα αυτά συνδέονται με μια οργανική –εσωτερικού τύπου– σχέση με την κοινωνική πραγματικότητα, ή «δανείζονται» τους θεωρούμενους ως ορθολογικούς άξονες της πραγματικότητας, για να διαμορφώσουν το δικό τους ερμηνευτικό σύστημα.

Είναι δυνατόν όμως ένα μοντέλο που διαμορφώθηκε με κυρίαρχα στοιχεία υποκειμενικότητας, να διεκδικεί αξιολογική και επιστημονική εγκυρότητα απέναντι στα ουσιώδη περιεχόμενα των κοινωνικών σχέσεων, των οποίων «ορθολογικά» στοιχεία έχει ιδιοποιηθεί επιλεκτικά και να περιθωριοποιεί ταυτόχρονα την κοινωνική πραγματικότητα, θεωρώντας την ως βοηθητική παράμετρο σύστασης του κοινωνικού μοντέλου; Γι' αυτό και η *κοινωνική πραγματικότητα* παραμένει *ανεξήγητη* και λαμβάνεται υπόψη στο βαθμό και στον τρόπο που επηρεάζει την κοινωνική πράξη. Πάντως από τη μεθοδολογική αυτή αντιφατικότητα προκύπτει ότι ο μεθοδολογικός ατομισμός του Popper δεν μπορεί να εφαρμοσθεί χωρίς να ανατρέχει και να συνδέεται με τύπους συλλογικών εννοιών. Στον Popper η κριτική και η επαλήθευση μέσω της διαψευσιμότητας εμφανίζεται ως ένα είδος καθολικής «αρνητικότητας»²⁹, όπου η απόρριψη του περιεχομένου μιας θεωρίας συνδέεται με την –προσωρινή μέχρι της διαψεύσεως– επικράτηση μιας έτερης θεωρητικής δομής.

Στην περίπτωση του Popper η «αρνητικότητα» αυτή, εκφράζει μια εξωτερικού τύπου σχέση, όπου η μια κατασκευή διαψεύδει και αντικαθιστά μια προηγούμενη χωρίς να προκύπτει από μια *εσωτερικού χαρακτήρα ανάδυση*, οπότε η υπέρβαση των αντιφάσεων της πρώτης θεωρίας θα επέτρεπε την *ανακατασκευή* και θεμελίωσή της σε μια νέα ορθολογική βάση. Σύμφωνα με τη μεθοδολογική αρχή του Popper δεν υφίσταται οργανικός χαρακτήρας μεταξύ των θεωρητικών δομών, αλλά πρόκειται μάλλον για μια εξωτερική αντιπαράθεση μεταξύ γνωστικών «μορφωμάτων».

Αντίθετα μ' αυτή τη θεμελίωση ο μεθοδολογικός ατομισμός του Hayek αποβλέπει στη συγκρότηση συλλογικών εννοιών, εκκινώντας από τα ατομικά στοιχεία και από τις σχέσεις που μας είναι γνωστές ανάμεσα στα στοιχεία αυτά. Αυτές οι συλλογικές έννοιες στις κοινωνικές επιστήμες δεν αναφέρονται και δεν αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες κοινωνικές οντότητες ή σε επί μέρους ιδιότητες των οντοτήτων αυτών. Κατά τον Hayek οι κοινωνικοί θεσμοί και οι επιμέρους κοινωνικές ολότητες όπως το κράτος, η πόλη ή τα μέσα παραγωγής δεν συνιστούν αντικειμενικά

και δεδομένα φαινόμενα.

Γι' αυτό και οι συλλογικές έννοιες συνιστούν απλές μεθοδολογικές κατασκευές για την κατανόηση των θεσμικών αυτών ολοτήτων και πάντα σε αναφορά με τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των ατόμων, τα οποία συνδέουν τη δραστηριότητά τους με τις ολότητες αυτές. «Η κοινωνία που γνωρίζουμε είναι διαμορφωμένη σύμφωνα με τις γνώμες και τις ιδέες που οι άνθρωποι έχουν γι' αυτή»³⁰.

Οι μεθοδολογικές μετατοπίσεις

Οφείλουμε πάντως να επισημάνουμε τις σημαντικές μεθοδολογικές μετατοπίσεις, που εμφανίζονται σε μια ύστερη περίοδο, τόσο στον Popper, όσο και στον Hayek. Ως κοινό σημείο των μετατοπίσεων αυτών μπορεί να προσδιορισθεί η απομάκρυνση από τον «αυστηρό» μεθοδολογικό ατομισμό και η προσφυγή σε μεθοδολογικά εργαλεία ολιστικού χαρακτήρα, τα οποία χρησιμοποιούνται ως ευρύτερα πλαίσια υποστήριξης των αρχών του μεθοδολογικού ατομισμού.

α. Η «γενική τάξη» του συνόλου στον Hayek

Η «μετατόπιση» αυτή στον Hayek, εκκινεί ήδη από τη δεκαετία του 1950 (άρθρο «Degrees of explanation», 1955) και ολοκληρώνεται στη δεκαετία του 1960 (*Studies in Philosophy, Politics and Economics*, 1967). Στη διαδρομή του αυτή ο Hayek εγκαταλείπει ουσιαστικά μεθοδολογικά «εργαλεία» που χρησιμοποίησε για τη συγκρότηση των στοιχείων της «αυθόρμητης τάξης».

Υποστηρίζει τώρα ότι τα αντικείμενα της έρευνας των κοινωνικών επιστημών, δεν μπορούν να προσεγγισθούν από μια αυστηρά υποθετική-παραγωγική μέθοδο. Σ' αυτό το σημείο ο Hayek προβαίνει σε μια μεθοδολογική ανακατασκευή και αποδέχεται ότι τα επιμέρους στοιχεία σύνθετων φαινομένων δεν μπορούν να προσεγγισθούν από τη μερικότητα της απλής παρατήρησης, αλλά πρέπει να επιστρατευθούν προς τούτο συνθετότερες μέθοδοι όπως είναι η κυβερνητική και οι θεωρίες των συστημάτων.

Στη θέση της αναγωγικής μεθόδου ο Hayek επικαλείται τώρα δομημένους μηχανισμούς που παράγουν τα επιμέρους φαινόμενα. Ο προσδιορισμός κανόνων συμπεριφοράς στο ατομικό επίπεδο είναι δυνατός μόνο μετά τη συγκρότηση της «γενικής τάξης» του συνόλου. Αυτή η «γενική τάξη» του συνόλου υπερβαί-

νει –κατά τον Hayek– το άθροισμα των κανονικοτήτων που προσεγγίζουν τις ατομικές πράξεις, γι' αυτό και δεν μπορεί να αναχθεί στις κανονικότητες αυτές.

Ο αναπροσδιορισμός του Hayek οδηγεί –σύμφωνα με την κριτική που ασκεί ο Watkins– σε ένα ιδιότυπο λειτουργιστικό πρότυπο, το οποίο προσεγγίζει τους κοινωνικούς θεσμούς από την οπτική της συμβολής τους στη διατήρηση της ολότητας³¹.

Από μια παράπλευρη κριτική ο Latsis κατηγορεί τον Hayek ότι στην περίοδο αυτή μόνο κατ' επίφαση μπορεί να επικαλεσθεί τους τύπους μιας ορθολογιστικής ατομικιστικής προσέγγισης. Η μετατόπιση του Hayek μάλιστα στο πεδίο των σύνθετων φαινομένων αναφέρεται σε θέματα «σταθερότητας», και «αρμονικής λειτουργίας» της γενικής τάξης του συνόλου, με συνέπεια να αποκτά αυστηρά λειτουργιστικό χαρακτήρα³².

6. Οι αντιφάσεις της θεσμολογικής προσέγγισης του Popper

Είναι εμφανές το μεθοδολογικό πρόβλημα που αναφύεται στον Popper, όταν επιχειρεί να διαμορφώσει θεσμικές μεσολαμβάνσεις. Στον Popper ο θεσμός συνιστά μια μη διευκρινισμένη έννοια. Ο θεσμός εκφράζει μια νομιμο-πολιτική πραγματικότητα όπως π.χ. οι νόμοι που διατυπώνουν νομικές ρυθμίσεις για τη διευθέτηση των επιμέρους συγκρούσεων συμφερόντων ή διευθετήσεων. Ο Popper επικαλείται τη θεσμολογική προσέγγιση για να την αντιπαραθέσει στον ψυχολογισμό. Όμως αναφύεται σ' αυτό το πλαίσιο σύγκρουση με τον μεθοδολογικό ατομισμό του Popper. Όταν ο Popper διατυπώνει την άποψη ότι «η ανθρώπινη φύση ποικίλει σημαντικά σύμφωνα με τους κοινωνικούς θεσμούς, γι' αυτό η μελέτη της προϋποθέτει την κατανόηση αυτών των θεσμών»³³, ή ακόμα αποφαίνεται ότι «οι πράξεις μας δεν μπορούν να εξηγηθούν χωρίς αναφορά στο κοινωνικό περιβάλλον, στους κοινωνικούς θεσμούς και στους τρόπους λειτουργίας τους»³⁴, τότε προκύπτει συγκρουσιακή σχέση του θεσμολογισμού με τον μεθοδολογικό ατομισμό και αναφύεται στον Popper πρόβλημα μεθοδολογικής σύστασης του αντικειμένου, γεγονός που αποδυναμώνει το ουσιώδες περιεχόμενο της θεσμολογικής προσέγγισης του Popper. Άλλωστε οι θεσμοί της ατομικής ιδιοκτησίας ή των σχέσεων της αγοράς δεν συνιστούν απλές ρυθμίσεις, αλλά θεσμοθετούν το ίδιο το υποκείμενο. Φορέας των θεσμών αυτών είναι η ίδια η κοινωνία που αυτο-αναδύεται μέσα από τις νομικές ρυθμίσεις, αλλά και οι κοινωνικές σχέσεις, που νομιμοποιούνται

μέσα στο θεσμικό πλέγμα.

Ο Popper κατηγορεί τον Marx ότι αρνείται να κατανοήσει το κοινωνικό στοιχείο ως αποτέλεσμα συνειδητών πράξεων και επικαλείται σχέσεις που προκύπτουν «πίσω από τις πλάτες» των δρώντων, ώστε το αντικείμενο να προκύπτει από μια μη συνειδητή διαδικασία. Ο Popper στη δική του προσέγγιση τονίζει το συνειδητό πολιτικό στοιχείο σε αντίθεση με το «ασύνειδο» κοινωνικό. Εμμένει σε τύπο αντικειμένου που προκύπτει συνειδητά και το οποίο διαμορφώνουν οι δρώντες. Πάντως το ιστορικό αντικείμενο μέχρι τώρα δεν αποτελεί «προϊόν» επιστημονικής θεωρίας. Μέσα όμως στους θεσμούς, μέσα από τις πράξεις των δρώντων είναι δυνατόν να συγκροτηθούν αντικείμενα που να αντέχουν στα κριτήρια της επιστημονικής θεωρίας. *Η πολιτική πρόταση* του Popper, που προκύπτει μέσα από τις μεθοδολογικές του αρχές, είναι ο θεσμός του κράτους. Αυτός ο θεσμός θα επιτρέψει το δημοκρατικό έλεγχο στην κοινωνική πρακτική και θα συμβάλει στον εξορθολογισμό του αντικειμένου, μέσω της πολιτικής³⁵. Ιεραρχώντας αξιολογικά το κράτος ο Popper ασκεί παράλληλα κριτική προς τον άκρατο φιλελευθερισμό. Ο Popper θεωρεί ότι η *συλλογική ελευθερία* είναι οργανωμένη ως κράτος στις σύγχρονες κοινωνίες. Και ότι αυτός ο θεσμός θα πρέπει να αποτελέσει φραγμό στην όποια αυθαιρεσία.

Το πρότυπο του Popper δεν αποτελεί ένα αυστηρό φιλελεύθερο μοντέλο. Στο πεδίο της πράξης δέχεται θετικά κριτήρια και ρυθμιστικές ιδέες που μπορούν να συγκροτήσουν μεταρρυθμιστικά προγράμματα με τη συμμετοχή του πολίτη, μέσα σ' ένα νομικό πλαίσιο που μπορεί να γίνει κατανοητό από τον πολίτη και του οποίου η λειτουργία να είναι *προρρησιμη*³⁶.

Ο Popper δεν αρνείται τον ανασχεδιασμό του πλαισίου υποθέσεων στη θεωρία της διαψευσιμότητας. Όμως σήμερα υφίσταται ένα πλαίσιο υποθέσεων, μέχρι αυτές να διαψευστούν. Αυτό το πλαίσιο μας παρέχει ασφάλεια, γιατί υπάρχει ένα πλέγμα σχέσεων που μεταβάλλεται μέσα από σταδιακές μεταρρυθμίσεις. Με τη μεταρρυθμιστική αυτή πρόταση ο Popper κατ' ουσία απαντά στα Μαρξικά επιχειρήματα, εισάγοντας το τεχνοκρατικο-εκλογικευτικό πλαίσιο που δίδει προοπτική απάμβλυνσης της εκμεταλλευτικής σχέσης την οποία θεωρεί καθορίζουσα ο Marx. Ταυτόχρονα ο Popper προβάλλει το αίτημα να προχωρήσει η μεταρρύθμιση.

Στη διαφοροποίησή του ο Popper απέναντι στον άκρατο φιλελευθερισμό, που αναδύεται στις θεωρίες του 20ου αιώνα, στρέφεται προς τον θεσμισμό. Ο Popper επιχειρεί να συναρθρώσει το

στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων με το θεσμικό στοιχείο, στην προοπτική διεύρυνσης της δημοκρατίας στους θεσμούς, για τη διαμόρφωση ενός καλύτερου τύπου κοινωνίας.

Ο φιλελευθερισμός κατά τον Popper μειώνει τις κοινωνικές παρεμβάσεις του κράτους και αυξάνει τις παρεμβάσεις του στους εξοπλισμούς, αφαιρώντας στοιχεία του κοινωνικού συμβολαίου. Ο θεσμός της αγοράς συγκροτεί πεδία ανταγωνισμού ελευθέρων ατόμων, μπορεί όμως να οδηγήσει και σε αναρχία και καταστροφές. Γι' αυτό και απαιτείται ο έλεγχος, μέσα από κανονιστικά πλαίσια, ισχυρίζεται ο Popper, αποδεχόμενος στοιχεία της παραδοσιακής θεωρίας.

Παρόμοιες, ακραίου τύπου, επιπτώσεις διακρίνει ο Popper στην Μαρξική κατασκευή. Ο Marx αποδεχόμενος το στοιχείο της αμέσου παρεμβάσεως, διαρρηγνύει το ρυθμιστικό πλαίσιο, οδηγώντας σε φαινόμενα διάλυσης, ανάλογα με τις επιπτώσεις της Χομπσιανής θεωρίας. Ο Popper αντίθετα προτείνει την αργή αλλαγή του θεσμικού πλαισίου, θεωρώντας ως δευτερεύουσες τις αντιθέσεις που διατρέχουν τις κοινωνικές σχέσεις.

Σημειώσεις

1. Σε μια κατατοπιστική παρουσίαση των συγχρόνων απόψεων γύρω από την αντιπαράθεση κράτους-αγοράς και τη μορφή των κρατικών παρεμβάσεων προβαίνει στην εισαγωγική του ανάλυση ο Η. Κατσούλης στο: Martin Janicke, *Η αποτυχία του Κράτους*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1992.

2. Για μια λεπτομερή παρουσίαση των απόψεων του αναλυτικού μαρξισμού βλέπε: Δ. Γράβαρης, «Το αίτημα της μικρο-θεμελίωσης των μακροκοινωνικών κατηγοριών στο θεωρητικό υπόδειγμα του αναλυτικού μαρξισμού», *Αξιολογικά*, εκδ. Έξαντας, τεύχος 2, Αθήνα, 1991.

3. Βλ. F.A. Hayek, «The Errors of Constuctivism», εις F.A. Hayek, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, Routledge and Kegan Paul, London, 1985, σελ. 7 κ.ε.

4. Όπ. παρ., σελ. 7 κ.ε.

5. Όπ. παρ., σελ. 19. Για την τομή που επιχειρείται στο εσωτερικό του κλασσικού φιλελεύθερου επιχειρήματος από τους εκφραστές της νεοφιλελεύθερης σχολής, βασικός θεμελιωτής της οποίας υπήρξε ο Hayek βλ. Μαν. Αγγελίδη, «Το πρόβλημα των ιστορικο-θεωρητικών προϋποθέσεων του φιλελευθερισμού», *Αξιολογικά*, εκδ. Εξάντας, τεύχος 2, Αθήνα, 1991.

6. Βλ. F.A. Hayek, «Liberalism», στο F.A. Hayek, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, Routledge and Kegan Paul, London, 1985, σελ. 139.

7. Βλ. F.A. Hayek (1943): «The Facts of the Social Sciences», στο Hayek (1949), σελ. 69.

8. Βλ. F.A. Hayek: *The Fatal Conseit*, Routledge, London, 1988, σελ. 16 κ.ε.

9. Όπ. παρ., σελ. 21-22.
10. Βλ. Π. Μαραβέλιας: «Η Νεοφιλελεύθερη θεμελίωση της Ηθικής. Ο Hayek ως κριτικός της κοινωνικής δικαιοσύνης», *Αξιολογικά*, εκδ. Έξαντας, τεύχος 3, Αθήνα, 1992.
11. Βλ. F.A. Hayek, «Law, Legislation and Liberty», τόμ. 2, *The Mirage of Social Justice*, Routledge and Kegan Paul, London, 1976, σελ. 78.
12. Είναι εμφανές ότι ο Hayek δεν αρνείται την ταύτιση των αρχών συγκρότησης και λειτουργίας της «μεγάλης κοινωνίας» με το υπάρχον καπιταλιστικό σύστημα. Η αντίληψη αυτή διαπνέει ιδιαίτερα το πρόσφατο έργο του F.A. Hayek, *The Fatal Consequence*, Routledge and Kegan Paul, London, 1988.
13. Βλ. F.A. Hayek, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, Routledge and Kegan Paul, London, 1978, σελ. 185.
14. Μέσα από την αποδέσμευση των ατομικών ικανοτήτων από το πλέγμα των κοινωνικο-παραγωγικών συνθηκών και τη σύνδεσή τους με τη νατουραλιστική κοινωνική εξέλιξη ο Hayek μεταπίπτει σε πλαίσια κοινωνικού δαρβινισμού, τον οποίο μεθοδολογικά έχει απορρίψει: βλ. F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Routledge and Kegan Paul, London, 1960, σελ. 87 κ.ε. όπου ο Hayek διατυπώνει τη μεθοδολογικού χαρακτήρα ρήση του ότι «η πρόταση πως όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ίσοι είναι μη αληθής».
15. Ο πλήρης αποκλεισμός ηθικών κανονιστικών πλαισίων από την κοινωνική ζωή αποτελεί μια σαφή διαφοροποίηση του Hayek από την Καντιανή προσταγή. Ο Hayek επεδίωξε να χρησιμοποιήσει φορμαλιστικά το Καντιανό δέον προκειμένου να αποσυγκροτήσει και να εκθεμελιώσει μεθοδολογικά και ηθικά τους θεσμούς και μηχανισμούς της κοινωνικής δικαιοσύνης. Όταν όμως το Καντιανό δέον διεισδύει στο πεδίο των κοινωνικο-ηθικών σχέσεων τότε εξοβελίζεται από τον Hayek ως κίνδυνος διατάραξης της συνοχής της «αυθόρμητης τάξης».
- Στο σημείο αυτό βλ. V. Quiniou, «Hayek, les limites du' un defi», *Actuel Marx*, τόμ. 5, 1986, σελ. 76 κ.ε.
16. Βλ. F.A. Hayek, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, Routledge and Kegan Paul, London, 1978, σελ. 184.
17. Βλ. F.A. Hayek, *Individualism and Economic Order*, Routledge and Kegan Paul, London, 1949, σελ. 116.
18. Ο Popper χρησιμοποιώντας το ίδιο επιχείρημα παραθέτει εμφαντικά τη διατύπωση του Hayek —από το βιβλίο του: *Freedom and the Economic System*, Chicago, 1939— ότι «μία συγκεντρωτικά σχεδιασμένη οικονομία θα πρέπει να συνεπάγεται βαρύτατους κινδύνους για την ατομική ελευθερία». Βλ. K. Popper, *The open Society and its Enemies*, Routledge and Kegan Paul, London, 1945 (12/1977), ελληνική έκδοση, *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, μεταφρ. Ε. Παπαδάκη, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννενα 1982, σελ. 513, παρ. 15.
19. Βλ. F.A. Hayek, *Notes on the Evolution of Systems of Rules of Conduct*, 1967, σελ. 66 κ.ε.
20. Βλ. K. Popper, *The Open Society and its Enemies*, Routledge and Kegan Paul, London, 1945 (12/1977), ελληνική έκδοση: *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, μεταφρ. Ε. Παπαδάκη, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννενα, 1982, κεφ. 25: «έχει η ιστορία κάποια νόημα», σελ. 383 κ.ε.

21. Όπ. παρ., σελ. 384, και εκτενέστερη ανάπτυξη της βασικής αυτής μεθοδολογικής αρχής του Popper στο: *The Logic of Scientific Discovery*, London, 1959.

22. Όπ. παρ., σελ. 393.

23. Όπ. παρ., σελ. 396.

24. Όπ. παρ., σελ. 238-240.

25. Την προσπάθεια, τόσο του άκρατου φιλελευθερισμού, όσο και της «φασιστικής δεξιάς» να εμφανίσουν τον Hegel ως ιδεολογικό «πρόγονο» του ολοκληρωτισμού επισημαίνει ο Πανταζής Τερλεξής, παραθέτοντας την αντίληψη του K. Popper ότι η Χεγκελιανή φιλοσοφία συνιστά τη μήτρα του φασιστικού «παρασκευάσματος». Βλ. Π. Τερλεξής, «Το Εγελιανό Κράτος και η σύγχρονη κοινωνική θεωρία», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, εκδ. Παπαζήσης, τεύχος 7, Αθήνα, 1992, σελ. 87 κ.ε.

26. Όπ. παρ., σελ. 336, όπου ο ίδιος ο Popper παραδέχεται: «Η ανάλυση της ορθολογιστικής στάσης που επιχειρώ είναι αναμφισβήτητα πολύ ατελής και –το παραδέχομαι ανεπιφύλακτα– κάπως γενικόλογη, αλλά θα πρέπει να αρκέσει για τους εδώ σκοπούς μας».

27. Βλ. O'Hear, K. *Popper*, Routledge and Kegan Paul, London, 1980, σελ. 166.

28. Όπ. παρ., σελ. 162.

29. Βλ. Α. Μεταξόπουλου, *Σύμβαση και Αλήθεια*, Παπαζήση, Αθήνα, 1988, σελ. 123.

30. Βλ. F.A. Hayek, *The Counter – Revolution of Science*, The Free Press, New York, 1955, σελ. 33-34.

31. Udehn L, «Methodological Individualism. A Critical appraisal», *Sociologiska Institutionen*, Univ. of Uppsala, 1987.

32. Latsis S., *The Role and Status of the Rationality Principle in the Social Sciences*, Cohen-Wartofsky (eds), 1983, και Lawson T., «Realism and Hayek: A Case of Continuous Transformation» (paper 1992).

33. K. Popper, *The Poverty of Historicism*, London, 1959, σελ. 158.

34. K. Popper, *The Open Society and its Enemies*, Routledge and Kegan Paul, London, 1945 (12/1977), ελληνική έκδοση: *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, μετφρ. Ε. Παπαδάκη, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννενα, 1982, σελ. 138.

35. Όπ. παρ., σελ. 186, όπου ο Popper διατυπώνει την πράγματι αξιοσημείωτη γνώμη ότι: «αν θέλουμε να διασφαλισθεί η ελευθερία, τότε πρέπει να απαιτήσουμε η πολιτική της απεριόριστης οικονομικής ελευθερίας να αντικατασταθεί από τη σχεδιασμένη οικονομική παρέμβαση του κράτους. Πρέπει να απαιτήσουμε ο αχαλίνωτος καπιταλισμός να παραχωρήσει τη θέση του σε έναν οικονομικό παρεμβατισμό».

36. Όπ. παρ., σελ. 197.

Ο καταμερισμός των έργων στους Sir William Petty και Adam Smith και το αρχαιοελληνικό υπόβαθρό τους

Χρήστος Μπαλόγλου*

Sir William Petty

Σκοπός του παρόντος δοκιμίου είναι να περιγράψει αφενός τη συνεισφορά του Sir William Petty (1623-1687) και του Adam Smith (1723-1790) στο φαινόμενο του καταμερισμού των έργων και αφετέρου να δείξει την επίδρασή τους από την αρχαιοελληνική διανόηση, ιδιαίτερα από τους Ξενοφώντα (435-355/4) και Πλάτωνα (428-348).

Σύμφωνα με τον Petty η αξία ενός αγαθού πηγάζει από το συνδυασμό στην παραγωγή εργασίας και φύσεως· επιγραμματικά γράφει ο Petty:

«Η εργασία είναι ο πατέρας και το ενεργό στοιχείο του πλούτου, όπως η γη είναι η μητέρα»¹.

Επειδή ακριβώς η εργασία παίζει σημαντικό ρόλο στην παραγωγή του πλούτου, διερευνά τα αίτια εκείνα που οδηγούν στην αύξηση της παραγωγής και στην ποιοτική βελτίωση του προϊόντος. Ο καταμερισμός των έργων για τον Petty είναι η αιτία δημιουργίας μεγάλων πόλεων, κάτι που ενθαρρύνει στη συνέχεια τη δημιουργία και συγκρότηση μεγάλων εργαστηρίων· η ύπαρξη

---

* Διδάκτωρ Οικονομικών.

μεγάλων εργαστηρίων θα έχει ως συνέπεια το μεγάλο κέρδος². Ένα μεγάλο και εξοπλισμένο εργαστήριο συνεπάγεται πολλές εργασίες, που διαιρούνται σε όσο το δυνατό περισσότερο τμήματα, έτσι ώστε η εργασία του τεχνίτη να είναι εύκολη και απλή³. Για να υποστηρίξει το επιχείρημα του ο Petty αναφέρει πως:

«κατά την κατασκευή ενός ρολογιού, εάν ένας κατασκευάσει τους τροχούς, άλλος το ελατήριο, άλλος χαράξει τον πίνακα των ωρών και άλλος κάνει τα κουτιά, τότε το ρολόγι θα είναι καλύτερο και φθηνότερο, παρά εάν όλη η εργασία γινόταν από ένα άτομο»⁴.

Πού μπορεί όμως να εμφανισθεί μια τέτοιου είδους παραγωγική διαδικασία;

«Και παρατηρούμε», γράφει ο Petty, «στις πόλεις, και στις οδούς μιας μεγάλης πόλεως, όπου όλοι οι κάτοικοι ασχολούνται σχεδόν με μια τέχνη, ειδικά σ' αυτούς τους τόπους, ένα αγαθό, μπορεί να είναι κατασκευασμένο καλύτερα και φθηνότερα από οπουδήποτε αλλού»⁵.

Ο Petty αναγνωρίζει την υπεροχή του ειδικευμένου εργάτη, που έχει ως αποτέλεσμα καλύτερο και φθηνότερο προϊόν· παράλληλα, δεν παραλείπει να αναφέρει πως ο καταμερισμός των έργων εξαρτάται από το μέγεθος της αγοράς, ενώ τονίζει και το κέρδος, το οποίο θα αποκομίσει μια μεγάλη βιοτεχνική μονάδα. Κατά συνέπεια ο Petty, πλην του ποιοτικού στοιχείου, εισάγει και το ποσοτικό, δηλαδή φθηνότερο προϊόν και μεγαλύτερα κέρδη.

Η άποψη του Petty, ότι ο καταμερισμός των έργων εξαρτάται από το μέγεθος της αγοράς, δεν είναι νέα. Παρουσιάστηκε και διερευνήθηκε κατ' αρχήν από τον Ξενοφώντα. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η ανάλυση του φαινομένου του καταμερισμού των έργων, «που είναι μια από τις πρώτες και σημαντικότερες γενικεύσεις στην ιστορία της οικονομικής σκέψεως»⁶, καθώς και η σύνδεσή του και το μέγεθος της πόλεως.

Η περιγραφή του φαινομένου του καταμερισμού των έργων γίνεται στην «Κύρου Παιδεία», όπου λαμβάνει αφορμή από τα εδέσματα των βασιλέων, τα οποία σύμφωνα προς τη διαπίστωσή του, είναι πιο εύγεστα από τα αντίστοιχα των κοινών ανθρώπων. Δράττεται έτσι της ευκαιρίας και αναπτύσσει τις απόψεις του για τον καταμερισμό των παραγωγικών έργων.

Συγκρίνει ο Ξενοφών τα εδέσματα των βασιλέων με τις τέχνες των μεγάλων αστικών κέντρων. Και τα δύο είναι προϊόντα ύψιστου βαθμού τελειότητας. Στις μικρές πόλεις όμως συμβαίνει

το αντίθετο. Εδώ, τα διάφορα αγαθά που ικανοποιούν τις ανθρώπινες ανάγκες δεν είναι ποιοτικά τέλεια. Αυτό εξηγείται από το γεγονός, πως στις μικρές πόλεις το αυτό πρόσωπο επιδίδεται ταυτόχρονα σε πολλές εργασίες: κατασκευάζει κλίνες, άροτρα, τραπέζια, θύρες. Είναι φυσικό οι τεχνίτες αυτοί να μην εκτελούν πολύ καλά τις εργασίες τους, γιατί δεν είναι δυνατό το αυτό πρόσωπο να είναι επιδέξιος τεχνίτης σε πολλές τέχνες. Στις μεγάλες πόλεις αντίθετα, όπου η αγορά είναι αρτιότερα οργανωμένη και υπάρχει μεγαλύτερη ζήτηση αγαθών απ' ό,τι στις μικρότερες, τα άτομα ειδικεύονται σε μια μόνο παραγωγική εργασία, η οποία διαιρείται και υποδιαιρείται ανάλογα με τις ανάγκες. Στα αστικά κέντρα οι τεχνίτες περιορίζονται σε μικρό μέρος της παραγωγικής διαδικασίας, όπως την υποδηματοποιία, όπου άλλος κατασκευάζει

«άνδρεία, ό δὲ γυναικεία (sc. υποδήματα) [...] ό μὲν νευρορφων [...], ό δὲ σχίζων, ό δὲ χιτώνας μόνον συντέμνων...»⁷.

Το προϊόν που παράγεται με αυτό τον τρόπο είναι τεχνικά άρτιο και η παραγωγή του λαμβάνει χώρα σε σύντομο χρονικό διάστημα⁸. Παράλληλα, βελτιώνεται η ποιότητα του παραγόμενου προϊόντος. Το ποιοτικό στοιχείο τονίζεται και προβάλλεται ιδιαίτερα κατά την ανάλυση του καταμερισμού των έργων από τον Ξενοφώντα.

Αναφορικά με τη σύγκριση Petty και Ξενοφώντος, θα πρέπει να σημειώσουμε, πως ο ιρλανδικής καταγωγής Άγγλος συγγραφέας δίνει έμφαση και στο ποσοτικό στοιχείο, εκτός από το ποιοτικό· αντίθετα το στοιχείο του κέρδους δεν απασχόλησε τον Αθηναίο ιστορικό.

Πίνακας 1 Καταμερισμός της εργασίας και μέγεθος της αγοράς κατά τους Ξενοφώντα και Petty.

Ξενοφών	Petty
«έν δὲ ταῖς μεγάλαις πόλεσιν διὰ τὸ πολλοὺς ἐκάστου δεῖσθαι ἀρκεῖ καὶ μία ἐκάστῳ τέχνη εἰς τὸ τρέφεσθαι».	«Παρατηρούμε ότι στις μεγάλες πόλεις, και στις οδοὺς μιας μεγάλης πόλεως, όπου ὅλοι οι κάτοικοι ασχολοῦνται σχεδόν ο καθένας με μια τέχνη, το προϊόν είναι κατασκευασμένο καλύτερα και φθηνότερα».

Πηγή: Ξενοφώντος, *Κύρου Παιδεία* Η II, 5.

W. Petty, «Another Essay in Political Arithmetick concerning the Growth of the City of London», σε C.H. Hull (επιμ.), *The Economic Writings of Sir William Petty*, τόμ. Β', Cambridge 1889, σελ. 473.

Ο πίνακας (1) παρουσιάζει τη διαφορετική και παράλληλη προσέγγιση των δύο συγγραφέων στο φαινόμενο του καταμερισμού των έργων και την εξάρτησή του από το μέγεθος της αγοράς.

Σε άλλο έργο του αναλύει ο Petty την παραγωγική διαδικασία και τον καταμερισμό των έργων στην υφαντουργία· στο συγκεκριμένο αυτό παράδειγμα, ο Petty αναγνωρίζει την μεγαλύτερη απόδοση που συνεπάγεται ο καταμερισμός των έργων:

«Το ύφασμα θα παράγεται φθηνότερα, όταν ένας ξαίνει, άλλος γνέθει, άλλος υφαίνει, άλλος το αποχωρίζει, άλλος το λειαίνει, άλλος το πιέζει και το συσκευάζει, παρά όταν όλες οι λειτουργίες που μνημονεύθηκαν εκτελούνται αδέξια από το ίδιο χέρι»⁹.

Με τον τρόπο αυτό ο Petty υπογραμμίζει, ότι η μεγαλύτερη επιδεξιότητα και το χαμηλότερο κόστος αποτελούν συνέπεια του καταμερισμού των έργων¹⁰. Μια παρόμοια αναλυτική περιγραφή του φαινομένου του καταμερισμού των έργων απαντάται και στον Πλάτωνα. Το σχετικό χωρίο ανευρίσκεται στον *Πολιτικό*¹¹ και αναγνωρίσθηκε αρχικά, χωρίς ν' αναλυθεί εκτενέστερα από τον J. Bonar¹². Την υφαντική, την παραγωγική διαδικασία της οποίας περιγράφει ο Πλάτων, οφείλουμε να τη διαιρέσουμε σε τμήματα και αυτά σε μικρότερα:

«Τι δῆτα, οὐ, καθάπερ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν τέμνοντες μέρη μερῶν ἕκαστον διηρούμεθα, καὶ νῦν περὶ ὑφαντικὴν ταῦτόν τοῦτ' ἐδράσαμεν...»¹³.

Το απόσπασμα αυτό είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο, γιατί αναφέρεται η έκφραση

«μέρη μερῶν ἕκαστον διηρούμεθα»,

σύμφωνα με την οποία φαίνεται ότι ο σύγχρονος όρος «καταμερισμός των έργων», που υποστηρίζεται ότι πρωτοεισήχθη από τον Ολλανδό γιατρό Bernard de Mandeville (1670-1733)¹⁴, οφείλει την προέλευσή του στον Πλάτωνα.

Αξίζει στο σημείο αυτό να σημειώσουμε, πως μια ανάλογη περιγραφή του καταμερισμού των έργων στην υφαντική μας παραδίδει και ο Ιπποκράτης. Στη βιομηχανία ερίου υπήρχαν οι

«ἐριοπλῦται», οι «ξᾶνται», οι «γναφεῖς», οι οποίοι «λακτίζουσι, κόπτουσι, ἔλκουσι, λυμαινόμενοι ἰσχυρότερα ποιήουσιν, κείροντες τὰ ὑπερέχοντα καὶ παραπλέκοντες»¹⁵.

Ο Πίνακας (2) παρουσιάζει συγκριτικά την περιγραφή της παραγωγικής διαδικασίας στην υφαντουργία, όπως αυτή αναπαριστάνεται από τους Πλάτωνα και Petty.

Πίνακας 2 Η παραγωγή υφάσματος στους Πλάτωνα και Petty. Ο καταμερισμός των έργων στην υφαντουργία.

Πλάτων	Petty
1 διήθηση	ένας ξαίνει
2 κοσκίνισμα	ένας γνέθει
3 λήχνισμα	άλλος το υφαίνει
4 αποχωρισμός	άλλος το αποχωρίζει
5 ξάνση	άλλος το λειαινεί
6 κτένισμα	άλλος το πιέζει
7 ύφανση με την κερκίδα	άλλος το συσκευάζει

Πηγή: Πλάτωνος, *Πολιτικός* 281A-283B.

Πλάτωνος, *Σοφιστής* 226B.

W. Petty, «Political Arithmetick», σε C.H. Hull (επιμ.), *The Economic...*, όπ. παρ., τόμ. Α', σελ. 260.

Δεν μπορούμε ανεπιφύλακτα να υποστηρίξουμε, ότι ο Petty έλαβε το παράδειγμα της υφαντουργίας αποκλειστικά και μόνο από τον Πλάτωνα ή τον Ιπποκράτη· κι αυτό γιατί ο πατέρας του Petty ήταν υφαντουργός και είναι κάτι περισσότερο από πιθανόν, σχεδόν βέβαιο, πως ο Petty γνώριζε τις λεπτομέρειες της παραγωγικής διαδικασίας στην υφαντουργία από «πρώτο χέρι».

Ένα άλλο σημείο που χρήζει προσοχής είναι τα εκφραστικά μέσα που χρησιμοποιεί ο Petty για την περιγραφή του καταμερισμού των έργων:

«each manufacture will be divided into as many parts as possible».

Παρόλο που το παραπάνω απόσπασμα δεν εισάγει τον όρο «division of labour», περιγράφει ικανοποιητικά τον σύγχρονο αυτό όρο¹⁶. Δυστυχώς όμως, η συνεισφορά αυτή του Petty στην περιγραφή του φαινομένου του καταμερισμού των έργων δεν έχει μέχρι σήμερα σε όλη της την έκταση αναγνωρισθεί¹⁷.

Adam Smith και Πλάτωνας

Ο Adam Smith πριν εξετάσει τα αίτια που οδηγούν στον καταμερισμό των έργων, διερευνά τα τέσσερα στάδια της εξελίξεως για τη δημιουργία μιας συγκροτημένης κοινωνίας, όπου ο καθένας θ' αφιερώνεται σ' ένα συγκεκριμένο επάγγελμα και θ' ανταλλάσσει τα προϊόντα της εργασίας του με τους συνανθρώπους του.

Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή –γνωστή ως «four stages theory»¹⁸– ο άνθρωπος, κατά το πρώτο στάδιο, θρискόταν σε μια πρωτόγονη κατάσταση και ζούσε από το κυνήγι ή την αλιεία, καθώς επίσης και από την συλλογή των καρπών. Σε μεταγενέστερο στάδιο ο άνθρωπος ασκεί νομαδική ζωή, ενώ στο τρίτο στάδιο αρχίζει να επιδίδεται στη γεωργία, σχηματίζονται μεγαλύτερες ομάδες και καλλιεργούνται οι υπώρειες των βουνών· τέλος στο τέταρτο στάδιο αναπτύσσεται η ανταλλαγή των αγαθών και η ανάγκη για τον καταμερισμό της εργασίας¹⁹.

Υποστηρίχθηκε η άποψη πως οι Α. Turgot (1727-1781) και Α. Smith υπήρξαν οι αρχαιότεροι συγγραφείς στην ιστορία των οικονομικών ιδεών που πρωτοδιατύπωσαν μια θεωρία που εξηγεί την ανθρώπινη περιοδική κοινωνικοοικονομική εξέλιξη²⁰. Μια εμβριθέστερη όμως έρευνα στην αρχαία ελληνική γραμματεία αποδεικνύει, ότι παρόμοια θεωρία είχε διατυπώσει και ο Πλάτων²¹. Είναι ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε τη διαδικασία που περιγράφεται κατά τη σύσταση της οργανωμένης κοινωνίας. Η διαδικασία αυτή αποτελείται από τέσσερα στάδια.

Ένας κατακλυσμός εξαφάνισε το ανθρώπινο γένος, εκτός από «κάποιους ορεινούς και νομάδες ποιμένες που διέσωσαν στις κορυφές των βουνών μερικές σπίθες από το ανθρώπινο γένος»²². Την εποχή αυτή,

«βασίλευε μια απέραντη και τρομακτική ερημιά, πολυπληθείς εκτάσεις έμεναν χωρίς κατοίκους και, επειδή είχαν εξαφανισθεί τα άλλα ζώα, τα λίγα κοπάδια των βοδιών και των κασικιών που τυχαία διασώθηκαν, αραιά και αυτά, αποτελούσαν στην αρχή το μοναδικό μέσο επιβιώσεως των ανθρώπων»²³.

Ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα του πρώτου αυτού σταδίου του προεργασιακού βίου της ανθρωπότητας ήταν η έλλειψη πολέμων και στάσεων²⁴. Δεν υπήρχε λόγος να έλθουν σε σύγκρουση, αφού πτωχοί ήσαν, ούτε μπορούσαν να γίνουν πλούσιοι, αφού τους έλειπε το χρυσάφι και το ασήμι που δεν υπήρχε

εκείνο τον καιρό²⁵.

Στο δεύτερο στάδιο του βίου της ανθρωπότητας αρχίζει η καταργασία των μετάλλων και η κατασκευή κατοικιών, κλινοσκεπασμάτων και ενδυμάτων. Παράλληλα, τα βοσκήματα αποτελούσαν την κυριότερη, αν όχι τη μοναδική τροφή των ανθρώπων²⁶.

Κατά το τρίτο στάδιο –μετά από παρέλευση πολλών γενεών, όπως σημειώνεται²⁷– επιδίδονται στη γεωργία καλλιεργώντας τις υπώρες των βουνών²⁸ και αρχίζουν να ζουν σε «συνοικισμούς και οικογένειες, στις οποίες ήσαν αρχηγοί οι γεροντότεροι»²⁹. Στο στάδιο αυτό κατασκευάζουν ως περιφράγματα αγκαθωτά περιτειχίσματα αντί για τείχη για προφύλαξη από τα θηρία³⁰ αποτελώντας μια «κοινή και μεγάλη [...] οικίαν»³¹.

Στο τέταρτο και τελευταίο στάδιο ιδρύονται οι πόλεις³². Στις πόλεις αυτές θα εγκαθιδρυθούν τα διάφορα πολιτεύματα³³. Η ίδρυση της πόλεως είναι το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας που ξεκινά από τον πρωτόγονο τρόπο διαβίωσης του ανθρώπου³⁴.

Η διερεύνηση και περιγραφή των τεσσάρων σταδίων εξελίξεως για τη σύσταση της πόλεως γίνεται από τον Smith³⁵ κατά παρόμοιο με τον Πλάτωνα τρόπο. Ο Σκώτος φιλόσοφος και οικονομολόγος θ' αναφερθεί ιδιαίτερα στη διαφορά του καταμερισμού των έργων που υφίσταται ανάμεσα σε μια πρωτόγονη και σε μια προηγμένη κοινωνία, όπου έχουν διαφοροποιηθεί τα επαγγέλματα:

«Δεν θα ήταν καθόλου δύσκολο να εξηγήσει κανείς πως ικανοποιούνται καλύτερα οι ανάγκες σε μια πολιτισμένη κοινωνία, όπου υπάρχουν όλες οι ευκολίες και τα απαραίτητα αναγκαία στη ζωή απ' ό,τι σε μια βάρβαρη και μοναχική πολιτεία, όπου κάθε άτομο είναι αναγκασμένο μόνο του να προωθεί και να βρίσκει λύσεις»³⁶.

Στις παραδόσεις του στο Εδιμβούργο περιγράφει τις συνθήκες διαβίωσης των πρωτόγονων λαών και σημειώνει πως ο προηγμένος καταμερισμός των έργων είναι φαινόμενο μεταγενέστερο της καλλιέργειας της γης. Με τη βελτίωση των μέσων αρρώσεως και καλλιέργειας μπορεί να συντηρηθεί ένας μεγαλύτερος αριθμός ατόμων στο ίδιο μέρος. Αυτό θα έχει ως συνέπεια

«την επέκταση της αγοράς. Ο σιδηρουργός, ο οικοδόμος, ο υφαντής και ο ράπτης δε θα βρουν ως ενδιαφέρον να ασχολούνται με την καλλιέργεια της γης, αλλά ν' ανταλλάσσουν με το γεωργό τα προϊόντα που παράγουν. Ο γεωργός πολύ σύντομα θ' αναγνωρίσει ότι δεν έχει ενδιαφέρον γι' αυτόν

να διακόπτει την ασχολία του υφαίνοντας ρούχα για την οικογένειά του, κατασκευάζοντας ή φτιάχνοντας τα διάφορα τμήματα των εργαλείων του ή τα έπιπλα του σπιτιού του, αλλά να καλέσει για βοήθεια άλλους επαγγελματίες, τους οποίους θα ανταμείβει με σιτάρι και βοδινό κρέας»³⁷.

Παρόμοια σκέψη θα εκφράσει αναλυτικότερα στο *Wealth of Nations*³⁸, όπου εκεί φαίνεται εναργέστερα πως ο καταμερισμός των έργων είναι μια φάση στη διαδικασία εξελίξεως από τις πρωτόγονες κοινωνίες ως τη συγκρότηση οργανωμένων πόλεων με διαφοροποιημένα επαγγέλματα³⁹. Υποστηρίζει πως η ανάγκη της ανταλλαγής έχει ως αποτέλεσμα τον καταμερισμό των έργων. Στην περίπτωση αυτή, ο καταμερισμός των έργων έπεται της ανταλλαγής των αγαθών⁴⁰.

Ο κοινωνικός καταμερισμός των έργων που διερευνήθηκε από τον Smith έτυχε κατ' αρχήν της προσοχής του Πλάτωνος. Σύμφωνα με τον Αθηναίο φιλόσοφο οι ανάγκες του ανθρώπου είναι ποικίλες και διαφέρουν ως προς τη σπουδαιότητα και την προτεραιότητά τους:

«Αλλά η πρώτη κι η μεγαλύτερή μας ανάγκη είναι βέβαια η προμήθεια της τροφής, που από αυτή εξαρτάται η ζωή μας και η ύπαρξή μας [...]. Δεύτερη η ανάγκη της κατοικίας, τρίτη της ενδυμασίας και τα άλλα τέτοια»⁴¹.

Μετά την ιεραρχημένη παρουσίαση των βασικών βιοτικών αναγκών –που ανάλογο της απαντάται στον Maslow⁴²– προβάλλει το ερώτημα:

«πώς ή πόλις άρκέσει έπί τοσαύτην παρασκευήν;»⁴³.

Δύο τρόποι μνημονεύονται για την επίλυση του συγκεκριμένου αυτού ζητήματος:

α) Ο κάθε άνθρωπος να φροντίζει μόνος για τις ανάγκες του και μόνο γι' αυτές, να ασχολείται διαδοχικά με τις διάφορες παραγωγικές εργασίες, που κρίνονται άκρως απαραίτητες για την ικανοποίηση των διαφόρων βιοτικών αναγκών⁴⁴ και

β) ο κάθε άνθρωπος να ασχολείται με μια ορισμένη εργασία και να διαθέτει το προϊόν της και για τους άλλους ανθρώπους⁴⁵.

Από τους δύο αυτούς τρόπους προκρίνεται ανεπιφύλακτα ο δεύτερος, γιατί είναι ο αποδοτικότερος και η εργασία του κάθε ατόμου γίνεται ευκολότερα. Με αυτόν τον τρόπο μας εισάγει ο Πλάτων στον κοινωνικό καταμερισμό των έργων, ο οποίος είναι απόρροια της φυσικής προδιαθέσεως του ατόμου για εργασία και

της ποιοτικής υπεροχής της εργασίας του ειδικευμένου σε ορισμένη τέχνη από την εργασία του απασχολούμενου με πολλές τέχνες⁴⁶. Με την εμφάνιση του καταμερισμού των έργων

«περισσότερη και καλύτερη και ευκολότερη γίνεται μια δουλειά, όταν ένας μόνος περιορίζεται αποκλειστικά σε ένα έργο, ανάλογο με τη φυσική του ικανότητα και να το κάνει τον καιρό που χρειάζεται, χωρίς να απασχολείται από τίποτε άλλο»⁴⁷.

Ο καταμερισμός των έργων αντικρίζεται κυρίως ως ζήτημα δικαιοσύνης, απαραίτητης για την καλή και απρόσκοπτη λειτουργία της κοινωνικής ζωής⁴⁸. Στην Πολιτεία δε θα πρέπει να υπάρχει άτομο που να εξασκεί δύο ή περισσότερα επαγγέλματα⁴⁹. Ο υποδηματοποιός π.χ. θα είναι μόνο υποδηματοποιός, «και όχι δικαστής εκτός από γεωργός»⁵⁰. Με τον τρόπο αυτό ικανοποιείται το αίσθημα της δικαιοσύνης στην Πολιτεία, «με το να καταγίνεται δηλαδή κανείς μόνο με τη δουλειά του και να μην ανακατεύεται με πολλές δουλειές»⁵¹.

Τις αυτές σκέψεις επαναλαμβάνει ο Πλάτων και στο τελευταίο έργο του, τους *Νόμους*. Θα υποστηρίξει πως δεν είναι στην φύση κανενός σχεδόν ανθρώπου

«να μπορεί να εκτελεί με ακρίβεια δύο επαγγέλματα ή δύο τέχνες, ούτε πάλι τη μία να ασκεί ο ίδιος επαρκώς και για την άλλη να επιβλέπει εκείνον που την εκτελεί»⁵².

Για το λόγο αυτό προτείνει όπως θεοπισθεί νόμος στην πόλη, τέτοιος που να απαγορεύει την απασχόληση σε δύο επαγγέλματα:

«[...] κανένας σιδηρουργός ας μην είναι συγχρόνως και μαραγκός, μήτε πάλι ένας μαραγκός να επιστατεί σε άλλους σιδηρουργούς περισσότερο παρά στη δική του τέχνη, φέρνοντας πρόφαση ότι, επειδή επιστατεί σε πολλούς δούλους που εργάζονται γι' αυτόν, δικαιολογημένα φροντίζει πιο πολύ γι' αυτούς, γιατί απ' αυτούς έχει περισσότερα έσοδα, παρά από την τέχνη του. Μια τέχνη λοιπόν, πρέπει να ασκεί ο καθένας στην πόλη και από αυτή να εξοικονομεί τα αναγκαία για να ζήσει»⁵³.

Η τοποθέτηση αυτή του Πλάτωνα, να ασχολείται κανείς αυστηρά σε ένα και μόνο έργο, απαντάται και σε άλλους αρχαίους συγγραφείς, όπως στον Αριστοφάνη⁵⁴, Ευριπίδη⁵⁵ και Πλούταρχο⁵⁶.

Αναφορικά με μια σύγκριση των προσεγγίσεων του Πλάτωνος και του Smith για την περιγραφή και ερμηνεία του κοινωνικού καταμερισμού των έργων, πρέπει να λάβουμε υπόψη ορισμένους παράγοντες που διαφοροποιούν τις απόψεις των δύο αυτών συγγραφέων. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, ο καταμερισμός των έργων αποτελεί μια αναγκαία και ικανή συνθήκη για την πραγμάτωση της αρετής της δικαιοσύνης μέσα στην πολιτεία. Επιπρόσθετα, η ανταλλαγή των αγαθών είναι κατά τον Πλάτωνα αποτέλεσμα του καταμερισμού των έργων. Αντίθετα, ο A. Smith θα υποστηρίξει ότι είναι η ανάγκη της ανταλλαγής, η οποία θα έχει ως αποτέλεσμα τον καταμερισμό των έργων⁵⁷.

«Όπως είναι χάρη στη διαπραγμάτευση, στον αντιπραγματισμό και στην αγορά που παίρνουμε ο ένας από τον άλλο», παρατηρεί ο A. Smith⁵⁸, «το μεγαλύτερο μέρος εκείνων των αμοιβαίων εξυπηρετήσεων που χρειαζόμαστε, έτσι είναι αυτή η ίδια διάθεση για ανταλλαγή που αρχικά δίνει λαβή στον καταμερισμό της εργασίας»⁵⁹.

Η διαφορετική αυτή προσέγγιση ανάμεσα στους δύο συγγραφείς δεν έχει τύχει της συνεπούς και επισταμένης αναγνώρισης από πλείστους ερευνητές⁶⁰.

Adam Smith

Ο Smith προέβη στην διεξοδική ανάλυση του καταμερισμού των έργων μέσα σε μια παραγωγική μονάδα· λεπτομερώς στο εργαστήριο παραγωγής καρφιστών, συνοπτικότερα στο σιδηρουργείο και στο υφαντουργείο⁶¹.

Διατυπώθηκε η άποψη, πως η πηγή εμπνεύσεως της περιγραφής του καταμερισμού των έργων στο εργαστήριο καρφιστών υπήρξε το λήμμα «*épingle*» του πέμπτου τόμου της *Encyclopédie* των d' Alembert και Diderot⁶², όπου αναφέρονται οι δεκαοκτώ διαφορετικοί χειρισμοί στην παραγωγή καρφιστών και υπάρχει η σχετική αναπαράσταση. Ο Smith αναφέρει τον ίδιο αριθμό διαφορετικών χειρισμών, περιγράφει όμως πέντε ή έξι:

«Για τούτο, ας πάρουμε ένα παράδειγμα από μια ασήμαντα μεταποιητική ασχολία, το επάγγελμα του καρφισσοποιού, όπου όμως έχει πολύ συχνά παρατηρηθεί ο καταμερισμός της εργασίας [...]. Ένας άντρας εφελκεί το σύρμα επιμηκύνοντάς το, ένας άλλος το ισιώνει, ένας τρίτος το

κόβει, ένας τέταρτος του κάνει μύτη, ένας πέμπτος το τρίβει με σμυριδόσκονη για να δεχθεί την κεφαλή· για να γίνει η κεφαλή χρειάζονται δύο ή τρεις ξεχωριστοί χειρισμοί· η προσαρμογή της κεφαλής είναι μια ξεχωριστή δουλειά, η λεύκανση των καρφισών αποτελεί μια άλλη δουλειά· είναι ακόμα από μόνο του ένα επάγγελμα η συσκευασία τους στο χαρτί· και η σπουδαία ασχολία της κατασκευής μιας καρφίτσας, μ' αυτόν τον τρόπο, διαιρείται σε περίπου δεκαοκτώ ξεχωριστούς χειρισμούς, οι οποίοι σε μερικά εργαστήρια μεταποιήσεως, όλοι γίνονται από ξεχωριστά χέρια, αν και σε άλλα ο ίδιος άνδρας μερικές φορές θα εκτελέσει δύο ή τρεις απ' αυτούς»⁶³.

Σύμφωνα με άλλη άποψη, το παράδειγμα του καρφίτσοποιού και κατασκευαστού καρφιών έλαβε ο Smith από τον Γερμανό Ernst Ludwig Carl (1682-1743). Πραγματικά, ο όχι τόσο γνωστός αυτός συγγραφέας περιγράφει με παρόμοιο με τον Smith τρόπο τον καταμερισμό των έργων⁶⁴. Το έργο του Carl δεν μνημονεύεται στον κατάλογο της βιβλιοθήκης του Smith, ενώ δεν αποκλείουμε το γεγονός να το είχε διαβάσει, όταν βρέθηκε στο Παρίσι.

Το παράδειγμα του καρφίτσοποιού εμφανίζεται και στον Adam Ferguson (1728-1816)⁶⁵, σε σημείο που ο Karl Marx να θεωρήσει τον Smith μαθητή του Ferguson⁶⁶. Η άποψη αυτή του Marx⁶⁷ δε φαίνεται να ευσταθεί, γιατί ο Smith περιέγραψε τον καταμερισμό των έργων στο εργοστάσιο καρφισών σε ένα πολύ προγενέστερο από το *Wealth of Nations* (1776) έργο του⁶⁸, το 1763, το οποίο όμως ανακαλύφθηκε το 1895 από τον Ed. Cannan και εξεδόθη το επόμενο έτος από τον ίδιο. Με τον καταμερισμό των έργων θα ασχοληθεί και στο έργο του *Lectures on Jurisprudence*⁶⁹.

Κατά την άποψή μας, ανεξάρτητα από το αν επηρεάστηκε ή όχι από το σχετικό λήμμα της Encyclopédie, είναι γεγονός πως ο Smith γνώρισε από κοντά και επισκέφθηκε ένα τέτοιο εργαστήριο. Στην ευρύτερη περιοχή του Kirkcaldy υπήρχε ένα εργαστήριο κατασκευής καρφισών, το οποίο επισκεπτόταν τακτικά ο Smith στα παιδικά και εφηβικά του χρόνια⁷⁰.

Το παράδειγμα του καταμερισμού των έργων στην υφαντουργία, περιγράφεται τόσο από τον Smith⁷¹, όσο και προγενέστερα από τους Πλάτωνα και Petty, όπως είδαμε, αλλά και τους Carl⁷² και Mandeville⁷³.

Όπως παρατηρούμε από τον πίνακα (3),

Πίνακας 3 Ο καταμερισμός των έργων στην υφαντουργία.

Petty	Smith
–	1' βοσκός
–	2' εκείνος που ξεδιαλέγει το μαλλί
1 ένας ξαίνει	3' εκείνος που ξαίνει ή κτενίζει
–	4' εκείνος που βάφει
–	5' εκείνος που το λαναρίζει
2 ένας γνέθει	6' εκείνος που το γνέθει
3 άλλος το υφαίνει	7' εκείνος που το υφαίνει
4 άλλος το αποχωρίζει	–
–	8' άλλος το γνάφει
5 άλλος το λειαίνει	9' άλλος το λειαίνει
6 άλλος το πιέζει	–
7 άλλος το συσκευάζει	–

Πηγή: W. Petty, «Political Arithmetick», σε: C.H. Hull (επιμ.), *The...*, όπ. παρ., τόμ. Α', σελ. 260.

A. Smith, *Wealth of Nations*, βιβλίο Ι, κεφ. Α', σελ. 11.

ο Smith περιγράφει τον καταμερισμό των έργων από τον παραγωγό-βοσκό και συνεχίζει και στα υπόλοιπα στάδια· όπως φαίνεται από τον πίνακα (3), ο Smith είναι αναλυτικότερος στην παραγωγική διαδικασία των πρώτων σταδίων, σε αντίθεση με τον Petty που γίνεται λεπτομερέστερος στα τελευταία στάδια. Η παράλειψη των σταδίων (4') και (5') από τον Petty δε μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οφείλεται σε άγνοιά του –ας μην λησμονούμε πως ο πατέρας του ήταν υφαντουργός– ενδεχομένως όμως ο αιώνας που μεσολάβησε από τη συγγραφή του «Political Arithmetick» (1676) μέχρι τη δημοσίευση του «Wealth of Nations» (1776) να στάθηκε σημαντικός στην εισαγωγή νέων μεθόδων κατεργασίας στη βιομηχανία υφασμάτων.

Η ομοιότητα ανάμεσα στους Petty και Smith είναι μεγάλη, δεν αποκλείεται να είχαν και οι δύο σαν κοινό σημείο αναφοράς τον Πλάτωνα⁷⁴. Ο Smith δε θα λησμονήσει επίσης ν' αναφερθεί στη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον καταμερισμό των έργων και στο μέγεθος της αγοράς⁷⁵. Ο πίνακας (4) δείχνει την ομοιότητα της προσεγγίσεως στο ζήτημα αυτό ανάμεσα στους Petty και Smith.

Πίνακας 4 Καταμερισμός της εργασίας και μέγεθος της αγοράς.

Petty	Smith
«Παρατηρούμε ότι στις πόλεις και στις οδούς μιας μεγάλης πόλεως, όπου όλοι οι κάτοικοι ασχολούνται σχεδόν σε μια τέχνη, το προϊόν είναι κατασκευασμένο καλύτερα και φθηνότερα».	«Στα μοναχικά σπίτια και στα πολύ μικρά χωριά, που είναι σκορπισμένα σε μια τόσο ερημική χώρα, όπως τα υψίπεδα της Σκωτίας, κάθε γεωργός πρέπει να είναι χασάπης, ψωμάς και ζυθοποιός για την οικογένειά του [...]. Οι διασκορπισμένες οικογένειες που ζουν σε απόσταση οκτώ ή δέκα μιλίων από την άλλη κοντινότερη σ' αυτούς οικογένεια, πρέπει να μάθουν να εκτελούν οι ίδιες ένα μεγάλο αριθμό μικροδουλειών, για τις οποίες σε πιο πολυάνθρωπες περιοχές, θα επιζητούσαν τη βοήθεια των εργατών εκείνων».

Πηγή: W. Petty, «Another Essay in Political Arithmetick concerning the Growth of the City of London», σε C.H. Hull (επιμ.), *The Economic...*, όπ. παρ., τόμ. Β', σελ. 473.
A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. Γ', σελ. 17.

Ο ρόλος των φιλοσόφων στην παραγωγική διαδικασία

Ο Smith θ' αναφερθεί εκτενώς στον ρόλο που διαδραματίζουν οι φιλόσοφοι στην εφαρμογή νέων μεθόδων και στην εισαγωγή καινοτομιών στην παραγωγική διαδικασία. Ο ρόλος τους κρίνεται καθοριστικός. Το επάγγελμά τους συνίσταται στην παρατήρηση οποιουδήποτε φαινομένου και με τον τρόπο αυτό

«έχουν συχνά την ικανότητα να συνδυάζουν τις δυνάμεις των πιο απομακρυσμένων και ανόμοιων αντικειμένων»⁷⁶.

Η τοποθέτηση και διαπίστωση αυτή του Smith μας υπενθυμίζει τον Θαλή τον Μιλήσιο· ο προσωκρατικός αυτός φιλόσοφος, κατά την παράδοση, είχε ως μοναδική του απασχόληση την παρατήρηση, η οποία του επέτρεψε να προβλέψει με τη βοήθεια των αστρονομικών του γνώσεων ότι η εσοδεία των ελαίων θα ήταν μεγάλη, τον οδήγησε να εκμισθώσει τα ελαιοτριβεία της Μιλήτου και Χίου και όταν ήλθε ο καιρός της τριβής των ελαίων, πολλοί ζητούσαν επειγόντως να νοικιάσουν τα ελαιοτριβεία του. Τότε ο Θαλής, μοναδικός εκμισθωτής των ελαιοτριβείων, τα επενόκιαζε

σε αρκετά υψηλή τιμή εκμεταλλευόμενος την μονοπωλιακή του θέση και προσπορίσθηκε αρκετά έσοδα⁷⁷. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το γεγονός ότι ο Smith είχε γνώση του περιστατικού που διασώζει ο Αριστοτέλης, το οποίο εφαρμόζεται στη δική του γνώμη για τους φιλόσοφους.

Τον καταμερισμό των έργων θα μεταφέρει ο Smith επίσης και στη φιλοσοφία όπου θα υπογραμμίσει πως

«η υποδιαίρεση της απασχολήσεως στη φιλοσοφία, όπως και σε κάθε άλλη ασχολία, βελτιώνει τη δεξιότητα και εξοικονομεί χρόνο. Κάθε άτομο γίνεται πιο έμπειρο στον δικό του ιδιαίτερο κλάδο, συνολικά γίνεται περισσότερη δουλειά και αυξάνεται χάρη σ' αυτή η ποσότητα της επιστημονικής γνώσεως»⁷⁸.

Τα στοιχεία που διαφοροποιούν το φιλόσοφο από μια οποιαδήποτε χειρονακτική απασχόληση οφείλονται στη συνήθεια, στο έθιμο και στην εκπαίδευση. Η εκπαίδευση του παρέχει τέτοιες γνώσεις που να είναι σε θέση να τις χρησιμοποιήσει στην εφεύρεση ή τελειοποίηση των μηχανών που θα συντελέσουν στην αύξηση της παραγωγής και στη συνέχεια του κοινωνικού πλούτου⁷⁹. Ειδικότερα, ο Smith αντιπαραθέτει τον φιλόσοφο με τον κοινό αχθοφόρο⁸⁰. μετά την ηλικία των έξι ή οκτώ ετών αρχίζουν ν' ασχολούνται με διαφορετικές ασχολίες και ο φιλόσοφος θα είναι εκείνος που με τις γνώσεις του θα προβεί σε βελτιώσεις των τεχνικών μεθόδων.

Η μνεία από τον Smith του παραδείγματος του φιλόσοφου και του αχθοφόρου δε μπορούμε να υποστηρίξουμε πως έγινε τυχαία. Στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία παρουσιάζεται ένα ανάλογο περιστατικό. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την παράδοση, ο Δημόκριτος συναντά τον συντοπίτη του Πρωταγόρα, ο οποίος εργαζόταν σαν αχθοφόρος, αναγνωρίζει την ευφυΐα του και του προτείνει να τον ακολουθήσει στην Αθήνα⁸¹. Είναι πολύ πιθανό να υποθέσουμε πως η ιστορία αυτή «είναι η πηγή της παρατηρήσεως του Smith για τη διαφορά ανάμεσα στον αχθοφόρο και τον φιλόσοφο»⁸². Υποστηρίχθηκε επίσης η άποψη πως η ίδια η συμπεριφορά του Smith όταν εγκατέλειψε το Πανεπιστήμιο της Γλασκώθης για να ακολουθήσει τον δούκα του Buccleugh με μισθό ως σύμβουλός του, προσιδιάζει με τις απόψεις του Πρωταγόρα και των σοφιστών γενικότερα, οι οποίοι δέχονταν χρήματα κατά τη διδασκαλία τους⁸³.

Τα αποτελέσματα του καταμερισμού των έργων κατά τον Α. Smith. Σύγκριση με Πλάτωνα και Petty

Ο Α. Smith θέτει με σαφήνεια και εύστοχα τα αποτελέσματα του καταμερισμού των έργων, τα οποία συνοψίζονται στην

- α) αύξηση της επιδεξιότητας κάθε συγκεκριμένου εργάτη,
- β) στην εξοικονόμηση χρόνου και στην
- γ) εφεύρεση ενός μεγάλου αριθμού μηχανών, που διευκολύνουν και συντομεύουν την εργασία και παρέχουν τη δυνατότητα σ' έναν άνδρα να πραγματοποιεί την εργασία πολλών⁸⁴. Ο Πίνακας (5) παρουσιάζει συγκριτικά και συγκεφαλαιωτικά τις ομοιότητες και διαφορές των αποτελεσμάτων του καταμερισμού των έργων στους Πλάτωνα, Petty και Smith.

Πίνακας 5 Τα αποτελέσματα του καταμερισμού των έργων

Πλάτων	Petty	Smith
περισσότερη εργασία	περισσότερη εργασία	περισσότερη εργασία
καλύτερο έργο ως συνέπεια της επιδεξιότητας	-	αύξηση της επιδεξιότητας
εύκολη εργασία (μεγαλύτερη άνεση στην εκτέλεση του έργου)	εύκολη εργασία	
-	-	εξοικονόμηση χρόνου
κατάλληλος χρόνος κατασκευής του έργου	-	-
-	-	εφεύρεση μηχανών

Πηγή: Πλάτωνος, *Πολιτεία* Β 370c 3-5.

W. Petty, «Another Essay in...», όπ. παρ., σε C.H. Hull (επιμ.), όπ. παρ., τόμ. Α', σελ. 473.

A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. Α', σελ. 7-9.

Τα μειονεκτήματα του καταμερισμού των έργων

Ο Smith σε αντίθεση με τον Petty, αλλά και με τον Πλάτωνα, διερευνά και τα τυχόν μειονεκτήματα που μπορεί να προκαλέσει ο καταμερισμός της εργασίας. Πραγματικά, η αυξημένη παραγωγικότητα είναι αποτέλεσμα, μεταξύ των άλλων και της επιδεξιό-

τητας την οποία αποκτά ο εργαζόμενος στην ίδια πάντοτε εργασία. Τούτο όμως δημιουργεί προβλήματα, γιατί εγκλείει τον κίνδυνο του μαρασμού της ζωτικότητας του εργαζομένου. Ο εργαζόμενος είναι υποχρεωμένος να διέρχεται ένα μεγάλο μέρος της ημέρας εκτελώντας την ίδια πάντοτε εργασία, η οποία μπορεί να είναι πάρα πολύ απλή· με τον τρόπο αυτό δε βρίσκει ερείσματα για ν' αναπτύξει τη φαντασία του, να οξύνει το πνεύμα του και να διευρύνει τις γνώσεις του, γιατί η απλούστατη εργασία που μονότονα και σε καθημερινή βάση εκτελεί δε του δημιουργεί προβλήματα, τα οποία θα μπορούσε να λύσει⁸⁵.

Η εκτέλεση του ίδιου έργου σε καθημερινή βάση από τον εργαζόμενο μπορεί να οδηγήσει σε βελτιωτικές τάσεις σ' αυτό από τον κατασκευαστή του· είναι όμως εξίσου, αν όχι και πιθανότερο, η μονότονη εργασία να μην οξύνει το πνεύμα και να οδηγήσει στην πνευματική στασιμότητα. Η μονότονη εργασία δεν δημιουργεί χαρά και ευχαρίστηση στον εργαζόμενο, πράγμα το οποίο ενδέχεται να έχει συνέπειες στην ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων· ο εργαζόμενος συμβάλλοντας κατά ένα μικρό ποσοστό στην παραγωγική διαδικασία δεν είναι σε θέση να δει το αποτέλεσμα του έργου και είναι πολύ δύσκολη έως ανέφικτη η κατασκευή καλλιτεχνημάτων⁸⁶.

Το φαινόμενο του καταμερισμού των έργων που συνδέθηκε στη βιβλιογραφία με το όνομα του Adam Smith είχε τύχει της προσοχής και προγενέστερων συγγραφέων, όπως του Petty, του Carl, του Mandeville. Τόσο ο Petty, του οποίου η συνεισφορά στην ανάλυση του καταμερισμού των έργων δεν έχει επαρκώς μέχρι σήμερα αξιολογηθεί, όσο και ο Smith παρουσιάζουν κοινά σημεία, εμφανίζουν όμως και σημαντικές διαφορές, οι οποίες οφείλονται τόσο στο βαθμό της τεχνολογικής προόδου κάθε εποχής, όσο και στο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο που έδρασε κάθε συγγραφέας. Ο Smith, και μόνον αυτός, θ' αναγνωρίσει και τα αρνητικά αποτελέσματα του καταμερισμού των έργων που εμφανίζονται στην εποχή του.

Σημειώσεις

1. W. Petty, «A Treatise on Taxes and Contributions» (London 1662), στο: C.H. Hull (επιμ.), *The Economic Writings of Sir William Petty*, τ. I, Cambridge 1889, σελ. 68.

2. W. Petty, «Another Essay in Political Arithmetick concerning the Growth of the City of London» (London 1683), στο: C.H. Hull (επιμ.), *The Economic...*, όπ.παρ., σελ. 473. Ο Ρ.Δ. Θεοχάρης αναφέρει πως οι ιδέες αυτές του Petty

ανευρίσκονται στο έργο του *Political Arithmetick*. Βλ. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Ιστορία της Οικονομικής Αναλύσεως*, τόμ. Α', Αθήνα (Παπαζήσης) 1979, σελ. 69, υποσ. 5 και 6, πράγμα που δεν ανταποκρίνεται στην αλήθεια.

3. W. Petty, «Apothor Essay...», οπ. παρ., σελ. 473.

4. Όπ. παρ.

5. Όπ. παρ.

6. Λαμβάνεται από Π. Γέμτο «Η οικονομική σκέψη των αρχαίων Ελλήνων», *Επιλογή* (Ετήσια Έκδοση), Ιανουάριος 1991, σελ. 385-391, εδώ σελ. 386. Βλ. E. Roll, *Ιστορία της Οικονομικής Σκέψεως*, μετφρ. Α. Σιδέρη, Αθήνα (Παπαζήσης), 1953, σελ. 23.

7. Ξενοφώντος, *Κύρου Παιδεία*, Η ΙΙ, 5.

8. Πρβλ. Δημ. Στεφανίδου, *Η Κοινωνική Οικονομική εν τη ιστορική της εξελίξει*, τόμ. Α', Αθήνα, 1948, σελ. 114. Κ. Αρκουδογιάννη, *Ο καταμερισμός των έργων και οι Αρχαίοι Έλληνες*, Θεσσαλονίκη, 1956, σελ. 42-44.

9. W. Petty, *Political Arithmetick* (1676-1690), στο: C.H. Hull (επιμ.), *The Economic Writings...*, οπ. παρ., τόμ. Α', σελ. 260.

10. Πρβλ. και E.A.J. Johnson, *Predecessors of Adam Smith. The Growth of British Economic Thought* (1937) (αναστ. εκδ., New York, 1960), σελ. 244.

11. Πλάτωνος, *Πολιτικός* 279B9-C3, 289A9-B4, 280E6-281B6, 281D8-282D3.

12. J. Bonar, *Philosophy and Political Economy*, London, 1893 (αναστ. εκδ. New York, 1966), σελ. 15, υποσ. 3. Το θέμα αυτό πραγματεύεται εκτενέστερα στη βαθυστόχαστη εργασία του ο V. Foley, «The Division of Labour in Plato and Smith», *History of Political Economy*, 6 (1974), 220-242, εδώ σελ. 236-238.

13. Πλάτωνος, *Πολιτικός* 279A-283B.

14. Τούτο υποστηρίζει ο σχολιαστής του *Wealth of Nations*, Ed. Cannan. Βλ. A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, New York (Modern Library) 1937, σελ. 3, υποσ. 1. Το σχετικό χωρίο λαμβάνεται από το έργο του B. Mandeville, *Fable of the Bees or Private Vices, Public Benefits*, London, 1729, pt. ii, dial. 335: «No number of men, when once they enjoy quiet, and no man needs to bear his neighbour, will be learning to divide and subdivide their labour».

15. Ιπποκράτους, *Περί Διαίτης* A14. Πρβλ. Ν.Γ. Μαρματάκη, «Η τεχνική ανάπτυξις εις την αρχαίαν Ελλάδα», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 49, 1 (1969), 1-80, εδώ σελ. 27-31.

16. Πρβλ. και το εκφραστικό πλατωνικό χωρίο που παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το αντίστοιχο του Petty. Πλάτωνος, *Πολιτικός* 279B-C: «Τι δήτα οὐ καθάπερ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν τέμνοντες μέρη μερῶν ἕκαστον διηρούμεθα καὶ νῦν περὶ ὑφαντικὴν ταύτων τοῦτ' ἐδράσαμεν...».

17. Έτσι, ο Ed. Cannan, σχολιαστής και επιμελητής της εκδόσεως του *Wealth of Nations* (1937), θ' αναφερθεί στον Mandeville ως θεμελιωτή του όρου «division of labour», θα παραγνωρίσει όμως τη συμβολή του Petty. Πρβλ. A. Smith, *Wealth of Nations*, σελ. 3, υποσ. 1.

Επίσης τόσο ο K. Steinlein, *Handbuch der Vols-Wirtschaftslehre*, München 1831 (αναστ. εκδ. 1970), σελ. 315-316, όσο και ο J. Garnier, *Traité d' Économie Politique*, Paris, 1860, σελ. 208-209, υποσ. 4, ενώ μνημονεύουν τους Ξε-

νοφώντα, Πλάτωνα, Beccaria, Diderot και Turgot ως προδρόμους του Smith στην ανάλυση του φαινομένου του καταμερισμού των έργων, παραγωγρίζουν τη συμβολή του Petty. Μία σύντομη αναφορά τον καταμερισμό των έργων κατά Petty απαντάται στον J.A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, γερμ. μτφρ., Göttingen (Vandenhoeck & Ruprecht), 1965, σελ. 280, ενώ μια εκτενέστερη αναφορά γίνεται από τον Τ. Aspromourgos. Βλ. Τ. Aspromourgos, «Political Economy and the Social Division of Labour: The Economics of Sir William Petty», *Scottish Journal of Political Economy* 33, 1 (1986) 28-45, εδῶ σελ. 38.

Τ. Aspromourgos and A. Coats, «Einführung zu Sir William Pettys», *Political Arithmetick*, στον τόμο: B. Schefold, D. O' Brien, A. Coats and T. Aspromourgos, *Vademecum zu einem Klassiker der angewandten Nationalökonomie*, Düsseldorf (Wirtschaft und Finanzen) 1992, σελ. 77-116, εδῶ σελ. 83.

18. Βλ. A. Skinner, «Economics and History - The Scottish Enlightenment», *Scottish Journal of Political Economy*, 12, 1 (1965), σελ. 1-22.

19. Βλ. A. Skinner, «Economics and...», όπ. παρ., σελ. 8-15.

20. Πρῶλ. R.L. Meek, «Smith, Turgot and the "Four Stages" Theory», *History of Political Economy*, 3 (1971), σελ. 9-27, ιδίως σελ. 23-24.

21. Ο R.L. Meek, «Smith, Turgot...», όπ. παρ., σελ. 15 γράφει πως στους Έλληνες «(...) δε βρήκα τίποτα ανάλογο». Αντίθετα ο V. Foley, «The Division of...», όπ. παρ., σ. 224 θα επισημάνει τη διατύπωση μιας ανάλογης θεωρίας από τον Πλάτωνα.

22. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 677b 2-4.

23. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 677e8-678a1.

24. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 678e 7-8.

25. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 679b 3-6.

26. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 679a 1-7.

27. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 678d9-68e1.

28. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 680e 7-8.

29. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 680d 9-10.

30. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 681a 1-2.

31. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 681a 2-3.

32. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 681e 1-3.

33. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 681d 1-5.

34. H.E. Barnes, «Theories of the Origin of the State in Classical Political Philosophy», *Monist* XXXIV (1924), σελ. 15-62, εδῶ σελ. 20-31 για τον Πλάτωνα, και σελ. 26-30 για τη διαδικασία των τεσσάρων σταδίων.

35. Πρῶλ. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Α', κεφ. I.

36. A. Smith, «An Early Draft of part of the Wealth of Nations», στο W.R. Scott, *Adam Smith as Student and Professor*, Glasgow, 1937, σελ. 325-326.

37. W.R. Scott, *Adam Smith as Student...*, όπ. παρ., σελ. 382.

38. Βλ. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο I, κεφ. 2, σελ. 15. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη της Οικονομικής Σκέψεως από τους Αρχαίους Έλληνες στους Κλασσικούς*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1985, σελ. 232.

39. Πρῶλ. V. Foley, «The Division of...», ενθ. αν., σελ. 227. G. Vivenza, «Platone e Adam Smith sulla divisione del lavoro», σε: *Studi in onore di Gino Barbieri*, τόμ. Γ, Pisa, 1983, σελ. 1573-1595 [= G. Vivenza, «Adam Smith e la

cultura classica», Pisa, 1984, σελ. 179-192, εδώ σελ. 190].

40. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. 2, σελ. 15. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη...*, όπ. παρ., σελ. 232.

41. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Β 369d 1-5.

42. A. Maslow, «Theory of Human Motivation - The Basic Needs», *Psychological Review*, 50 (1942), σελ. 370-396.

43. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Β 369d 7-8.

44. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Β 369e2-370a1.

45. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Β 370a 3-4.

46. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Β 370a7-b6.

47. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Β 370c 3-5.

48. Πρβλ. Ι. Ξυροτήρη, «Η κοινωνιολογική σκέψη και ο Πλάτων», *Επιστημονική Επετηρίς Ανωτάτης Βιομηχανικής Σχολής Θεσσαλονίκης*, 1 (1968-1969), σελ. 186.

49. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Γ 397e 1-2.

50. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Γ 397e 5-7.

51. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Δ 433a 8-9. Βλ. και *Πολιτεία* Δ 433e12-434a1. Πρβλ. D. Hyland, «Republic, Book II, and the Origins of Political Philosophy», *Interpretation*, 16, 2 (1988-1989), σελ. 247-261, εδώ σελ. 256-257.

52. Πλάτωνος, *Νόμοι* Η 846d8-e1.

53. Πλάτωνος, *Νόμοι* Η 846e-847a3.

54. Αριστοφάνους, *Σφήκες*, στίχ. 1431.

55. Ευριπίδου, *Ικέτιδες*, στίχ. 419.

56. Πλουτάρχου, *Περί Ευθυμίας* 472c. Πρβλ. και Κ. Αρκουδογιάννη, *Ο καταμερισμός των...*, όπ. παρ., σελ. 45-46.

57. Πρβλ. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Ιστορία Οικονομικής Αναλύσεως*, τόμ. Α', Αθήνα, Παπαζήσης, 1979, σελ. 18, όπου αναγνωρίζεται αυτή η διαφορά.

58. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. 2, σελ. 15. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη...*, όπ. παρ., σελ. 232.

59. Όπ. παρ.

60. Πρβλ. J. Garnier, *Traité d' Économie...*, όπ. παρ., σελ. 208-209. Νικ. Γουναράκη, «Η Οικονομική Επιστήμη παρ' Αριστοτέλει, Πλάτωνι και Ξενοφώντα», στον τόμο: *Τα κατά την εορτήν της 50ετηρίδας του Εθνικού Πανεπιστημίου εκδιδόμενα*, Αθήνα, 1888, σελ. 340-431, εδώ σελ. 386-390. Α.Α. Trever, «A History of Greek Economic Thought», *Chicago*, 1916 (αναστ. εκδ. 1975), σελ. 34-35. G. Barbieri, *Founti per la storia delle dottrine economiche dall' Antichità alla prima scolastica*, Milano, Marzorati, 1958, σελ. 31-35 και ίδιου «Le dottrine economiche nell' Artichità Classica» σε Padovani (επιμ.), *Grande Antologia Filosofia*, τόμ. ΙΙ, Milano, 1964, 323-324 εδώ σελ. 848-852. G. Tozzi, *Economisti Greci e Romani*, Milano Feltrinelli, 1961, σελ. 92-94, όπου μνημονεύεται η επίδραση Πλάτωνος επί του Smith, χωρίς να τονίζεται η διαφορετική προβληματική του ζητήματος.

61. A. Smith, *Wealth of Nations*, σελ. 4-5. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη...*, όπ. παρ., σελ. 222-223.

62. D' Alembert/Diderot (επιμ.), *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonne des sciences, des arts et des metiers*, τόμ. Ε', Paris, 1775 (αναστ. εκδ. 1966), σελ. 804-807.

63. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. Α, σελ. 4-5. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη...*, όπ. παρ., σελ. 222-223.
64. Βλ. E.L. Carl, *Traité de la Richesse des Princes et de leurs Etats*, τόμ. ΙΙ, Paris, 1722, σελ. 132. Την επίδραση του Carl επί του Smith στον καταμερισμό των έργων διερευνά διεξοδικά ο Α. Tautscher, «Ernst Ludwig Carl und Adam Smith (Zur Neusichtung des Smithproblems)», *Weltwirtschaftliches Archiv*, 54 (1941), σελ. 25-26 και «Die Arbeitsteilung als Grundproblem der Nationalökonomie bei Ernst Ludwin Carl (1722)», *Zeitschrift für Nationalökonomie*, 10 (1941), σελ. 1-24.
65. A. Ferguson, *Abhandlung über die Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft*, (1767), γερμ. μετφ., Jena, 1923, Μέρος ΙV, κεφ. 1, σελ. 253-258.
66. K. Marx, «Das Kapital», τόμ. 5, στο K. Marx, F. Engels, *Werke*, τόμ. 26, Berlin, 1975, σελ. 145-147.
67. Την άποψη του Marx υιοθετεί και ο Κ. Δεσποτόπουλος, «Πολιτική Φιλοσοφία του Πλάτωνος», Αθήνα (Σεφερλή), 1957, σελ. 26-27, υποσ. 8.
68. Πρόκειται για το έργο *Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms. Delivered in the University of Glasgow, reported by a Student*, (1763), Oxford, 1896, σελ. 163 κ.ε. για τον καταμερισμό των έργων.
69. A. Smith, *Lectures on Jurisprudence*, εκδ. από R.L. Meek, D.D. Raphael and P.G. Stein, Oxford, 1978, σελ. 562-581. Τον καταμερισμό των έργων στην παραγωγή καρφίτσών μνημονεύει και ο επίσης Σκώτος οικονομολόγος Sir James Denham Steuart (1713-1780) το 1767 στο έργο του *Principles of Political Economy: being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations*, Βιβλίο Ι, σελ. 179 [εκδ. υπό Α. Skinner, Edinburgh and Chicago] 1966, σελ. 158.
70. Βλ. G. Streminger, *Adam Smith*, Hamburg (Rowohlt), 1989, σελ. 16.
71. Βλ. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. Α, σελ. 11. W. Scott, A. Smith as Student..., όπ. παρ., σελ. 323 και 330. A. Smith, *Lectures on Justice...*, όπ. παρ., σελ. 161.
72. E.L. Carl, *Traité de la...*, όπ. παρ., τόμ. Α', σελ. 17.
73. B. Mandeville, *Fable...*, όπ. παρ., τόμ. Α', σελ. 356, τόμ. Β', σελ. 145.
74. Δε φαίνεται να ευσταθεί κατά συνέπεια η άποψη του M. Trapp, *Politische Philosophie und Politische Ökonomie bei Adam Smith*, διδ. διατριβή, Regensburg, 1975, σελ. 161, πως δεν υπάρχει καμία σχέση ανάμεσα στους Πλάτωνα και Smith.
75. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. Γ, σελ. 4-5. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη...*, όπ. παρ., σελ. 234.
76. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. Α, σελ. 10. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη*, όπ. παρ., σελ. 228.
77. Βλ. Αριστοτέλους, *Πολιτικά Α ΙΙ*, 1259a 7-18.
78. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. Α, σελ. 10. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη...*, όπ. παρ., σελ. 228.
79. Πρβλ. W. Scott, A. Smith as..., όπ. παρ., σελ. 343. R.L. Meek and A. Skinner, «The Development of Adam Smith's Ideas of the Division of Labour», *Economic Journal*, 83 (1973), σελ. 1094-1116, εδώ σελ. 1111.
80. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. Β, σελ. 15-16. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη...*, όπ. παρ., σελ. 232.

81. Διογένους Λαερτίου, *Βίοι Φιλοσόφων* IX 53.
82. Λαμβάνεται από S. Todd Lowry, «The Roots of Hedonism: an Ancient Analysis of Quantity and Time», *History of Political Economy*, 13 (1981), σελ. 812-823, εδώ σελ. 813. Πρβλ. επίσης V. Foley, «Smith and the Greeks: Reply to Professor McNulty's Comments», *History of Political Economy*, 7 (1975), σελ. 379-389, εδώ σελ. 384.
83. Βλ. W.F. Campbell, «The Free Market for Goods and the Free Market for Ideas in the Platonic Dialogues», *History of Political Economy*, 17 (1985), σελ. 187-197, εδώ σελ. 189.
84. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. Α, σελ. 7. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη...*, όπ. παρ., σελ. 225. Βλ. επίσης W. Scott, *A. Smith as...*, όπ. παρ., σελ. 225. A. Smith, *Lectures on Justice...*, όπ. παρ., σελ. 165.
85. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο V, κεφ. Α, σελ. 734.
86. Πρβλ. Κ. Αρκουδογιάννη, *Ο καταμερισμός...*, όπ. παρ., σελ. 18.

Βιβλιογραφία

- Για τα έργα του Πλάτωνος που μνημονεύουμε χρησιμοποιήθηκαν οι παρακάτω εκδόσεις:
- Πλάτων, *Πολιτεία*, Αρχαίον Κείμενον, Μετάφραση: Ι. Γρυπάρη, Αθήνα, Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Πλάτων, *Πολιτικός*, Αρχαίον Κείμενον, Μετάφραση - Σημειώσεις: Κ. Παπανικολάου, Αθήνα, Πάπυρος.
- Πλάτων, *Νόμοι*, Αρχαίον Κείμενον, Μετάφραση: Β. Μοσκόβη, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- D' Alembert et Diderot (επιμ.), *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonne des sciences, des arts et des metiers*, τόμ. Ε', Paris, 1775 (αναστ. εκδ. 1966).
- Αρκουδογιάννης Κ., *Ο καταμερισμός των έργων και οι Αρχαίοι Έλληνες*, Θεσσαλονίκη, 1956.
- Aspromourgos T., «Political Economy and the Social Division of Labour: The Economics of Sir William Petty», *Scottish Journal of Political Economy*, 33, 1, 1986, σελ. 28-45.
- Aspromourgos T. and A. Coats, «Einführung zu Sir William Pettys "Political Arithmetick"», στον τόμο: B. Schefold, D. O' Brien, A. Coats and T. Aspromourgos, *Vademecum zu einem Klassiker der angewandten Nationalökonomie*, Düsseldorf (Wirtschaft und Finanzen), 1992, σελ. 77-116.
- Barbieri G., *Fonti per la storia delle dottrine economiche dall' Antichità alla prima scolastica*, Milano, Marzorati, 1958.
- Barbieri G., «Le dottrine economiche nell' Antichità Classica», σε: A. Padovani (επιμ.), *Grande Antologia Filosofia*, τόμ. ΙΙ, Milano, 1964, σελ. 823-926.
- Barnes H.E., «Theories of the Origin of the State in Classical Political Philosophy», *Monist* XXXIV, (1924), σελ. 15-62.
- Bonar J., *Philosophy and Political Economy*, London, 1893 (αναστ. εκδ. New York, 1966).

- Cambell W.F., «The Free Market for Goods and the Free Market for Ideas in the Platonic Dialogues», *History of Political Economy*, 17, 1985, σελ. 187-197.
- Carl E.L., *Traité de la Richesse des Princes et de leurs Etats*, τόμ. II, Paris, 1722.
- Δεσποτόπουλος Κ., *Πολιτική Φιλοσοφία του Πλάτωνος*, Αθήνα, Σεφερλή, 1957
- Ferguson A., *Abhandlung über die Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft*, 1767, γερμ. μτφρ., Jena, 1923.
- Foley V., «The Division of Labour in Plato and Smith», *History of Political Economy*, 6, 1974, 220-242.
- Foley V., «Smith and the Greeks: Reply to Professor McNulty's Comments», *History of Political Economy*, 7, (1975), σελ. 379-389.
- Garnier J., *Traité d' Économie Politique*, Paris, 1860.
- Γέμτος Π., «Η οικονομική σκέψη των Αρχαίων Ελλήνων», *Επιλογή* (Ετήσια Έκδοση), Ιανουάριος, 1991, σελ. 385-391.
- Γουναράκη Νικ., «Η Οικονομική Επιστήμη παρ' Αριστοτέλει, Πλάτωνι και Ξενόφωντι», στον τόμο: *Τα κατά την εορτήν της 50ετηρίδας του Εθνικού Πανεπιστημίου εκδιδόμενα*, Αθήνα, 1888, σελ. 340-431.
- Hull C.H., (επιμ.), *The Economic Writings of Sir William Petty*, Cambridge University Press, 1889.
- Hyland D., «Republic, Book II, and the Origins of Political Philosophy», *Interpretation*, 16, 2, 1988-1989, σελ. 247-261.
- Johnson E.A.J., *Predecessors of Adam Smith. The Growth of British Economic Thought*, 1937, (αναστ. εκδ. New York, 1960).
- Lowry S. Todd, «The Roots of Hedonism: an Ancient Analysis of Quantity and Time», *History of Political Economy*, 13, 1981, σελ. 812-823.
- Mandeville B. de, *Fable of the Bees or Private Vices, Public Benefits*, London, 1729.
- Μαρματάκης Ν.Γ., «Η τεχνική ανάπτυξις εις την αρχαία Ελλάδα», *Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 49, 1, 1969, 1-80.
- Marx K., «Das Kapital», τόμ. 4, στο K. Marx, F. Engels, *Werke*, τόμ. 26, Berlin, 1975.
- Maslow A., «Theory of Human Motivation - The Basic Needs», *Psychological Review*, 50, 1942, σελ. 370-396.
- Meek R.L., «Smith, Turgot and the "Four Stages" Theory», *History of Political Economy*, 3, 1971, σελ. 9-27.
- Meek R.L. and A. Skinner, «The Development of Adam Smith's Ideas of the Division of Labour», *Economic Journal*, 83, 1973, σελ. 1094-1116.
- Roll E., *Ιστορία της Οικονομικής Σκέψεως*, μτφρ. Α. Σιδέρη, Αθήνα, Παπαζήσης, 1953, σελ. 23.
- Schumpeter J.A., *History of Economic Analysis*, γερμ. μτφρ., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1965.
- Scott W.R., *Adam Smith as Student and Professor*, Glasgow, 1937.
- Skinner A., «Economics and History - The Scottish Enlightenment», *Scottish Journal of Political Economy*, 12, 1, 1965, σελ. 1-22.
- Smith A., *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1776, Εκδ. υπό Ed. Cannan με εισαγωγή του M. Lerner, New York, The Modern Library, 1937.

- Smith A., *Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms. Delivered in the University of Glasgow, reported by a Student*, Oxford, 1896.
- Smith A., *Lectures on Jurisprudence*, εκδ. από R.L. Meek, D.D. Raphael and P.G. Stein, Oxford, 1978.
- Steinlein K., *Handbuch der Volks-Wirtschaftslehre mit drei synoptischen Tafeln*, τόμ. Ι (και μοναδικός), München, 1831 (αναστ. εκδ. 1970).
- Στεφανίδης Δημ., *Η Κοινωνική Οικονομική εν τη ιστορική της εξέλιξει*, τόμ. Α', Αθήνα, 1948.
- Steuart J.D. Sir, *Principles of Political Economy: being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations*, 1797, εκδ. υπό A. Skinner, Edinburgh and Chicago, 1966.
- Streminger G., *Adam Smith*, Hamburg, Rowohlt, 1989.
- Tautscher A., «Ernst Ludwig Carl und Adam Smith (Zur Neusichtung des Smith-problems)», *Weltwirtschaftliches Archiv*, 54, 1941, σελ. 25-26.
- Tautscher A., «Die Arbeitsteilung als Grundproblem der Nationalökonomie bei Ernst Ludwig Carl (1722)», *Zeitschrift für Nationalökonomie*, 10, 1941, σελ. 1-24.
- Θεοχάρης Π.Δ., *Ιστορία της Οικονομικής Αναλύσεως*, τόμ. Α', Αθήνα, Παπαζήσης, 1979.
- Θεοχάρης Π.Δ., *Η εξέλιξη της Οικονομικής Σκέψεως από τους Αρχαίους Έλληνες στους Κλασσικούς*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1985.
- Tozzi G., *Economisti Greci e Romani*, Milano, Feltrinelli, 1961.
- Trapp M., *Politische Philosophie und Politische Ökonomie bei Adam Smith*, διδ. διατριβή, Regensburg, 1975.
- Trevar A.A., *A History of Greek Economic Thought*, διδ. διατριβή, Chicago, 1916 (αναστ. εκδ. 1975).
- Vivenza G., «Platone e Adam Smith sulla divisione del lavoro», στο: *Studi in onore di Gino Barbieri*, τόμ. Γ', Pisa, 1983, σελ. 1573-1595 [= G. Vivenza, *Adam Smith e la cultura classica*, Pisa, 1984, σελ. 179-192].
- Ξυροτήρη Ι., «Η κοινωνιολογική σκέψη και ο Πλάτων», *Επιστημονική Επετηρίς Ανώτατης Βιομηχανικής Σχολής Θεσσαλονίκης*, 1, 1968-1969.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Δίμηνο περιοδικό με κριτική
άποψη για την εκπαίδευση

---

* *Επικαιρότητα*

* *Καθημερινότητα*

* *Θεωρία*

* *Θεσμοί*

Πανελλαδικά σε κεντρικά βιβλιοπωλεία
και στα Πρακτορεία Αθηναϊκού Τύπου
Συδρομές (1500 δρχ.):
Μπισκίνη 1, 157 72 Ζωγράφου
Τηλ.: 3647001, 7750687

Περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση

Τρύφωνας Κωστόπουλος*

1. Εισαγωγή

Η εξισορρόπηση των περιφερειακών και ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων στην ΕΟΚ αποκτούν όλο και περισσότερο ιδιαίτερο οικονομικοπολιτικό ενδιαφέρον, ενώ παράλληλα αναδείχνονται σε οικονομικό πεδίο, το οποίο προσεγγίζεται από διαφορετικές ταξικές σκοπιές και επιστημονικές αναλύσεις. Άλλωστε η επιτροπή της ΕΟΚ το 1975 με την δημιουργία του Ευρωπαϊκού Ταμείου Περιφερειακής Ανάπτυξης (Ε.Τ.Π.Α.), εκτός από την άμεση αναγνώριση του προβλήματος, επιθυμεί να παρέμβει ενεργά και να διαμορφώσει την κοινοτική πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης. Με την ψήφιση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης το πρόβλημα τοποθετείται στη σύγχρονη διάστασή του. Η πολιτική συνοχή και η σύγκλιση των οικονομιών της κοινότητας εντάσσονται στην προωθούμενη Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Οι σύγχρονες, αλλά και ταχύρρυθμες διαδικασίες που επεξεργάζονται οι ισχυροί εταίροι, έχουν σαν επακόλουθο την άνιση περιφερειακή καπιταλιστική ολοκλήρωση. Συστατικό στοιχείο της άνισης υπερεθνικής ολοκλήρωσης που ασκεί η ΕΟΚ γίνεται για ευνόητους λόγους και η αντιμετώπιση του ελληνικού περιφερειακού προβλήματος. Για την καλύτερη διερεύνηση του ζητήματος θα προσεγγίσουμε τις οικονομικές ανισορροπές στο σύνολό τους και όχι αποσπασματικά. Οι κρατικές διαφορές στο επίπεδο ανάπτυξης των χωρών-με-

---

* Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

λών της Κοινότητας προσδιορίζουν το γενικό επίπεδο των περιφερειακών ανισοτήτων. Η αποσπασματική εξέταση των ανισοροπιών στην εσωτερική δομή των κρατών-μελών, που κι αυτή έχει το ενδιαφέρον της, μπορεί να μας οδηγήσει σε γενικευμένες απλουστεύσεις. Από το ειδικό θα προκύπτει το γενικό αδυνατώντας να συλλάβουμε την διαλεκτική σχέση μεταξύ γενικού και ειδικού. Αλλά στη φύση, το ειδικό και το γενικό είναι αλληλένδετα, τα μικρά υπάρχουν μόνο στη σχέση που οδηγεί στο γενικό, το γενικό υπάρχει μόνο στο μερικό, διαμέσου του μερικού. Αυτό θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε την σχηματική παρουσίαση των περιφερειακών ανισοτήτων, στην οποία αρκετοί εύκολα προσχωρούν, τονίζοντας την συναρτησιακή σχέση, μεταξύ του γενικού εθνικού επιπέδου ανισοροπίας και του αντίστοιχου περιφερειακού.

Αντίθετα λοιπόν με τα σύγχρονα ρεύματα «προοδευτικά» και «συντηρητικά» που εύκολα υποκύπτουν στον ταμειακό χαρακτήρα των διαρθρωτικών ταμείων της Ε.Ο.Κ., αδυνατώντας όμως να επιτύχουν τις αναγκαίες διαμεσολαθήσεις μεταξύ γενικού και ειδικού, μπορεί να μελετηθεί ο ταξικός χαρακτήρας της περιφερειακής πολιτικής που ασκεί η Κοινότητα. Οι στόχοι των Σχεδίων Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΣΠΑ) τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα (ΜΟΠ), η πολιτική του Ευρωπαϊκού Ταμείου Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ), του Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Ταμείου (ΕΚΤ), του Ευρωπαϊκού Γεωργικού Ταμείου Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (ΕΓΓΤΠΕ), καθώς και τα επιμέρους ειδικά προγράμματα, δεν μπορούν να εξετάζονται αποσπασματικά, αλλά πρέπει να τοποθετούνται στη σωστή τους διάσταση. Αυτό άλλωστε επιβεβαιώνουν και οι αλλαγές στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες δεν τραβούν αφηρημένα το ενδιαφέρον της Ε.Ο.Κ., αλλά ελκύουν σημαντικούς από τους πόρους της. Έτσι οι θιασώτες της ένταξης, παλιοί και νέοι, κάτω από το κράτος αυτών των αλλαγών αισθάνονται προβληματισμένοι. Διότι απολυτοποιούν την ειδική πολιτική της ΕΟΚ με αποτέλεσμα την πλήρη σύγχυση, την συγκάλυψη όπως και τον εξωραϊσμό της Κοινής Αγοράς. Το δέντρο σ' αυτή την περίπτωση εύκολα κρύβει πίσω του το απέραντο δάσος των ανισοροπιών στο χώρο.

2. Θεωρητικές απόψεις για την άνιση ανάπτυξη

Για την πληρέστερη κατανόηση του θέματος, κρίνουμε απαραίτητη την συνοπτική παράθεση των βασικών οικονομικών θεωριών που ερμηνεύουν το φαινόμενο της άνισης ανάπτυξης στο χώρο. Όπως θα παρατηρήσουμε στη συνέχεια, τελικά οι διαφορετικές απόψεις τείνουν να συγκροτήσουν δύο διαμετρικά αντίθετα ρεύματα.

Το πρώτο ρεύμα διακατέχεται από την αντίληψη μιας «αταξικής» ανάπτυξης και συνεπώς ενός ουδέτερου οικονομικού προγραμματισμού. Αποφεύγει να λέγαμε συνειδητά να δώσει μια πειστική απάντηση. Ανάπτυξη για ποιόν και γιατί; Προς όφελος ποιων κοινωνικών δυνάμεων; Το δεύτερο ρεύμα βρίσκεται ακριβώς στον αντίποδα του πρώτου και στηρίζεται στην αντίληψη της ταξικότητας της ίδιας της Πολιτικής Οικονομίας, όπως και κάθε οικονομικού προγραμματισμού, κεντρικού ή περιφερειακού.

Αρχίζουμε την παρουσίαση των οικονομικών θεωριών με την νεοκλασική ανάλυση της ανάπτυξης. Η θεωρία αυτή έχει σαν βασικές υποθέσεις της, ότι ο χώρος συγκροτείται σαν ενιαίος, είτε αναφερόμαστε σε μια χώρα, ή σε μια κοινότητα χωρών ή και σ' όλο τον κόσμο όπου επιπρόσθετα η παραγωγικότητα, αλλά και η κατανάλωση, είναι ομοιόμορφα κατανεμημένες. Τότε μια τυχαία ή και προγραμματισμένη προώθηση της ανάπτυξης σ' ένα αυτόνομο χωρικό σημείο θα έχει σαν συνέπεια οι δυνάμεις της αγοράς όπως υποστηρίζουν οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι Walter Isard και Vera Lutz, να «επαναφέρουν την ισορροπία της ανάπτυξης και στις γύρω περιφέρειες του πόλου ανάπτυξης»¹.

Η απολυτοποίηση του ρόλου της αγοράς και των μηχανισμών της, οδηγεί αναγκαστικά τους υποστηρικτές της νεοκλασικής ανάλυσης, στην λαθεμένη αντίληψη ότι και τα μέτρα της περιφερειακής πολιτικής, οφείλουν να στοχεύουν στην διόρθωση των ατελειών της αγοράς. Είναι αυτονόητο ότι οι νεοφιλελεύθερες οικονομικές προσεγγίσεις που τελευταία στη χώρα μας βρίσκουν αρκετούς και «προοδευτικούς» υποστηρικτές, αλλά και πρόσφορο έδαφος για εύκολη, «ανανεωτική» προπαγάνδη της ΕΟΚ, έχουν σαφή επιστημονική αναφορά την νεοκλασική ανάλυση της ανάπτυξης.

Η νεοκλασική προσέγγιση έτυχε οξείας κριτικής και από τον χώρο των αστών οικονομολόγων, οι οποίοι δεν δίστασαν να εντοπίσουν τις προφανείς αδυναμίες της αγοράς και των μηχανισμών

της για την εξισορρόπηση των περιφερειακών ανισοτήτων στο χώρο. Κύρια κριτική σ' αυτή την αντίληψη άσκησε ο οικονομολόγος Myrdal, υποστηρίζοντας ότι «οι οικονομικές δυνάμεις της αγοράς τείνουν να αυξήσουν τις περιφερειακές ανισότητες παρά να τις μειώσουν, με άμεση συνέπεια την απομύζηση της ανάπτυξης από τον πόλο της περιφέρειας ή και την επέκταση της ανάπτυξης στην περιφέρεια»². Τα spread effects, δηλαδή η επέκταση ή διάχυση της ανάπτυξης προς την περιφέρεια, σύμφωνα με τον συγγραφέα, εξουδετερώνονται από την απομύζηση της ανάπτυξης στις λιγότερες αναπτυγμένες χώρες.

Το 1955 ο Γάλλος οικονομολόγος Francois Perroux επιχειρήσε να προσδιορίσει την ανισομερή ανάπτυξη σαν οικονομικό φαινόμενο που οφείλει την ερμηνεία του στις προωθητικές βιομηχανίες, οι οποίες κατά κανόνα συγκεντρώνονται σε ορισμένα επιλεκτικά χωρικά σημεία, αυστηρά ιεραρχημένα και έτσι έχοντας εξασφαλίσει ένα υψηλό μονοπωλιακό επίπεδο βιομηχανικής υποδομής, επιτυγχάνουν αυτόματα υψηλούς δείκτες στην οικονομική παραγωγικότητα.

Η Πολική θεωρία έτυχε ευρείας εφαρμογής και χρησιμοποιήθηκε σαν μέσο περιφερειακής πολιτικής, χωρίς όμως να επιτύχει την εξισορρόπηση των περιφερειακών ανισοτήτων, όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο A. Hirschman ότι «εάν η οικονομική ανάπτυξη εμφανισθεί σ' ένα χώρο – και η ανάπτυξη ποτέ δεν εμφανίζεται στον ίδιο χρόνο σ' όλο το χώρο – τότε κυρίαρχες δυνάμεις ωθούν σε μια χωρική συγκεντρωποίηση της οικονομικής ανάπτυξης στον ίδιο αυτό χώρο»³. Συνεπώς αυτό που επιχειρεί η Πολική θεωρία είναι να εντοπίζει τα προβλήματα, αδυνατώντας όμως να υποδείξει τις μεθόδους και την πολιτική που θα υπερβαίνουν την περιφερειακή κρίση. Στο χώρο της αστικής πολιτικής οικονομίας κυριαρχούν και διάφορες άλλες επιμέρους τεχνοκρατικές εκδοχές (τεχνοπόλεις, τεχνολογικά πάρκα, ενδογενής ανάπτυξη, περιφερειοποίηση της πολιτικής κ.τ.λ.), με αξιόλογο επιστημονικό ενδιαφέρον. Η παράθεσή τους όμως θα ξεπερνούσε τους στόχους αυτού του άρθρου.

Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί μία συνοπτική παρουσίαση της μαρξιστικής αντίληψης για την άνιση ανάπτυξη η οποία διατυπώνει την άποψη, ότι η άνιση ανάπτυξη αποτελεί δομικό στοιχείο της καπιταλιστικής συσσώρευσης, και αυτό γιατί «η ανισομετρία και ο αλματικός χαρακτήρας της ανάπτυξης των διαφόρων επιχειρήσεων, των διαφόρων κλάδων της βιομηχανίας των διαφόρων χωρών είναι αναπόφευκτες στις συνθήκες του καπιταλισμού»⁴, με άμεση συνέπεια η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση σε

μια σειρά χώρες να λάβει εκρηκτικές διαστάσεις, αναπαράγοντας μ' αυτό τον τρόπο τα πλούτη και την εξαθλίωση.

Δηλαδή η μαρξιστική προσέγγιση θεωρεί ότι οι περιφερειακές ανισότητες απορρέουν πάνω στη βάση κυρίαρχων σχέσεων κοινωνικής αναπαραγωγής, οι οποίες διαρκώς αναπαράγονται σαν αποτέλεσμα του διαφορικού ποσοστού κέρδους που περιέχουν τα διάφορα ομοειδή προϊόντα, στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Με συνέπεια οι βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες χρησιμοποιώντας εξελιγμένη τεχνολογία στην παραγωγική διαδικασία, να γίνονται περισσότερο ανταγωνιστικές, στις δε οικονομικές τους σχέσεις με τον υπόλοιπο κόσμο, να απολαμβάνουν υψηλά συγκριτικά πλεονεκτήματα.

Η μονοπώληση της τεχνολογίας από μία ηγετική ομάδα ανεπτυγμένων κρατών και η άνιση ανταλλαγή συνέβαλλαν ώστε να διαψευσθούν οι βάσιμα στηριγμένες ελπίδες αρκετών χωρών για οικονομική ανάπτυξη, πραγματοποιώντας μεγάλες επενδύσεις στη βιομηχανία. Κι αυτό γιατί ταυτόχρονα οι υψηλά αναπτυγμένες χώρες σημείωσαν μεγαλύτερους ρυθμούς αύξησης στα κατά κεφαλή προϊόντα τους, διευρύνοντας μ' αυτό τον τρόπο ακόμα περισσότερο το χάσμα στα επίπεδα ανάπτυξης. Για παράδειγμα τα έτη 1960-76 οι βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες «σημείωσαν μέσο ρυθμό αύξησης στο κατά κεφαλήν εισόδημα κατά 3,4%, οι χώρες με μέσο επίπεδο ανάπτυξης σημείωσαν αύξηση κατά 2,8% και τέλος οι χώρες με τα μικρότερα εισοδήματα και τον μικρότερο βαθμό εκβιομηχάνισης σημείωσαν αύξηση στο κατά κεφαλήν εισόδημα μόνο κατά 0,9%»⁵. Το χάσμα που χωρίζει τις οικονομικά καθυστερημένες χώρες από τις αναπτυγμένες και τεχνολογικά προηγμένες συνεχώς διευρύνεται.

3. Η διάσταση του ελληνικού περιφερειακού προβλήματος

Συσχετίζοντας τις περιφερειακές και ενδοπεριφερειακές ανισότητες της Ελλάδας με αυτές της Κοινής Αγοράς δεν πρέπει να ξεχνάμε να κάνουμε τις συγκρίσεις μας και στο γενικό κοινοτικό επίπεδο. Κι αυτό γιατί διατρέχουμε τον κίνδυνο απομονώνοντας την πολιτική της Κοινότητας και μελετώντας αποσπασματικά μόνο την περιφερειακή οικονομική πολιτική (ΣΠΑ, ΕΤΠΑ, ΕΚΤ, ΕΓΤΠΕ, κ.τ.λ.) μπορεί να μας οδηγήσει είτε σε λανθασμένες απλουστεύσεις ή να υποβαθμίσουμε την συμμετοχή της χώρας μας στην Ε.Ο.Κ.

Η άνιση περιφερειακή ανάπτυξη οφείλεται κυρίως στην οικονομική πολιτική που εφαρμόστηκε μεταπολεμικά στην χώρα μας, η οποία παρά τις όποιες περιορισμένες συγκλίσεις, εξακολουθεί να εφαρμόζεται και το 1981 όπου γινόμαστε και τυπικά ισότιμο μέλος των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Αυτή η πολιτική των ελληνικών Κυβερνήσεων ήταν βαθειά επηρεασμένη από την φιλοσοφία ανάπτυξης που ακολούθησαν οι δυτικές χώρες που «έδωσαν τουλάχιστον στην αρχή της μεταπολεμικής περιόδου ελάχιστη σημασία στους μηχανισμούς χωρικής κατανομής της παραγωγής, ιδιαίτερα ανάμεσα στις περιφέρειες κάθε χώρας που αφέθηκαν στην λειτουργία της αρχής του συγκριτικού πλεονεκτήματος»⁶, πολιτική που στην Ελλάδα λειτούργησε με κριτήρια τις προτεραιότητες των πολυεθνικών κυρίως, αλλά και ντόπιων μονοπωλίων και μάλιστα με βασική επιδίωξη το γρήγορο και άμεσο κέρδος. Έτσι παρά τις σημαντικές αλλαγές που σημείωσε η εθνική οικονομία στους δείκτες ανάπτυξης, οι διαρθρωτικές αδυναμίες της εξακολουθούν να παραμένουν το υπαριθμόν ένα πρόβλημα.

Άλλωστε οι περισσότεροι συγγραφείς που ασχολούνται με τα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας, αναγνωρίζουν ότι «η κυριότερη αδυναμία της ελληνικής οικονομίας, συνίσταται στο γεγονός ότι δεν έχει σύγχρονη αυθυπόστατη, αυτοδύναμη βιομηχανική, επιστημονική, τεχνική βάση, δεν είναι σε θέση να πραγματοποιήσει μόνη της ανανέωση, ανάπτυξη, εκσυγχρονισμό των παραγωγικών και τεχνολογικών διαδικασιών και περιορίζεται στις αντιγραφές και εφαρμογές προτύπων του εξωτερικού»⁷. Ο κίνδυνος μηχανιστικής μεταφοράς ξένων προτύπων αυξάνει όλο και περισσότερο όσο η χώρα μας ενσωματώνεται στην Κοινή Αγορά. Επισημαίνουμε αυτόν τον κίνδυνο και τούτο γιατί η χώρα μας συμμετέχοντας με άνισους όρους στην διαδικασία της κοινοτικής ολοκλήρωσης, οξύνει το μέγεθος του υπαρκτού περιφερειακού προβλήματος.

Εξάλλου δεν είναι λίγοι εκείνοι που ομιλούν πολύ έντονα για την διάσταση αυτού του προβλήματος και το κατατάσσουν σαν «πρώτο εθνικό πρόβλημα, με πολύ σοβαρές επιπτώσεις στην οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της χώρας»⁸. Ολόκληρη η ελληνική ύπαιθρος μπορεί να χαρακτηριστεί σαν προβληματική περιφέρεια, που κάνει προβληματική και υποτονική την κοινωνική ζωή, φαινόμενο που δικαιολογείται «το μεγάλο άνοιγμα στο γενικό πλαίσιο ζωής ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο και όχι η "εύκολη ζωή" ή οι εισοδηματικές διαφορές συντηρούν σήμερα το ρεύμα της αστυφιλίας»⁹.

Επιγραμματικά θα λέγαμε ότι όλες οι προσπάθειες πριν το κα-

θεσώς της ένταξης επικεντρώθηκαν, μάλλον ανεπιτυχώς, στην αποσυμφόρηση των οικονομικών δραστηριοτήτων της υδροκέφαλης πρωτεύουσας κατά κύριο λόγο, αλλά και της περιοχής της Θεσσαλονίκης. Η σύγκλιση που παρουσιάζουν οι υπόλοιπες περιφέρειες στα κατά κεφαλήν ΑΕΠ, σε σχέση μ' αυτό της Αττικής, είναι περισσότερο φαινομενική παρά πραγματική. Η τάση αυτή δεν είναι αποτέλεσμα μιας ενδογενούς τοπικής - περιφερειακής ανάπτυξης, αλλά την προκάλεσε ειδικά το μεγάλο κύμα της μετανάστευσης προς την Αθήνα-Θεσσαλονίκη ή και το εξωτερικό, με συνέπεια το καινούργιο προϊόν αυτών των περιφερειών να αναλογεί σε μικρότερο πληθυσμό.

4. Οι περιφερειακές ανισότητες υπό το πρίσμα της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης

Η νεοκλασική θεώρηση της ανάπτυξης βρίσκει την πλήρη εφαρμογή της στην *νεοοικονομική αναδιάρθρωση* που ακολουθούν οι κυρίαρχες δυνάμεις της ΕΟΚ, ως αντικειμενική διαδικασία που απορρέει από την δομή της *καπιταλιστικής ανασυγκρότησης*, η οποία έχει σαν βάση της την νεοοικονομική αντίληψη για την ανάπτυξη. Η αγορά λοιπόν ανάγεται σε πανάκεια και ζωτικό μέσο για την υπέρβαση της δομικής κρίσης που διέρχεται ο καπιταλιστικός κόσμος. Τον προηγούμενο ισχυρισμό μας τον επιβεβαιώνει ο «φτωχός» προϋπολογισμός της κοινότητας (1% του ΑΕΠ της Ε.Ο.Κ.), μέσω του οποίου είναι ουτοπία να αναμένεται μια δυναμική παρέμβαση της Κοινότητας στις προβληματικές περιφέρειες του Νότου, ώστε να ξεπεράσουν τις χρόνιες διαρθρωτικές τους αδυναμίες.

Η απογείωση των οικονομιών του Νότου συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, αποδείχεται μάταιη προσδοκία επειδή οι νόμοι της αγοράς σε κάθε περίπτωση, είναι αναγκασμένοι να κάνουν την δική τους επιλογή, δηλαδή την καθήλωση των προβληματικών οικονομιών στην πίστα του διαδρόμου, παρακολουθώντας την κούρσα των υψηλά αναπτυγμένων χωρών σαν φτωχοί συγγενείς.

Η ένταξη της χώρας μας στην Ε.Ο.Κ. βρίσκει την οικονομία μας, μαζί με τις άλλες χώρες της Μεσογειακής λεκάνης, να αντιμετωπίζει τα χρόνια διαρθρωτικά της προβλήματα, τα οποία μπορούν να αποθούν κρίσιμα και να καταστήσουν την ίδια την ένταξη υπό αίρεση. Αυτό το υποδηλώνουν και τα επόμενα στοιχεία,

τα οποία θα λέγαμε ότι μας προειδοποιούν ανάβοντας το σήμα συναγερμού για την ελληνική οικονομία αφού το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν της Ελλάδας το 1981, την πρώτη χρονιά της συμμετοχής της, ήταν το 58,4% του μέσου όρου της Ε.Ο.Κ. Το 1988, μέσα από μια συνεχή κατολίσθηση, υπολογίζεται να έχει πέσει στο 52,6% σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Επιτροπής. Το 1980, πριν μπούμε στην Ε.Ο.Κ. το συνολικό ελληνικό ΑΕΠ ήταν το 1,3% του κοινοτικού, στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και η Ισπανία και η Πορτογαλία, που τότε δεν ήταν μέλη. Το 1988 έχει πέσει στο 1,07%¹⁰, επιβεβαιώνοντας με τον καλύτερο τρόπο την δομική αδυναμία της Κοινής Αγοράς να προωθήσει αρκετά επιτυχώς μια ισόρροπη περιφερειακή κατανομή της ανάπτυξης. Γι' αυτό άλλωστε και ο *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (15-3-1990) υπογραμμίζει ότι δεν υπάρχει ενδιαφέρον των ισχυρών εταίρων για την ελληνική οικονομία, διότι αυτό μετατοπίζεται διαρκώς προς ανατολάς.

Για το λόγο αυτό ασκούνται άμεσες πιέσεις στην ελληνική Κυβέρνηση, ώστε αρχικά να συναινέσει στον περιορισμό των επιδοτήσεων των αγροτικών προϊόντων με τελικό στόχο την κατάργησή τους. Ενώ δεν αναμένεται αυτοί οι πόροι να ενισχύσουν τα διαρθρωτικά ταμεία, στην προσπάθειά τους για άμβλυση των περιφερειακών ανισοτήτων, η Επιτροπή προσανατολίζεται να κατευθύνει αυτά τα ποσά προς τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες. Διότι τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που προσφέρονται από αυτές τις χώρες, προς τις ευρωπαϊκές, τις αμερικανικές και τις ιαπωνικές εταιρείες είναι πολύ σημαντικά. Αυτό το επιβεβαιώνει η πρωτοβουλία που ανακαλύφθηκε για την δημιουργία ειδικής τράπεζας, η οποία θα έχει σαν στόχο την οικονομική «ανόρθωση» των χωρών της πρώην σοσιαλιστικής κοινότητας και το πέρασμά τους στην οικονομία της αγοράς. Ακόμα οι ανεπτυγμένες χώρες της Ε.Ο.Κ., με πρώτη την ενοποιημένη Γερμανία, προχωρούν, είτε σε άμεσες επενδύσεις, ή εξαγοράζοντας νευραλγικές επιχειρήσεις («Scoda») ή από κοινού με τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες δημιουργούν μικτές επιχειρήσεις. Δηλαδή η περιθωριοποίηση των χωρών της Μεσογειακής λεκάνης, στην προοπτική που διαγράφεται με την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, όλο και περισσότερο φαντάζει σαν μια αντικειμενική πραγματικότητα.

Το χάσμα που χωρίζει τον αναπτυγμένο «Βορρά» σε βάρος του προβληματικού «Νότου» αναπαράγεται και μάλιστα σε διευρυμένη βάση και στα πλαίσια της Κοινότητας. Το άνισο αυτό status quo που λειτουργεί προς όφελος των βιομηχανικά αναπτυγμένων χωρών, αναπαράγεται πάνω στο γνωστό νόμο συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, που επιβεβαιώνε-

ται όλο και με πιο σύγχρονες μεθόδους. Για παράδειγμα «η συνολική χρονιάτικη κυκλοφορία των κεφαλαίων των 25 μεγαλύτερων βιομηχανικών και τραπεζικών συγκροτημάτων της Ευρώπης ξεπερνάει δύο φορές τον προϋπολογισμό της Γαλλίας. Η επίδρασή τους είναι ανάλογη με το ύψος των χρηματικών μέσω τους, οι Πρόεδροί τους είναι οι πραγματικοί κύριοι της Ευρώπης»¹¹. Όπως παρατηρούμε οι νόμοι της αγοράς είναι αδυσώπητοι και δεν τυγχάνουν οποιασδήποτε αναστολής, αλλά εφαρμόζονται κατά γράμμα παρά τις όποιες δυσaréσκεις και απογοητεύσεις μερικών αφελών που ονειρεύονται μια διαφορετική εξέλιξη. Η κυριαρχία των ισχυρών μονοπωλίων στην Ε.Ο.Κ. είναι δρόμος χωρίς επιστροφή. Πρέπει να είναι κανείς πραγματικά αφελής να πιστεύει για παράδειγμα ότι το πετρελαϊκό μονοπώλιο της πολυεθνικής «Shell» της οποίας το κυκλοφοριακό κεφάλαιο υπερβαίνει το συνολικό εθνικό ποσό της Νορβηγίας, θα αξιολογήσει αυτή του τη δύναμη προς όφελος των φτωχών οικονομίων του «Νότου».

5. Το μέγεθος των περιφερειακών ανισοτήτων στην Ε.Ο.Κ.

Η πολιτική της Κοινότητας από την ίδρυσή της μέχρι σήμερα αντιμετωπίζει το περιφερειακό πρόβλημα δογματικά και το θέτει αντιστορικά. Αυτό συμβαίνει διότι προσεγγίζει το ζήτημα σαν ειδικό φαινόμενο, αδυνατώντας να το δει διαλεκτικά και στην ολότητά του. Είναι καιρός όμως η Κοινότητα να αντιμετωπίσει το πρόβλημα στις αιτίες που το τροφοδοτούν και να μην αναλώνεται ασκόπως στις συνέπειες της περιφερειακής κρίσης. Αυτό υποδηλεί και η θέση που διατύπωσε ο Peter Schmidhuber μέλος της επιτροπής για οικονομικά θέματα, ο οποίος προλογίζοντας την Δέκατη Τρίτη Έκθεση αναφέρει: «η περιφερειακή πολιτική θεμελιώνεται στο προοίμιο της Συνθήκης της Ρώμης, που ορίζει ότι η αποστολή της Ε.Ο.Κ. είναι η προώθηση της αρμονικής ανάπτυξης των οικονομικών δραστηριοτήτων της»¹².

Η πορεία που διέγραψε η Κοινή Αγορά σ' αυτό το ζήτημα είναι πια γνωστή, ώστε κι αυτή η έκθεση να διαπιστώνει ότι «οι περιφερειακές ανισότητες, όσον αφορά την παραγωγή, την απασχόληση και τις υπάρχουσες υποδομές, αυξήθηκαν με την τελευταία διεύρυνση της Κοινότητας»¹³.

Οι προοπτικές που διαγράφονται, ιδιαίτερα ύστερα από την ψήφιση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης (1-7-87) και την ενιαία

εσωτερική αγορά, δεν φαίνονται να είναι αισιόδοξες. Γεγονός που η ίδια η Επιτροπή επισημαίνει εύστοχα αναφέροντας ότι αυτή η προοπτική «περικλείει πιθανά και κάποιους κινδύνους όπως είναι το ενδεχόμενο να μην αντιδράσουν οι μειονεκτικές περιοχές με τον απαιτούμενο δυναμισμό. Υπάρχει επίσης ο φόβος ότι η ελεύθερη διακίνηση εμπορευμάτων, υπηρεσιών και κεφαλαίων θα ευνοήσει καταρχήν τις περιοχές με την πιο αναπτυγμένη οικονομία»¹⁴.

Εδώ είναι ευδιάκριτος ο τεχνοκρατικός τρόπος προσέγγισης ενός υπαρκτού προβλήματος και η συγκάλυψη της ταξικότητάς του. Αυτό έχει σαν επακόλουθο οι τεχνολογικά καθυστερημένες χώρες της Κοινότητας (Ιρλανδία, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία και Ελλάδα), οι οποίες ενώ αποτελούν το 40% του πληθυσμού της, να αντιπροσωπεύουν μόλις το 10% της κοινοτικής δραστηριότητας στον τομέα της έρευνας και της τεχνολογικής ανάπτυξης. Η Γερμανία, η Γαλλία και η Μ. Βρεταννία καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας στον τομέα της έρευνας και της τεχνολογίας. Συχνά η τεχνολογική απόσταση είναι πολύ μεγαλύτερη από την οικονομική. Η τελευταία διαπίστωση αν συνδυαστεί με την δομική αδυναμία της ΕΟΚ να επιτύχει σύγκλιση των περιφερειακών ανισοτήτων, τότε είναι περισσότερο σαφές, ότι επίκειται μια δραματική τεχνολογική επέλαση των προηγμένων μελών, σε βάρος των τεχνολογικά καθυστερημένων. Τα κάθε λογής τεχνολογικά πάρκα και τα κέντρα τεχνολογικής πληροφόρησης, κατά κανόνα, τίθενται στην υπηρεσία των κρατών μελών, που μονοπωλούν την έρευνα και κατέχουν την τεχνογνωσία.

Τα τελευταία 13 χρόνια που διπλασιάστηκε ο αριθμός των μελών της κοινότητας, βάθυνε ακόμα περισσότερο ο βαθμός ανομοιογένειάς της. Το 1/5 του πληθυσμού της αναγκάζεται να ζει στις καθυστερημένες περιοχές της, ενώ την δεκαετία του '60 παρατηρήθηκε σημαντική σύγκλιση στο επίπεδο του εισοδήματος κατά 1/3, που ενδέχεται να οφείλει την ερμηνεία του στην ευνοϊκή οικονομική συγκυρία αυτής της περιόδου «ωστόσο η σύγκλιση των εισοδημάτων κατά την περίοδο αυτή οφειλόταν όχι μόνο στον πιο ταχύ ρυθμό ανάπτυξης των περιφερειών που βρίσκονται στις χειρότερες θέσεις, αλλά και στα διαπεριφερειακά μεταναστευτικά ρεύματα»¹⁵.

Τη δεκαετία του '70 τα περιφερειακά μεταναστευτικά ρεύματα μειώθηκαν και σε συνδυασμό με μια αρνητική οικονομική συγκυρία ανακόπηκε η διαδικασία σύγκλισης των εισοδηματικών διαφορών. Πράγματι την περίοδο 1975-85 με κριτήριο την ανεργία στην κοινότητα των 12, οι περιφερειακές ανισότητες αυξήθη-

καν 2,5 φορές.

Η διάσταση του Κοινοτικού Περιφερειακού Προβλήματος είναι πολύ μεγαλύτερο συγκρινόμενο με το αντίστοιχο των Η.Π.Α.. Ειδικότερα «οι περιφερειακές ανισότητες στην Κοινότητα είναι δύο φορές πιο σημαντικές όσον αφορά το εισόδημα και τρεις φορές όσον αφορά την ανεργία απ' ότι στις Ηνωμένες Πολιτείες»¹⁶.

Η επόμενη σημαντική διαπίστωση στην οποία καταλήγει η Επιτροπή είναι ότι οι εθνικές διαφορές στα επίπεδα ανάπτυξης καθορίζουν όλο και περισσότερο το μέγεθος του κοινοτικού περιφερειακού προβλήματος. Αναλυτικότερα «οι ανισότητες όσον αφορά τα εισοδήματα και την απασχόληση οφείλονται κατά 2/3 στις περιφερειακές διαφορές μέσα στα κράτη-μέλη. Μετά από την διεύρυνση της Κοινότητας η πρώτη από τις δύο αυτές συνιστώσες, δηλαδή η διεθνής συνιστώσα έγινε πιο σημαντική, έτσι ώστε οι περιφερειακές ανισότητες στην Κοινότητα με όρους εισοδήματος καταλογίζονται κατά το 1/2 στη μία και το άλλο 1/2 στην άλλη συνιστώσα»¹⁷.

Συνεπώς κατά γενική ομολογία, το εθνικό επίπεδο ανισορροπίας των κρατών μελών της Κοινότητας, αναδειχνεται σε κρίσιμο πρόβλημα που απαιτεί την λύση του. Συνοπτικά θα λέγαμε ότι οι παράγοντες που τροφοδοτούν τις διαρθρωτικές αδυναμίες στα κράτη μέλη της Κοινότητας είναι πρώτα και κύρια: η συμμετοχή τους σ' έναν εκ των προτέρων άνισο διεθνή καταμερισμό της εργασίας, που τον τροφοδοτούν οι τεχνολογικές υστερήσεις, η έλλειψη ικανοποιητικών κονδυλίων για έρευνα, ο μη ικανοποιητικός εξοπλισμός στις υποδομές κ.τ.λ.

6. Το ελληνικό περιφερειακό πρόβλημα και η Ε.Ο.Κ.

Η Κοινότητα, όφειλε κατά την άποψή μας, να αντιμετωπίζει το πρόβλημα, διαμορφώνοντας μια πολιτική κλιμακούμενη σε τρία επίπεδα, στοχεύοντας κυρίως στη γενική σύγκλιση των εθνικών επιπέδων ανάπτυξης. Ειδικότερα οι στόχοι και τα μέτρα της Κοινότητας θα έπρεπε να συγκεντρώνονται στην αντιμετώπιση των προβληματικών παραδοσιακών αγροτικών περιφερειών, αλλά και στις περιοχές που βρίσκονται σε βιομηχανική παρακμή. Οι τρεις στόχοι θα μπορούσαν να λειτουργούν σε διαλεκτική ενότητα, το ειδικό να υποτάσσεται στο γενικό και αντίστροφα.

Η κοινοτική πολιτική ασκείται κυρίως μέσω των διαρθρωτικών

ταμείων, παρακάμπτοντας θα λέγαμε συνειδητά, τα γενικά εθνικά επίπεδα, με συνέπεια την πλήρη υποταγή του γενικού στο ειδικό. Έτσι λοιπόν η Ε.Ο.Κ. για ευνόητους λόγους διαιρείται σε 171 περιφέρειες, μέσω των οποίων ασκείται η περιφερειακή πολιτική. Η ανομοιομορφία των περιφερειών είναι εμφανής, ώστε η Επιτροπή με κριτήριο το ΑΕΠ διαβαθμίζει τις 171 περιφέρειες σε 6 διαφορετικές κατηγορίες. Στην τελευταία θέση βρίσκονται και οι 13 ελληνικές περιφέρειες μαζί με την Πορτογαλία και το μεγαλύτερο μέρος της Ισπανίας και της Ιρλανδίας. Τελευταία μέσα στην Ε.Ο.Κ. έρχεται η περιφέρεια του Βορείου Αιγαίου με 39,9% του μέσου κατά κεφαλήν ΑΕΠ, η δε πιο πλούσια ελληνική περιφέρεια της Στερεάς Ελλάδας με κατά κεφαλήν ΑΕΠ 67,3% του κοινοτικού μέσου κατέχει την 27^η θέση από το τέλος¹⁸. Στην ουρά της περιφερειακής υποανάπτυξης της Κοινότητας μαζί με τις ελληνικές περιφέρειες συνωστίζονται η Εξτρεμούδα (Ισπανία) η Καλαβρία (Ιταλία), καθώς και όλη η Πορτογαλία που θεωρείται μια ενιαία περιφέρεια¹⁹.

Το ενδιαφέρον της Κοινότητας επικεντρώνεται όλο και περισσότερο σε μέτρα πολιτικής που αποβλέπουν μόνο στην προσωρινή βελτίωση των προβληματικών περιφερειών αλλά δυστυχώς «όπως δείχνει η πείρα που αποκτήθηκε τα τελευταία 15 χρόνια η περιφερειακή πολιτική δεν επαρκεί για να επιτευχθεί πραγματική σύγκλιση, αλλά μόνο για να αποτρέψει ακόμα μεγαλύτερες ανισότητες»²⁰. Δηλαδή πρόκειται για μια πολιτική σταθεροποίησης της υπανάπτυξης και όχι για σύγκλιση των εθνικών οικονομιών της Κοινότητας.

Για παράδειγμα τι θα οφελήσει την οικονομία της χώρας μας, που διαρκώς απομακρύνεται από το μέσο κοινοτικό επίπεδο, αν ταυτόχρονα επιτύχει μια σύγκλιση των περιφερειακών και ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων σε εθνικό επίπεδο; Αυτό μπορεί να ερμηνεύεται σαν μια ισόρροπη κατανομή της υπανάπτυξης, δηλαδή πρόκειται για μια ανώφελη εξίσωση προς τα κάτω (ισοκατανομή της μιζέριας).

Η σύμφυτη αδυναμία της Κοινότητας να επιτύχει σύγκλιση των οικονομιών προσκρούει και στα περιοριζόμενα κονδύλια που διαθέτει, αφού «ο κοινοτικός προϋπολογισμός μόλις αντιπροσώπευε το 1986 το 1,03% του κοινοτικού ΑΕΠ»²¹. Οι περιορισμένοι πόροι που διαθέτει η Ε.Ο.Κ. για ισόρροπη περιφερειακή ανάπτυξη, καθορίζουν τελικά μια ενδογενή, δομική αδυναμία της Κοινότητας ώστε «σε περιφερειακό επίπεδο, οι ανισότητες μεταξύ πλουσίων και φτωχών περιοχών διευρύνονται σημαντικά κι έτσι επαληθεύεται η θεωρία της παραπέρα συγκέντρωσης των οικο-

νομικών δραστηριοτήτων στα ήδη αναπτυγμένα κέντρα μέσα από τη διαδικασία της οικονομικής ολοκλήρωσης»²². Οι νόμοι συνεπώς της αγοράς, λόγω απουσίας από την ΕΟΚ θετικής πολιτικής παρέμβασης υπέρ του προβληματικού Νότου, στην προοπτική της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης, τελικά λειτουργούν προς όφελος των ισχυρών εταίρων του Βορρά. Οι χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου δεν κατόρθωσαν να εκβιομηχανιστούν πλήρως, ενώ όλες οι προσπάθειες που συγκέντρωσαν, για την εκμετάλλευση των παραδοσιακών συγκριτικών πλεονεκτημάτων (φυσικοί πόροι) απέβησαν άκαρπες. Το χαμηλό κόστος παραγωγής σιγά-σιγά εξαφανίζεται.

Η ταμειακή αντίληψη στις σχέσεις Ε.Ο.Κ.-Ελλάδας αποδεικνύεται μονόδρομος. Η αντιστροφή της αρνητικής Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης για την χώρα μας καταλήγει σε πραγματική ουτοπία, έτσι η «μεταφορά χρηματικών πόρων από την Κοινότητα, είτε με χρηματοδότηση των Διαρθρωτικών Ταμείων, είτε με τα ΜΟΠ, είτε με δάνεια, όπως το 1985, όχι μόνο δεν οδηγούν στην αντιμετώπιση των γενεσιουργών αιτιών των ανισορροπιών και της επιδείνωσης της βιομηχανικής ανταγωνιστικότητας, αλλά τα ενισχύουν»²³.

Η δομική αδυναμία της Κοινότητας να επιτύχει σύγκλιση των περιφερειακών ανισορροπιών δεν αποσιωπάται ούτε και από την Επιτροπή, η οποία τονίζει ότι «η διαδικασία αυτή (της σύγκλισης) απαιτεί ποσοστά ανάπτυξης μεγαλύτερα από το μέσο όρο στα σχετικά καθυστερημένα κράτη μέλη»²⁴. Την επισήμανση αυτή την βρίσκουμε πολύ σημαντική. Η πρακτική αντίδραση της Ε.Ο.Κ. για να αποσωθηθεί αυτό το αρνητικό φαινόμενο, που θέτει σε κίνδυνο την συνοχή της Κοινότητας, πρέπει να είναι άμεση. Ας δούμε πόσο λειτουργικές είναι αυτές οι διακηρύξεις.

Βασικό μέσο περιφερειακής οικονομικής πολιτικής της Ε.Ο.Κ. είναι το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (Ε.Τ.Π.Α.) που για το σκοπό αυτό ιδρύθηκε το 1975 και το οποίο όπως αναφέρεται στο άρθρο 3 στοχεύει «να συμβάλει στη διόρθωση των κυριότερων περιφερειακών ανισοτήτων στην Κοινότητα, συμμετέχοντας στην ανάπτυξη και τη διαρθρωτική προσαρμογή των καθυστερημένων περιφερειών». Τα ποσά που διαχειρίστηκε το ΕΤΠΑ το 1988 ανήλθαν περίπου σε 0,1 του ΑΕΠ και 0,5 των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου της Ε.Ο.Κ.²⁵. Δηλαδή πρόκειται για ασήμαντα ποσά μπροστά στο σύνολο των επενδύσεων της Κοινότητας. Επιπρόσθετα να σημειωθεί ότι ο κύριος όγκος του κοινοτικού προϋπολογισμού κατευθύνεται προς την κοινή αγροτική πολιτική (ΚΑΠ), η οποία είναι και η πιο αναπτυγ-

μένη τομεακή πολιτική και απορροφά περίπου τα 2/3 του κοινοτικού προϋπολογισμού.

Η αδυναμία του ΕΤΠΑ και κατ' επέκταση των διαρθρωτικών ταμείων, να επιφέρουν άμβλυνση των περιφερειακών ανισοτήτων, οδήγησε την ΕΟΚ μπροστά σ' αυτή την έκρυθμη κατάσταση, να προχωρήσει στον άμεσο συντονισμό των ενεργειών της. Με τον κανονισμό 2052/88 η Επιτροπή αποφάσισε την αναδιάρθρωση των ταμείων της, δημιουργώντας τα Σχέδια Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΣΠΑ), τα οποία έχουν πενταετή διάρκεια 1988-93 με προοπτική ανανέωσής τους. Γενικός στόχος των ΣΠΑ είναι άμβλυνση των περιφερειακών ανισοτήτων και η εξισορρόπηση του κοινοτικού καταμερισμού εργασίας. Έτσι η δράση της κοινότητας μέσω των διαρθρωτικών ταμείων, της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων (ΕΤΕ) και των άλλων χρηματοδοτικών οργάνων, αποσκοπεί στην επίτευξη των γενικών στόχων που αναφέρονται στα άρθρα 130Α και 130Γ της συνθήκης, συμβάλλοντας στην επίτευξη πέντε πρωταρχικών στόχων:

- Στόχος 1: Προώθηση της ανάπτυξης και διαρθρωτικής προσαρμογής των καθυστερημένων περιφερειών.
- Στόχος 2: Μετατροπή των περιφερειών, παραμεθορίων περιοχών ή τμημάτων περιοχών που πλήττονται σοβαρά από την βιομηχανική παρακμή.
- Στόχος 3: Καταπολέμηση της ανεργίας μακράς διάρκειας.
- Στόχος 4: Διευκόλυνση της επαγγελματικής ένταξης των νέων.
- Στόχος 5: Με την προοπτική της αναμόρφωσης της κοινής γεωργικής πολιτικής, επιτάχυνση της προσαρμογής των γεωργικών διαρθρώσεων και προώθηση της ανάπτυξης των αγροτικών περιοχών.

Η πολιτική της ΕΟΚ με τα ΣΠΑ περνά σε νέα ποιοτική φάση. Η προσωρινή ευφορία που επικρατεί στους ευρωπαϊκούς κύκλους οδηγεί τους εταίρους να έρχονται σε άμεση και συχνή επαφή, συνεννοούμενοι όλο και περισσότερο σε επίπεδο εθνικών κυβερνήσεων. Αυτό όμως σε καμιά περίπτωση δεν σημαίνει ότι θρискόμαστε μπροστά στην προοπτική επίλυσης των χρόνιων διαρθρωτικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει η Ε.Ο.Κ. Αντίθετα η ιστορική συγκυρία που ευνοεί την προοπτική της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης, έχει σαν συνέπεια να οδηγούμεθα σε υπερεθνικές συγκεντρωτικές ρυθμίσεις.

Η επίτευξη όμως των συγκεκριμένων στόχων θα εξαρτηθεί από το ύψος των πιστώσεων, αλλά και από την ικανότητα της χώρας μας να τις απορροφήσει. Η πείρα από τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα, δείχνει ότι η απορροφητικότητα της

Ελλάδας είναι πολύ χαμηλή και κυμαίνεται σε 20-30%. Αυτό οφείλεται σε εγγενείς αδυναμίες του κρατικού μηχανισμού να προγραμματίσει για χρονικό ορίζοντα μεγαλύτερου του έτους, στη βάση των προδιαγραφών που καθορίζει η Ε.Ο.Κ. Το κυριότερο όμως οφείλεται στην ανεπάρκεια του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων (ΠΔΕ), που αδυνατεί να συμπληρώσει την προαπαιτούμενη ελληνική συμμετοχή στα προγράμματα συγχρηματοδότησης, αφού οι κοινοτικοί πόροι δεν προστίθενται σε απόλυτα μεγέθη στο ύψος των Δημόσιων Επενδύσεων, αλλά δρουν συμπληρωματικά, με όλες τις αρνητικές συνέπειες. Έτσι, η απόφαση της Επιτροπής που προβλέπει τον διπλασιασμό των πιστώσεων για τα διαρθρωτικά ταμεία μέχρι το 1993, μπορεί να χαρακτηριστεί ουτοπική, αφού στο μεταξύ ο κοινοτικός προϋπολογισμός για το 1992 προβλέπεται να είναι μόλις το 1,2% του κοινοτικού ΑΕΠ και οι διαρθρωτικές δαπάνες το 1/4 αυτού του ποσού, δηλαδή 0,3 του ΑΕΠ. Η πολιτική όμως πρακτική δείχνει ότι κι αυτός ο στόχος θα μείνει ανεκπλήρωτος, οι πιστώσεις θα κυμανθούν σε χαμηλά επίπεδα, ενώ τα διαρθρωτικά ταμεία δύσκολα θα βελτιώσουν την θέση τους.

Το 1986 οι καθαρές δαπάνες για την περιφερειακή πολιτική αντιπροσώπευαν μόνο το 7% του κοινοτικού προϋπολογισμού. Παραδόξως κι αυτά τα περιορισμένα ποσά που δαπανώνται για την αντιμετώπιση των χρόνιων διαρθρωτικών προβλημάτων, δεν κατευθύνονται κατά κανόνα στις 5 χώρες που συγκεντρώνουν τις περισσότερες αδυναμίες στην παραγωγική τους δομή (Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία, Ιρλανδία και Ελλάδα), οι οποίες αν και αντιπροσωπεύουν το 1/3 περίπου του ενεργού πληθυσμού της Κοινότητας, απορροφούν μόνο το 60% των πιστώσεων του Ε.Τ.Π.Α. Η αδυναμία του Ε.Τ.Π.Α. να δράσει αποτελεσματικά στον τομέα που του ανατέθηκε, αίρεται, όταν η Ιταλία που θεωρείται μία από τις 7 βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες του δυτικού κόσμου «εισπράττει από τις πιστώσεις του Ε.Τ.Π.Α. το 35,5% όπως και η Μ. Βρετανία μέλος κι αυτή του ομίλου των 7, της αναλογεί το 24,1% των πιστώσεων του ταμείου»²⁶.

Μπροστά σ' αυτή την εκρηκτική κατάσταση, την εμφανή οικονομική αδυναμία των χωρών της Κοινοτικής Μεσογειακής λεκάνης για αυτοδύναμη οικονομική ανάπτυξη, η Κοινότητα κατόπιν των πιέσεων αυτών των χωρών για ειδική μεταχείριση, προχώρησε στην κατάρτιση των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων (ΜΟΠ). Σοβαρά προβλήματα υπάρχουν τόσο στην διάρθρωση, όσο και στην κατανομή των ΜΟΠ. Μεγάλο τμήμα αυτών των προγραμμάτων απορροφάται από την Γαλλία και την Ιτα-

λία και μάλιστα στο βιομηχανικό τομέα. Αντίθετα για τη χώρα μας το 1/2 των ΜΟΠ κατευθύνεται στον γεωργικό τομέα και αποσκοπούν στον εκσυγχρονισμό και την αναδιάρθρωση των καλλιεργειών²⁷. Τα αποτελέσματα συνεπώς από την εφαρμογή των ΜΟΠ, αναμένεται να τροφοδοτήσουν τις περιφερειακές ανισότητες της Κοινότητας, διευρύνοντας το χάσμα που χωρίζει τον βιομηχανικό Βορρά από τον γεωργικό Νότο.

Οι εξελίξεις στην ανατολική Ευρώπη, η επανένωση της Γερμανίας, έχουν καταστήσει δεινή την θέση των χωρών της Μεσογειακής λεκάνης στην ΕΟΚ. Μελετάται όπως έχει ήδη τονιστεί η περικοπή των επιδοτήσεων και των διαρθρωτικών ταμείων, ώστε να διευκολυνθεί η πορεία τους προς Ανατολάς. Οι οραματιστές της Ε.Ο.Κ., παλιοί και νέοι, φαίνονται να τα έχουν χαμένα, κυριολεκτικά δεν μπορούν να πιαστούν από πουθενά. Η σύγχυση στην οποία έχουν περιέλθει είναι πραγματικά πλήρης.

7. Συμπεράσματα

Επιχειρήσαμε μια αναλυτική παρουσίαση των περιφερειακών ανισοτήτων της Ε.Ο.Κ. Τα βασικά αίτια του προβλήματος, έχουν την ρίζα τους, στον ίδιο τον οικονομικό και κοινωνικό χαρακτήρα της Κοινότητας. Το μέγεθος αυτού του προβλήματος, επιβάλλει στους ισχυρούς εταίρους του βιομηχανικού Βορρά να μην αγνοούν πλήρως αυτό το ζήτημα, το οποίο αν δεν ρυθμιστεί έστω και προσωρινά, μπορεί να οδηγήσει σε απρόβλεπτες καταστάσεις, δηλαδή την αυτοαναίρεση της κοινοτικής συνοχής και την πλήρη απορρύθμιση. Για το λόγο αυτό η Επιτροπή είναι υποχρεωμένη να παίρνει κάποια ημίμετρα, ώστε να αποσωθήσει βίαιες ενέργειες από την πλευρά των χωρών, που θίγονται από την αυτήν την προοπτική της Ε.Ο.Κ.

Παρόλα αυτά οι εισοδηματικές διαφορές κυρίως σε εθνικό επίπεδο, αποκλίνουν θα λέγαμε σε επικίνδυνο σημείο. Η προοπτική της ενιαίας εσωτερικής αγοράς, αναμένεται να τροφοδοτήσει ακόμα περισσότερο αυτές τις ανισορροπίες. Οι μηχανισμοί και οι νόμοι της αγοράς σε κάθε περίπτωση ευνοούν τις χώρες του βιομηχανικού Βορρά. Το παράδειγμα της Ιταλίας με τον προβληματικό Νότο (Mezzogiorno) είναι πειστικότερο και υποδηλώνει ότι δεν έφθασαν 30 χρόνια Ε.Ο.Κ. για να λυθεί ένα τέτοιο σοβαρό ζήτημα. Η δομική αδυναμία του καπιταλιστικού συστήματος να επιτύχει ισόρροπη οικονομική ανάπτυξη, είναι κάτι παραπάνω από βέβαιο. Επιπρόσθετα η Επιτροπή με τα περιορισμένα μέσα

και τους πόρους που προτίθεται και στο μέλλον να διαθέσει, για την άσκηση της περιφερειακής της πολιτικής, δεν διαφαίνεται να έχει ικανοποιητικά αποτελέσματα.

Απαιτείται λοιπόν γενναία αύξηση των περιφερειακών πόρων υπέρ των προβληματικών χωρών του γεωργικού νότου, διαφορετικά μια μελλοντική περιφερειακή οικονομική κρίση που θα μαστίσει ανεπανόρθωτα αυτές τις χώρες, είναι αναπόφευκτη. Αυτή η παρατήρηση στηρίζεται στην μέχρι τώρα πορεία που διέγραψε η Ε.Ο.Κ. πάνω σ' αυτό το ζήτημα, προσκομίζοντας αρνητικά αποτελέσματα. Ένα τέτοιο πρόβλημα αν συνδυαστεί με την αφοσίωση που τελευταία δείχνουν, οι ισχυροί εταίροι του Βορρά, στην αποτελεσματικότητα των μηχανισμών και των νόμων της αγοράς (ενιαία εσωτερική αγορά), τότε μια μελλοντική απορρύθμιση, με ρωγμές στη συνοχή της Ε.Ο.Κ. θα είναι ένα αντικειμενικό φαινόμενο.

Σημειώσεις

1. Βαϊτσος Κωστής – Dudley Seers, *Κοινή Αγορά και Άνιση Ανάπτυξη*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1983, σελ. 5.
2. Κόνσολας Νίκος, *Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1983, σελ. 67.
3. Hirschmann, A.O., *Die Strategie der Wirtschaftlichen Entwicklung*, Stuttgart, 1967, σελ. 171.
4. Λένιν Β.Ι., *Ο Ιμπεριαλισμός Ανώτατο Στάδιο Ανάπτυξης του Καπιταλισμού, Σύγχρονη Εποχή*, Άπαντα, τόμος 27, σελ. 365.
5. Weltentwicklungsbericht, *Weltbank*, Washington D.C., σελ. 88.
6. Καυκαλάς Γρηγόρης, *Περιφερειακή Οργάνωση της Βιομηχανίας*, Θεσσαλονίκη, 1984, σελ. 10.
7. Μπαμπανάσης Σ. – Σούλας Κ., *Η Ελλάδα στην Περιφέρεια των Αναπτυγμένων Χωρών*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1976.
8. Κόνσολας Νίκος, *Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1983, σελ. 347.
9. Φίλιας Βασίλης, «Αστυφιλία», *Οικολογικά*, 2, Αθήνα, 1979, σελ. 8.
10. Αλαθάνος Αλέκος, *Σημειώσεις για την Αριστερά στην Ευρώπη, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1988, σελ. 93.
11. Σέβτσοφ Β.Σ., *Καπιταλιστική Ολοκλήρωση και Ε.Ο.Κ.*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1976, σελ. 11.
12. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Δεκάτη Τρίτη Έκθεση*, Βρυξέλλες, 1989.
13. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Δεκάτη Τρίτη Έκθεση*, Βρυξέλλες, 1989.
14. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Δεκάτη Τρίτη Έκθεση*, Βρυξέλλες, 1989.

15. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Τρίτη Περιοδική Έκθεση*, Βρυξέλλες, 1987.
16. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Τρίτη Περιοδική Έκθεση*, Βρυξέλλες, 1987.
17. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Τρίτη Περιοδική Έκθεση*, Βρυξέλλες, 1987.
18. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Τέταρτη Περιοδική Έκθεση*, Βρυξέλλες, 1991.
19. Αλαθάνος Αλέκος, *Σημειώσεις για την Αριστερά στην Ευρώπη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1988, σελ. 92.
20. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Τρίτη Περιοδική Έκθεση*, Βρυξέλλες, 1987.
21. Ιωακειμίδης Π., *Ο Μετασχηματισμός της Ε.Ο.Κ.*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1988, σελ. 57.
22. Ρουμελιώτης Παναγιώτης, *Η Ενοποίηση της Ε.Ο.Κ. Προβλήματα και Προοπτικές*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1986, σελ. 9.
23. Γιαννίτσος Τάσος, *Η Ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και Επιπτώσεις στην Βιομηχανία και στο Εξωτερικό Εμπόριο*, Ίδρυμα Μεσογειακών Ερευνών, Αθήνα, 1988, σελ. 423.
24. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Τρίτη Περιοδική Έκθεση*, Βρυξέλλες, 1987.
25. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Δεκάτη Τετάρτη Έκθεση για το ΕΤΠΑ*, Βρυξέλλες, 1990.
26. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Δεκάτη Τρίτη Έκθεση*, Βρυξέλλες, 1989.
27. Κωστόπουλος Τρύφωνας, *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Λαϊκή Συμμετοχή – Η περίπτωση των Νομαρχιακών Συμβουλίων στην Ελλάδα*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 1988, σελ. 39.

Βιβλιογραφία

- Αλαθάνος Αλέκος, *Σημειώσεις για την Αριστερά στην Ευρώπη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1988.
- Αθανασόπουλος Κων/νος, *Νομοθεσία Περιφερειακής Αναπτύξεως*, τεύχος Γ', Αθήνα, 1983.
- Αμίν Σαμίρ, *Η Άνιση Ανάπτυξη*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1976.
- Βαϊτσος Κωστής – Dudley Seers, *Κοινή Αγορά και Άνιση Ανάπτυξη*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1983.
- Γιαννίτσος Τάσος, *Η Ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και οι Επιπτώσεις στην Βιομηχανία και στο Εξωτερικό Εμπόριο*, Ίδρυμα Μεσογειακών Ερευνών, Αθήνα, 1988.
- Cornett Andreas, «Regional Policy in the 1990's. A Survey of Regional disparities and Development prospects in the Northwestern European E.C. Countries», *The Regional Science Association*, 30th European Congress, Istanbul, Turkey, August, 1990.

- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Προτάσεις της Επιτροπής για τα Ολοκληρωμένα Μεσογειακά Προγράμματα*, Βρυξέλλες, 1987.
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Τρίτη Περιοδική Έκθεση*, Βρυξέλλες, 1987.
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *14η Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης*, Βρυξέλλες, 1990.
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Οδηγός για τη Μεταρρύθμιση των Κοινοτικών Διαρθρωτικών Ταμείων*, Λουξεμβούργο, 1989.
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Ένας Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χώρος ενόψει του 1992*.
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Δεκάτη Τρίτη Έκθεση*, Βρυξέλλες, 1989.
- Hirschmann A.O., *Die Strategie der Wirtschaftlichen Entwicklung*, Stuttgart, 1967.
- Isdard Walter, «Regional Science, The Concept of Region and Regional Structure», *Papers R.S.A.*, 1956.
- Ιωακείμης Π., *Ο Μετασχηματισμός της Ε.Ο.Κ.*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1988.
- Κακαβάς Απόστολος, *Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα υπό το Πρίσμα των Νόμων της Οικονομικής*, Αθήνα, 1977.
- Καυκαλάς Γρηγόρης, *Περιφερειακή Οργάνωση της Βιομηχανίας*, Θεσσαλονίκη, 1984.
- Κιντής Α., «Περιφερειακή Βιομηχανική Ανάπτυξη της Ελλάδος και Επιπτώσεις από την Ένταξη στην Ε.Ο.Κ.», στην έκδοση του Ε.Β.Ε. Θεσσαλονίκης, *Προβλήματα Περιφερειακής Οικονομικής Ανάπτυξης*, Θεσσαλονίκη, 1980.
- Κόνσολας Νίκος, *Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1983.
- Κωστόπουλος Τρύφωνας, *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Λαϊκή Συμμετοχή – Η Περίπτωση των Νομαρχιακών Συμβουλίων στην Ελλάδα*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 1988, σελ. 39.
- Κωττής Γ., *Βιομηχανική Αποκέντρωση και Περιφερειακή Ανάπτυξη*, εκδόσεις Ι.Ο.Β.Ε., Αθήνα, 1980.
- Λένιν Β.Ι., *Ο Ιμπεριαλισμός Ανώτατο Στάδιο Ανάπτυξης του Καπιταλισμού*, Σύγχρονη Εποχή, Άπαντα, τόμος 27.
- Μασουράς Κ., «Τα ΜΟΠ και η Πρόκληση του Κοινοτικού Προγραμματισμού», *Περιφέρεια*, έκδοση Hellenews και της Εξπρές, Ιούλιος, 1988.
- Μπαμπανάσης Σ. – Σούλας Κ., *Η Ελλάδα στην Περιφέρεια των Αναπτυγμένων Χωρών*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1976.
- Myrdal G., *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, London, 1969.
- Ντελόρ Ζακ, «Η Προοπτική του 1992», Εισαγωγή στην *Έκθεση Gecchini*.
- Παπαδάκη – Γιώτα Όλγα, *Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική της Ε.Ο.Κ.*, Διδακτικές Σημειώσεις, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1991.
- Papadaki Olga, «Regional Policy in the EEC: The Case of Greece», *The Regional Science Association, 30th European Congress*, Istanbul, Turkey, August, 1990.
- Palma Andres Jose, «European Regional Policy and the Mediterranean Projects», *Commission of the European Communities, Directorate-General for Regional Policies*, 1990.

- Perrouc Francois, «Economic Space, Theory and Applications», *Quarterly Journal of Economics*, Issue 64, 1950.
- Pimpao Adriano, «The Science and Technology Development in Southern Europe: The Case of Portugal», Joint Programme on Regional Science Studies in Southern Europe, Faro Portugal, November, 1990.
- Προβατάς Δ., *Η Περιφερειακή Πολιτική της Ε.Ο.Κ.*, Αθήνα, 1978.
- Richardson Harry, *Περιφερειακή Οικονομική* (μετάφραση από τα αγγλικά), Παπαζήσης, Αθήνα, 1972.
- Ρουμελιώτης Παναγιώτης, *Η Ενοποίηση της Ε.Ο.Κ. Προβλήματα και Προοπτικές*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1986.
- Σέθτσοφ Β.Σ., *Καπιταλιστική Ολοκλήρωση και Ε.Ο.Κ.*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1979.
- Trono Anna, «Regional Imbalances and Employment Policies in Europe. A comparison between Italy and Great Britain», *The Regional Science Association 30th European Congress*, Istanbul, Turkey, August, 1990.
- Vahove N. and Klaassen L., *Regional Policy: A European Approach*, Westmeed, England, 1980.
- Vahove N. and Klaassen L., *Η Περιφερειακή Πολιτική της Ε.Ο.Κ. και των Χωρών Μελών της*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1983.
- Χιώτης Γ., *Η Πολιτική Περιφερειακής Αναπτύξεως και τα Οργανωτικά-Θεσμικά Πλαίσια του Περιφερειακού Προγραμματισμού*, Αθήνα, 1970.

Οι τριμερείς συμφωνίες μεταξύ Γιουγκοσλαβίας, Ελλάδας και Τουρκίας 1953-54*

Δημήτρης Τσακίρης**

Οι ριζικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στην κεντρική και νοτιοανατολική Ευρώπη τα τελευταία τρία χρόνια, συνδυασμένες και με την εξαφάνιση της Σοβιετικής Ένωσης (ΕΣΣΔ), άλλαξαν κατά δραματικό τρόπο τον συσχετισμό των δυνάμεων, τόσο σε ευρωπαϊκό, όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο. Ο κόσμος τα τελευταία δύο χρόνια άλλαξε περισσότερο απ' ό,τι τα προηγούμενα τριάντα.

Η αντίθεση μεταξύ Ανατολής και Δύσης στην Ευρώπη, η οποία προκλήθηκε και κυριαρχήθηκε από τον ανταγωνισμό των δύο Υπερδυνάμεων¹, εξαφανίσθηκε παίρνοντας μαζί της και τις αρνητικές επιδράσεις που είχε επιφέρει, όχι μόνον στην Ευρώπη, αλλά και στον «Τρίτο Κόσμο». Οι αλλαγές αυτές επηρέασαν με τη σειρά τους έμμεσα και τις εξελίξεις που οδήγησαν την πρώην Γιουγκοσλαβία σε εμφύλιο πόλεμο. Εδώ βέβαια πρέπει να τονισθεί ιδιαίτερα ο ρόλος της πριν από τρία χρόνια «ενοποιημένης» Γερμανίας με την πρόωρη και μονομερή πρωτοβουλία της να αναγνωρίσει τα πρώην διοικητικά σύνορα των δημοκρατιών Σλοβενίας και Κροατίας, σε κρατικά σύνορα.

Η διάλυση του πρώην γιουγκοσλαβικού κράτους και οι ανακατατάξεις που ακολούθησαν και θα ακολουθήσουν, δημιουργούν στα Βαλκάνια νέα δεδομένα. Δεδομένα, τα οποία απ' ό,τι φάνηκε

---

* Το κείμενο αυτό αποτελεί μια διεύρυνση του άρθρου μου που δημοσιεύτηκε στο *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 8/1991, σ. 789-795.

** Διδάσκων στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου.

μέχρι σήμερα αρνείται να παραδεχθεί η πολιτική τάξη της Ελλάδας και ιδιαίτερα η Κυβέρνηση, η οποία αντιδρώντας σπασμωδικά, ακολούθησε κοντόφθαλμη πολιτική συνεργασιών στα Βαλκάνια. Στους εθνικισμούς των βαλκανικών κρατών και διάφορων πολιτικών κομμάτων απάντησε με το δικό της εθνικισμό και όχι οικονομικά, όπως θα όφειλε σαν η μοναδική χώρα της ΕΟΚ στην περιοχή των Βαλκανίων.

Ακριβώς λόγω των νέων δεδομένων, η ελληνική βαλκανική πολιτική θα πρέπει να καταλάβει τελικά δεσπόζουσα θέση στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας. Οι ανακατατάξεις που έχουν ήδη εν μέρει δρομολογηθεί και αναπόφευκτα θα ακολουθήσουν μετά την σιγή των όπλων, αυξάνουν το ενδιαφέρον για καλύτερη κατανόηση της ιστορίας και των προβλημάτων της βαλκανικής χερσονήσου. Η ανάλυση και ιστορική αξιολόγηση των ιστορικών γεγονότων στα Βαλκάνια, καθώς και η μεταπολεμική εξωτερική πολιτική των βαλκανικών χωρών –ιδιαίτερα δε της Ελλάδας– βοηθούν καλύτερα στην κατανόηση των σημερινών δεδομένων. Μια μικρή συμβολή για την κατανόηση της ελληνικής μεταπολεμικής εξωτερικής πολιτικής στα Βαλκάνια, αποτελεί και το παρόν κείμενο.

Στις 25 Φλεβάρη 1953 μονογράφησαν οι υπουργοί εξωτερικών της Ελλάδας, Στέφανος Στεφανόπουλος, της Τουρκίας, Φουάτ Κιοπρουλού και της Γιουγκοσλαβίας, Κότσια Πόποβιτς, στην Αθήνα μια συνθήκη φιλίας, η οποία στις 28 Φεβρουαρίου υπογράφηκε στην Άγκυρα σαν «Συνθήκη φιλίας και συνεργασίας» μεταξύ του Βασιλείου της Ελλάδας, της Τουρκικής Δημοκρατίας και της Ομοσπονδιακής Λαϊκής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας. Τον επόμενο χρόνο ακολούθησε μια συμπληρωματική συνθήκη συμμαχίας –στρατιωτικής φύσης– η οποία υπογράφηκε στις 9 Αυγούστου του 1954 στο Μπλεντ της Γιουγκοσλαβίας και θα είχε ισχύ για είκοσι χρόνια. Η συνθήκη αυτή, όπως είναι γνωστό, πέρασε στη μεταπολεμική ιστορία σαν «Βαλκανικό σύμφωνο»². Μερικοί συγγραφείς αποδίδουν σ' αυτή τη συνθήκη μεγάλη σημασία και την χαρακτηρίζουν σαν μια «σημαντική προσπάθεια διασφάλισης της ειρήνης στην περιοχή»³.

Πού βρίσκονται όμως οι βαθύτερες αιτίες αυτής της συνθήκης, τα συμβαλλόμενα μέρη της οποίας ήταν τόσο μέλη του βορειοατλαντικού συμφώνου (NATO), όπως η Ελλάδα και η Τουρκία, όσο και αδέσμευτα, όπως η Γιουγκοσλαβία; Για την Ελλάδα αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι η επικύρωση της «συνθήκης φιλίας» με τη Γιουγκοσλαβία –η οποία μεταξύ των άλλων κατατασσόταν από τη Δύση στις κομμουνιστικές χώρες– βρισκόταν σε ολοφάνερη

αντίθεση με την επίσημη αντικομμουνιστική κρατική ιδεολογία, της οποίας κύριος εκφραστής σ' αυτήν τη φάση ήταν η Κυβέρνηση του στρατάρχη Παπάγου. Το ότι η Κυβέρνηση Παπάγου παρόλα αυτά επικύρωσε τη συνθήκη, οφείλεται καταρχήν στα στρατηγικά συμφέροντα της Δύσης –και πριν απ' όλα των ΗΠΑ– σ' αυτήν την περιοχή και όχι σε «προσπάθεια προσέγγισης» της Ελλάδας με την κομμουνιστική Γιουγκοσλαβία⁴.

Στο επονομαζόμενο «βαλκανικό σύμφωνο» συναντήθηκαν κατά βάση δύο διαμετρικά αντιφατικά στρατόπεδα συμφερόντων. Από τη μια πλευρά εκφραζόταν το ενδιαφέρον της Κυβέρνησης των ΗΠΑ για μια έμμεση σύνδεση της Γιουγκοσλαβίας με το ΝΑΤΟ και από την άλλη πλευρά εκφραζόταν η προσπάθεια της γιουγκοσλαβικής πολιτικής ηγεσίας, η οποία, ενόψει της ανοικτής ιδεολογικής διαφοροποίησής της με την αντίστοιχη της ΕΣΣΔ, ήλπιζε μ' αυτήν τη συνθήκη, να μπορέσει να προασπίσει την ανεξαρτησία της. Στη συνέχεια θα προσπαθήσω με βάση ορισμένα στοιχεία να υποστηρίξω αυτήν την άποψη.

Η ήττα του κομμουνιστικού κόμματος της Ελλάδας (ΚΚΕ) στον εμφύλιο πόλεμο (1946-49), καθώς και η ένταση της ιδεολογικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στον Στάλιν και τον Τίτο από το 1948, άλλαξαν το συσχετισμό των δυνάμεων στην βαλκανική περιοχή προς όφελος των δυτικών δυνάμεων. Αυτά τα νέα δεδομένα, έδωσαν αφορμή σε αμερικανούς πολιτικο-στρατιωτικούς εμπειρογνώμονες την Άνοιξη του 1951 για τις παρακάτω σκέψεις: «κατάλληλα οργανωμένη η περιοχή των Βαλκανίων θα μπορούσε να εξελιχθεί σε ένα πιθανό –όχι απλώς αμυντικό– φρούριο αν η ΕΣΣΔ ήθελε να αρχίσει έναν πόλεμο»⁵.

Εάν ήταν λοιπόν δυνατόν να συντονισθούν οι 9 ελληνικές μερarchίες, με τις 26 τουρκικές και τις 35 γιουγκοσλαβικές, τότε το «πιθανό επιθετικό φρούριο» μπορούσε να γίνει πραγματικότητα. Το πρόβλημα λοιπόν για τις ΗΠΑ ήταν με ποιο τρόπο θα μπορούσε να φέρει κανείς αυτές τις τρεις χώρες σε συνεργασία. Αυτό το πρόβλημα δεν φαινόταν ότι ήταν πολύ εύκολο να λυθεί, γιατί ανάμεσα στις τρεις χώρες υπήρχαν ακόμη σημαντικές διαφορές, ιδιαίτερα δε μεταξύ Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας. Επ' αυτού αρνητικό ρόλο έπαιζε μεταξύ των άλλων και το «μακεδονικό πρόβλημα». Η γιουγκοσλαβική Κυβέρνηση –ιδιαίτερα δε η Κυβέρνηση των Σκοπίων– είχε ήδη αρκετές φορές διαμαρτυρηθεί για τις διακρίσεις που γινόταν σε βάρος των «Σλαβομακεδόνων» στην Ελλάδα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να οξύνεται κάθε φορά η πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ των δύο Κυβερνήσεων, εμποδίζοντας έτσι κάθε προσπάθεια εξομάλυνσης των διακρατικών σχέσεων.

Η επανάληψη όμως των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων έπρεπε με κάθε τρόπο να μην καθυστερήσει. Η Κυβέρνηση των ΗΠΑ καθώς και εκείνη της Μεγάλης Βρεταννίας, πίεζαν επ' αυτού τέτοιου είδους διαφωνίες να επιλύονται γρήγορα, για να μπορέσουν να εκμεταλλευθούν την ευκαιρία, η οποία είχε δημιουργηθεί εξαιτίας της ρήξης μεταξύ Στάλιν και Τίτο, έτσι ώστε να δημιουργήσουν ένα αντίβαρο στη σοβιετική σφαίρα επιρροής. Αυτόν τον σκοπό ήρθαν να επιβοηθήσουν και οι συνομιλίες των Άγγλων διπλωματών Φίλιπ Νόελ Μπέκερ και του Έρνεστ Ντέιβις με τον Έλληνα πρωθυπουργό Νικόλαο Πλαστήρα στην Αθήνα, καθώς και με τον Τίτο στο Βελιγράδι τον Αύγουστο του 1950⁶. Τις συνομιλίες ανάμεσα στις δυο χώρες υποστήριζε και ο νέος Αμερικανός πρέσβης στην Ελλάδα Τζων Πιουριφού με αντίστοιχη δήλωσή του στη Θεσσαλονίκη το Νοέμβριο του 1950, τονίζοντας ότι: «Η Αθήνα και το Βελιγράδι πρέπει να έρθουν σε συνεννόηση»⁷. Ο κίνδυνος μιας σοβιετικής ανάμειξης στη Γιουγκοσλαβία ευνοούσε τις προσπάθειες των ΗΠΑ και της Μεγάλης Βρεταννίας για μια εξομάλυνση των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων.

Στα τέλη Νοεμβρίου του 1950 ανακοινώθηκε η συμφωνία ανάμεσα στις ΗΠΑ και τη Γιουγκοσλαβία για την έγκριση ενός δανείου ύψους 35 εκ. δολλαρίων και στις 28 του ίδιου μήνα η Ελλάδα γνωστοποιούσε την επανάληψη των διπλωματικών της σχέσεων με τη Γιουγκοσλαβία⁸. Στις 28 Δεκεμβρίου ο Τίτο με δήλωσή του κατήγγειλε, ότι 600.000 στρατιώτες της Κομμουνιστικής Απειλούσαν τα σύνορα της Γιουγκοσλαβίας και την επόμενη ημέρα ο Γιουγκοσλάβος Αντιπρόεδρος του εκτελεστικού συμβουλίου, Εντουάρντ Καρντέλι, προειδοποίησε μιλώντας στο κοινοβούλιο της χώρας του, ότι «η Γιουγκοσλαβία δεν θα υποχωρήσει σε πιέσεις και απειλές»⁹. Αναφερόμενος δε στις σχέσεις της χώρας του με την Ελλάδα τόνιζε, ότι: «ο δρόμος είναι ανοικτός για τη λύση και άλλων προβλημάτων»¹⁰. Στις 15 Φεβρουαρίου του 1951 αποκαταστάθηκε η σιδηροδρομική επικοινωνία ανάμεσα στις δύο χώρες.

Ο επόμενος στόχος που επεδίωκαν τώρα οι ΗΠΑ, ήταν η στρατιωτική συνεργασία των δύο χωρών. Για να καθησυχάσει τη Γιουγκοσλαβική Κυβέρνηση ο Υπουργός των Εξωτερικών των ΗΠΑ, Ντην Άτσεσον, δήλωσε στις 14 Φεβρουαρίου του 1951: «Έις περίπτωσιν καθ' ην η Γιουγκοσλαβία ήθελεν αποτελέσει αντικείμενον επιθέσεως, η Κυβέρνηση των ΗΠΑ θα ενεπνέετο από την στάσιν την οποίαν υιοθέτησεν εις τα γεγονότα της Κορέας»¹¹. Και δύο μέρες αργότερα τόνιζε ο Άτσεσον στην επιτροπή άμυνας της αμερικανικής βουλής: «Η Ελλάδα, η Τουρκία

και η Γιουγκοσλαβία αποτελούν σημαντικόν παράγοντα για την στρατιωτικήν ισορροπίαν εις την νοτιοανατολικήν Ευρώπη. Συντελέσαμεν κολοσσιαίαν πρόοδον εις την συνεργασίαν μας με την Ελλάδα και την Τουρκίαν»¹².

Στη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας είχαν συμβάλλει ουσιαστικά το «σχέδιο Μάρσαλ», καθώς και η επικείμενη εισδοχή των δύο χωρών στο ΝΑΤΟ. Όσον αφορά τη Γιουγκοσλαβία έπρεπε κατ' αρχήν να λυθεί ένα πρόβλημα: Το πρόβλημα της Τεργέστης, το οποίο έμπαινε εμπόδιο στη σύναψη της συμφωνίας ανάμεσα στις τρεις χώρες και ήταν σημείο διένεξης ανάμεσα στη Γιουγκοσλαβία και την Ιταλία, η πολιτική ηγεσία της οποίας δεν δεχόταν να παραιτηθεί από την παλαιά της αξίωση να παίζει έναν ρόλο στην περιοχή της Μεσογείου και ειδικότερα στα Βαλκάνια.

Στις 8 Ιανουαρίου του 1953 αναχώρησε για την Αθήνα ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, ο Ιταλός Πρωθυπουργός Ντε Γκασπερι για συνομιλίες με τον νεοεκλεγμένο Έλληνα Πρωθυπουργό αρχιστράτηγο Αλέξανδρο Παπάγο. Μετά το τέλος των συζητήσεων ο Ιταλός Πρωθυπουργός δήλωσε ότι: «μόνο και με τη συμμετοχή της Ιταλίας θα είναι βιώσιμο το βαλκανικό σύμφωνο»¹³. Αναμφίβολα οι Κυβερνήσεις των ΗΠΑ και της Μεγάλης Βρεταννίας θα επιθυμούσαν και τη συμμετοχή της Ιταλίας στο βαλκανικό σύμφωνο. Τη σύναψή του καθυστέρουσε εν τούτοις η θέση της Ιταλίας, η οποία για τη συμμετοχή της έβαζε σαν όρο τη ρύθμιση του ζητήματος της Τεργέστης σύμφωνα με τα κρατικά συμφέροντά της. Μόνον, όταν το καλοκαίρι του 1954 άρχισε να διαφαίνεται μια λύση του θέματος –χωρισμός της Τεργέστης σε δύο ζώνες– έπαψε πλέον και η ιταλική Κυβέρνηση να προβάλλει αντιρρήσεις.

Εκτός αυτού υπήρχε ακόμη πρόθεση να συμπεριληφθεί και η Αλβανία σ' αυτό το σύμφωνο. Κάτι τέτοιο προϋπέθετε βέβαια την ανατροπή του καθεστώτος του Εμβέρ Χότζα, γεγονός που με τη σειρά του ανησυχούσε τη γιουγκοσλαβική Κυβέρνηση. Η ανησυχία της αυτή εκφράσθηκε διαμέσου του γραμματέα της γιουγκοσλαβικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για εξωτερικές υποθέσεις, Βλαδίμηρου Ντέντιγερ, ο οποίος στις 20 Μαρτίου του 1951 δήλωσε ότι μια τέτοια εξέλιξη του «θέματος Αλβανία» θα μπορούσε να οδηγήσει σε σοβιετική ανάμειξη. Αυτήν την εποχή μάλιστα ομάδες Αλβανών προσφύγων έπεφταν με αλεξίπτωτα στην Αλβανία και με προκηρύξεις καλούσαν το λαό να ανατρέψει το κυρίαρχο καθεστώς. Αυτές οι ενέργειες, προειδοποιούσε ο Ντέντιγερ, «μπορεί να χρησιμοποιούνταν από τους Ρώσους για να

εξαπολύσουν μια ένοπλη επίθεση κατά της Γιουγκοσλαβίας»¹⁴. Μια βίαιη ανατροπή όμως του καθεστώτος στην Αλβανία θα πρόσφερε στην ΕΣΣΔ κατά πάσα πιθανότητα το πρόσχημα που περίμενε, για να εισβάλλει στη Γιουγκοσλαβία.

Βλέψεις όμως εναντίον της Αλβανίας και πιο συγκεκριμένα της νότιας Αλβανίας, δηλαδή της Βόρειας Ηπείρου, περιοχή όπου ζει μια αριθμητικά σημαντική ελληνική μειονότητα και όπου ο ελληνικός στρατός στην αντεπίθεσή του κατά του ιταλικού στρατού στον πόλεμο του 1940-41 είχε καταλάβει, είχε εγείρει και η «εξόριστη ελληνική Κυβέρνηση» κατά την διάρκεια του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου¹⁵. Ο τότε Πρωθυπουργός της Ελλάδας Εμμανουήλ Τσουδερός και ο Υπουργός άμυνας Παναγιώτης Κανελλόπουλος απαιτούσαν ήδη το 1943 από τη Μεγάλη Βρεταννία μια διαβεβαίωση, ότι οι ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις επί της Βορείου Ηπείρου στη διάσκεψη της ειρήνης, η οποία θα ρύθμιζε τα εδαφικά προβλήματα, θα τύγχαναν της υποστήριξής της¹⁶.

Όπως φαίνεται από μυστικά ντοκουμέντα, που είδαν τελευταία το φως της δημοσιότητας, Έλληνες στρατιωτικοί σχεδίαζαν κατά την καταδίωξιν των Κομμουνιστών πέραν των αλβανικών συνόρων να ξανακαταλάβουν τη Βόρειο Ήπειρο¹⁷. Οι διεκδικήσεις της ελληνικής Κυβέρνησης ανησυχούσαν τις δυτικές δυνάμεις, οι οποίες είχαν ήδη αποφασίσει ότι η Ελλάδα δεν πρόκειται να διευρύνει τα κρατικά της όρια. Περισσότερο τους ενδιέφερε η αποσύνθεση του καθεστώτος να γίνει «εκ των έσω και όχι δια άμεσης εισβολής». Τελικά οι προσπάθειες αποσταθεροποίησης του καθεστώτος του Χότζα μέσω εισβολής Αλβανών προσφύγων, οι οποίοι εκπαιδεύονταν από Βρεταννούς Αμερικανούς πράκτορες στη Μάλτα, έμειναν χωρίς αποτέλεσμα¹⁸.

Πολιτικοί και στρατιωτικοί κύκλοι της Ελλάδας δεν έπαψαν όμως να προπαγανδίζουν μέχρι και τη δεκαετία του '60 τις «εθνικές διεκδικήσεις» στην Αλβανία. Μερικοί μάλιστα πίστευαν ότι έτσι θα έλυne η Ελλάδα τα οικονομικά και δημογραφικά της προβλήματα¹⁹. Η διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου τόνιζε ο Παπάγος στα 1951, είναι μια πανελλήνια επιθυμία η οποία πρέπει οπωσδήποτε να εκπληρωθεί: «θα πρέπει να 'μαστε γι' αυτό πάντα έτοιμοι» δήλωνε σε μια συνέντευξή του²⁰. Κατά τα λεγόμενα του αμερικανού δημοσιογράφου, Σ.Α. Σούλτσμπέργερ, ενός καλού γνώστη μεταξύ των άλλων των ελληνικών πραγμάτων, υπήρχε ήδη ένα τέτοιο σχέδιο:

«Παρίσι 28 Απριλίου 1953. Απόψε είχα συνομιλία με τον παλαιόν φίλον Παναγιώτη Κανελλόπουλον, τον Υπουργό Αμύνης της Ελλάδος. Ήτο εκπληκτικά αδιάκριτος. Τον ερώτησα πως επήγαιναν οι διαπραγματεύσεις με την Τουρκία και την Γιουγκοσλαβίαν. Μου είπεν. Εις περίπτωσιν πολέμου, δεν θα γίνει κοινή ελληνογιουγκοσλαβική επίθεση κατά της Αλβανίας. Μάλλον ελπίζεται, ότι εις διάστημα δύο έως εννέα μηνών θα είναι δυνατόν να οργανωθεί εκεί πραξικόπημα (εντός του έτους) δια να απομακρυνθεί ο Χότζα και να απαλλαγεί η χώρα αυτή από τον σοβιετικόν βρόγχον. Υποθέτω, ότι θα χρησιμοποιηθούν, αν είναι απαραίτητον, αμερικανικά στρατεύματα δια να "τηρήσουν την τάξιν" μετά το πραξικόπημα. Οι Έλληνες συμφώνησαν να μην αναμιχθούν και προειδοποίησαν και οι Γιουγκοσλάβοι να πράξουν το ίδιο»²¹.

Στις 3 Φεβρουαρίου του 1953 ταξίδευε ο Έλληνας Υπουργός Στέφανος Στεφανόπουλος για τη Γιουγκοσλαβία. Κατά τη διάρκεια των συνομιλιών με τον συνάδελφό του Πόποβιτς και το στρατάρχη Τίτο αποφασίσθηκε όσον το δυνατόν να υπογραφεί μια συνθήκη φιλίας ανάμεσα στις τρεις χώρες και να προετοιμασθεί με γρηγορότερο ρυθμό η στρατιωτική συμφωνία. Έτσι στις 23 Φεβρουαρίου μονογραφήθηκε από το Γιουγκοσλάβο Υπουργό των εξωτερικών Πόποβιτς, τον Τούρκο υφυπουργό Μπικίς και το Στέφανο Στεφανόπουλο, το πολιτικό σύμφωνο ανάμεσα στις τρεις χώρες, το οποίο πέντε ημέρες αργότερα, στις 28 Φεβρουαρίου υπογράφηκε στην Άγκυρα από τους αντίστοιχους Υπουργούς των εξωτερικών των τριών χωρών. Το σύμφωνο έφερνε τον τίτλο «Συνθήκη φιλίας και συνεργασίας μεταξύ του Βασιλείου της Ελλάδος, της Τουρκικής Δημοκρατίας και της Ομοσπονδιακής Λαϊκής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας»²².

Αν και σύμφωνα με το χαρακτηρισμό του το σύμφωνο της Άγκυρας ήταν ένα σύμφωνο φιλίας, εντούτοις διευκρινιζόταν στο κείμενο και πιο συγκεκριμένα στο προοίμιο, ότι τα συμβαλλόμενα μέρη ήταν αποφασισμένα να προασπίσουν «την ελευθερίαν και την ανεξαρτησίαν των λαών των, ως και την εδαφικήν των ακεραιότητα εναντίον πάσης έξωθεν ασκουμένης βίας»²³. Και στη συνέχεια τονιζόταν με έμφαση, ότι «τα συμβαλλόμενα μέρη είναι αποφασισμένα να ενώσωσι τας προσπάθειας αυτών ίνα καταστήσωσι πλέον αποτελεσματικήν την οργάνωσιν της αμύνης αυτών εναντίον πάσης εξωτερικής επιθέσεως και να διασκέπτωνται και συνεργάζονται επί παντός ζητήματος κοινού ενδιαφέροντος, ει-

δικότερον δε επί ζητημάτων αφορούντων την άμυναν αυτών»²⁴.

Στο άρθρο 2 επαναλαμβανόταν η δήλωση, ότι τα συμβαλλόμενα μέρη προτίθεντο «σε περίπτωσιν απροκλήτου κατ' αυτών επιθέσεως»²⁵ να πάρουν κοινά μέτρα άμυνας. Για το σκοπό αυτό θα 'πρεπε να συνεργάζονταν τα γενικά επιτελεία των τριών χωρών²⁶. Το άρθρο 7 εξηγούσε, ότι το νέο σύμφωνο δεν ερχόταν σε αντίθεση με υποχρεώσεις μεταξύ αυτού και ενός ή περισσοτέρων κρατών, που είχαν αναληφθεί από άλλα σύμφωνα²⁷. Το άρθρο 8 γινόταν ακόμη σαφέστερο και έκανε ρητή δήλωση, ότι η παρούσα συνθήκη σε καμία περίπτωση δεν έθιγε τα δικαιώματα και υποχρεώσεις της Ελλάδας και της Τουρκίας που απόρρεαν από το σύμφωνο του NATO²⁸.

Όπως εξάλλου αναμενόταν η επικύρωση της συνθήκης χαιρέτισθηκε από τα συντηρητικά και φιλελεύθερα κόμματα της ελληνικής βουλής²⁹. Ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Παπάγος μιλώντας επ' αυτού στη Βουλή απεκάλεσε τη συνθήκη «παράδειγμα προς μίμηση», ενώ ο Υπουργός των εξωτερικών, Στέφανος Στεφανόπουλος, τη χαρακτήρισε σαν «μια συνθήκη για την ασφάλεια της ειρήνης, της εθνικής ανεξαρτησίας και ευημερίας»³⁰. Με το ίδιο πνεύμα μίλησε επίσης και ο φιλελεύθερος πολιτικός Σοφοκλής Βενιζέλος, ο οποίος πρόσθεσε, ότι η ασφάλεια της περιοχής μόνον τότε δύναται να εγγυηθεί, εάν η συνθήκη της Άγκυρας διευρυνθεί μ' ένα συμπληρωματικό στρατιωτικό σύμφωνο³¹. Η ΕΔΑ, η οποία λόγω του πλειοψηφικού εκλογικού νόμου δεν εκπροσωπείτο σ' αυτήν την κοινοβουλευτική περίοδο στη βουλή, καταδίκασε την συμφωνία, όπως εξάλλου και αναμενόταν.

Αν και η συνθήκη της Άγκυρας διακρινόταν από την έλλειψη να ορίσει επακριβώς τις αμοιβαίες υποχρεώσεις των μερών της, έδειχνε όμως ξεκάθαρα την τάση για κοινό αμυντικό σύμφωνο και έγινε έτσι ο προπομπός της συνθήκης του Μπλεντ, η οποία ήταν ένα γνήσιο αμυντικό σύμφωνο. Στις 7 Ιουλίου του 1953 άρχισε στην Αθήνα μια σύσκεψη των υπουργών εξωτερικών των τριών χωρών. Στη σύσκεψη ανταλλάχθηκαν απόψεις πάνω στη θέση των τριών χωρών σε σχέση με τη «σοβιετική επίθεση ειρήνης» και την προετοιμασία της δημιουργίας μιας στρατιωτικής συμμαχίας. Αποφασίσθηκε ακόμη η θέσπιση μιας μόνιμης γραμματείας, η έδρα της οποίας θα βρισκόταν στη χώρα εκείνη στην οποία θα γινόταν και η συνεδρίαση των Υπουργών εξωτερικών³².

Στην τελική όμως επικύρωση του συμφώνου έμπαινε εμπόδιο η ιταλογιουγκοσλαβική διαφωνία. Η Κυβέρνηση των ΗΠΑ πίεζε από την άλλη πλευρά την ελληνική και την τουρκική Κυβέρνηση αντίστοιχα να μην υπογράψουν ακόμη το στρατιωτικό σύμφωνο

με τη Γιουγκοσλαβία³³. Η «συμπεριφορά» αυτή της Κυβέρνησης των ΗΠΑ αποσκοπούσε να κάνει φανερό στην γιουγκοσλαβική Κυβέρνηση, ότι προκειμένου να λυθεί το πρόβλημα της Τεργέστης, έπρεπε να γίνουν από την πλευρά της αναγκαστικά παραχωρήσεις. Από την πλευρά της προσπαθούσε η γιουγκοσλαβική Κυβέρνηση να επιταχύνει την επικύρωση του στρατιωτικού συμφώνου με την Ελλάδα και την Τουρκία. Στα μέσα Απριλίου ο Τίτο επισκέφθηκε την Τουρκία. Σε συνέντευξή του ο Γιουγκοσλάβος Υπουργός των εξωτερικών Πόποβιτς, διαβεβαίωσε τους δημοσιογράφους του ξένου τύπου, ότι το σύμφωνο της Άγκυρας θα διευρυνόταν σίγουρα σ' ένα στρατιωτικό σύμφωνο. Στη δήλωση αυτή του Πόποβιτς αντιτάχθηκαν αμέσως οι Κυβερνήσεις της Ελλάδας, της Ιταλίας, της Μεγάλης Βρετανίας και φυσικά των ΗΠΑ, έτσι ώστε ο Πόποβιτς αναγκάστηκε να διορθώσει και να διευκρινίσει ότι: η τελική απόφαση επ' αυτού θα παιρνόταν κατά την διάρκεια των συνομιλιών του Τίτο στην Αθήνα με την ελληνική Κυβέρνηση³⁴.

Όταν ο Τίτο στις 2 Ιουνίου του 1954 επισκέφθηκε την Ελλάδα, επεσήμανε εκ νέου την αποφασιστικότητα της χώρας του να συνεισφέρει στη σταθεροποίηση των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων, καθώς επίσης και στη διεύρυνση του συμφώνου της Άγκυρας σε στρατιωτική συμμαχία. Τη θέλησή του για τη σύναψη μιας στρατιωτικής συνθήκης ανάμεσα στις τρεις χώρες, σαν συμπληρωματική εκείνης της Άγκυρας, επιβεβαίωσε και ο Έλληνας Πρωθυπουργός δηλώνοντας, ότι για κάτι τέτοιο δεν ήταν υποχρεωτική η συγκατάθεση του ΝΑΤΟ. Για τη σύναψη του συμφώνου θα αρκούσε μόνον η ενημέρωση των συμμάχων³⁵. Για τον Παπάγο ήταν αυτονόητο, ότι ένα τέτοιο σύμφωνο ανταποκρινόταν στα συμφέροντα του «ελεύθερου κόσμου».

Στις αρχές Ιουλίου του 1954 μονογραφήθηκε η στρατιωτική σύμβαση βοήθειας στην Αθήνα και ήταν ήδη ώριμη για επικύρωση. Η σύσκεψη των τριών Υπουργών των εξωτερικών, η οποία είχε ορισθεί να συγκλιθεί στο Μπλεντ της Γιουγκοσλαβίας, αναβλήθηκε κατόπιν αίτησης της Τουρκίας για «λόγους διαδικασίας». Πιστεύεται όμως, ότι αυτή η αναβολή ακολούθησε ύστερα από πιέσεις του ΝΑΤΟ, λόγω της μη επίλυσης του προβλήματος της Τεργέστης, το οποίο διακανονίστηκε τελικά στις 5 Οκτωβρίου με τη συμμετοχή των Κυβερνήσεων της Μεγάλης Βρετανίας, των ΗΠΑ, της Ιταλίας και της Γιουγκοσλαβίας. Έτσι παραμερίστηκε και το τελευταίο εμπόδιο και ο δρόμος για την υπογραφή του στρατιωτικού συμφώνου ήταν ανοικτός. Στις 9 Αυγούστου του 1954 υπογράφηκε τελικά στο Μπλεντ από τους

Υπουργούς των εξωτερικών των τριών χωρών η πολυπόθητη στρατιωτική συμμαχία, με εικοσαετή διάρκεια ισχύος, μέσω της οποίας επιτυγχανόταν και μια έμμεση σύνδεση της Γιουγκοσλαβίας με το NATO³⁶.

Αυτή η «Συνθήκη συμμαχίας, πολιτικής συνεργασίας και αμοιβαίας βοήθειας» –όπως επίσημα ονομάστηκε–, αποσκοπούσε στην ασφάλεια, στην εδαφική ακεραιότητα των συμβαλλομένων μερών, καθώς και στη δημιουργία ενός συλλογικού συστήματος ασφαλείας στα Βαλκάνια³⁷. Στο άρθρο 2 τονιζόταν το δικαίωμα της ένοπλης άμυνας των συμβαλλομένων μερών σε περίπτωση ένοπλης επίθεσης εναντίον ενός ή περισσοτέρων εξ αυτών. Για το σκοπό αυτό θα σχηματιζόταν ένα μόνιμο συμβούλιο αποτελούμενο από τους βασικούς Υπουργούς των τριών χωρών για την αποτελεσματικότερη συνεργασία των γενικών επιτελείων και την εφαρμογή της συνθήκης³⁸. Σε περίπτωση κρίσιμης κατάστασης θα 'πρεπε οπωσδήποτε να αρχίσουν συνεννοήσεις μεταξύ των συμβαλλομένων μερών. Κατά τ' άλλα επαναλαμβάνονταν οι διατάξεις της συνθήκης της Άγκυρας. Στις 2 Μαρτίου του 1955 ακολούθησε η συνομολόγηση μιας συμφωνίας για τη δημιουργία μιας συμβουλευτικής βαλκανικής συνέλευσης, σκοπός της οποίας ήταν η υποστήριξη των Κυβερνήσεων των τριών χωρών³⁹. Εκτός αυτού αξίζει ακόμη να αναφερθεί, ότι πριν τη συμφωνία του Μπλεντ αποφασίσθηκε η ίδρυση μιας Ένωσης βαλκανικού τύπου, καθώς και το σχέδιο ίδρυσης ενός βαλκανικού Ινστιτούτου με σκοπό την προώθηση της πολιτικής και επιστημονικής συνεργασίας των τριών χωρών.

Το αδύνατο σημείο όμως της συνθήκης βρισκόταν βέβαια στο ότι δεν έκανε συγκεκριμένη την υποχρέωση συμπαράστασης στην περίπτωση της στρατιωτικής απειλής. Από τη συνθήκη του Μπλεντ έλειπε ο αυτοματισμός της βοήθειας. Μια σαφής στρατιωτική οργάνωση κατά το πρότυπο του NATO δεν υπήρχε. Μια ανώτερη διοίκηση όπως το NATO δεν μπορούσε να αντικαταστήσει τη συνεργασία των τριών επιτελείων. Χωρίς αμφιβολία όμως προέκυπτε από τις διατάξεις της συνθήκης, ότι σε περίπτωση μιας απρόκλητης επίθεσης, και αφού θα γινόταν πρώτα οι αντίστοιχες διαβουλεύσεις, θα παρεχόταν αμοιβαία στρατιωτική βοήθεια⁴⁰. Και ο επιτεθήμενος σ' αυτήν την περίπτωση, αν και δεν γινόταν σαφής αναφορά, εννοείται ότι δεν ήταν άλλος από την ΕΣΣΔ. Τελικά με την συμφωνία αυτή δινόταν η δυνατότητα στη Γιουγκοσλαβία μέσω της Ελλάδας και της Τουρκίας, να υπολογίζει σε στρατιωτική προστασία από το NATO.

Ανεξαρτήτως όμως αυτού η συνθήκη του Μπλεντ ήρθε κάπως

καθυστερημένα. Οι νέες εξελίξεις στη ΕΣΣΔ μετά το θάνατο του Στάλιν, καθώς και η ένταση των ελληνοτουρκικών διενέξεων, καθιστούσαν εκ των πραγμάτων το σύμφωνο ανενεργό και έδειχναν έτσι την περιορισμένη του δυνατότητα επιτυχίας. Ήδη από τον Μάιο του 1953 άρχισε η Κυβέρνηση της ΕΣΣΔ προσπάθειες για την εξομάλυνση των διακρατικών σχέσεων με τη Γιουγκοσλαβία και την Τουρκία. Τα εγκατεστημένα στην Αυστρία σοβιετικά στρατεύματα εγκατέλειψαν το 1955 οριστικά τη χώρα αυτή, ύστερα από την υπογραφή διακρατικής συμφωνίας με την Αυστρία. Και στις 13 Μαΐου του ίδιου χρόνου ξάφνιαζε η ΕΣΣΔ τον (δυτικό) κόσμο με την ανακοίνωση της επίσημης επίσκεψης του σοβιετικού Πρωθυπουργού καθώς και του Γενικού Γραμματέα του κομμουνιστικού κόμματος της ΕΣΣΔ, Νικολάι Σ. Χρουτσόφ, στο Βελιγράδι.

Στις χώρες του ΝΑΤΟ κυριάρχησε ανησυχία. Άρχισε να επικρατεί ο φόβος, ότι το οικοδόμημα, το οποίο από το 1948 με τόσο κόπο είχαν κτίσει στα Βαλκάνια, μπορούσε από στιγμή σε στιγμή να καταρρεύσει. Το αποτέλεσμα ανάμεσα στον Τίτο και τον Χρουτσόφ ήταν η (για καταρχήν) ανανέωση των σχέσεων των δύο χωρών και μ' αυτό η αρχή του τέλους του συμφώνου του Μπλεντ. Αυτό έγινε εξάλλου φανερό και στην ομιλία του Τίτο στο Κάρλοβιτς, όπου τόνισε, ότι η στρατιωτική πλευρά του βαλκανικού συμφώνου έπαιρνε δεύτερης σειράς σημασία: «Πιστεύουμε βαθύτατα, ότι δεν μας απειλεί κανένας κίνδυνος από τη ΕΣΣΔ. Γιατί τότε να προσφύγουμε στα όπλα;»⁴¹.

Έτσι ξεκίνησε η φάση του αργού θανάτου του «βαλκανικού συμφώνου», το οποίο διατηρήθηκε μέχρι τη δεκαετία του '60, χωρίς βέβαια να γνωστοποιηθεί ποτέ επίσημα η κατάργησή του. Το τέλος του επισφραγίσθηκε οριστικά με την είσοδο της Γιουγκοσλαβίας το 1956 στο κίνημα των αδεσμεύτων χωρών, όπου έμελλε να παίξει και ηγετικό ρόλο. Η δεύτερη χώρα που άρχισε να αποσύρεται από το σύμφωνο ήταν η Ελλάδα. Αφορμή γι' αυτό έδωσε η πρόθεση της ελληνικής Κυβέρνησης να φέρει το «Κυπριακό πρόβλημα» για συζήτηση στη γενική συνέλευση του οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών. Την πρόθεση αυτή της ελληνικής Κυβέρνησης είχε κάνει ήδη γνωστή στους συναδέλφους του ο Έλληνας υπουργός εξωτερικών κατά την διάρκεια των τελικών διαπραγματεύσεων στο Μπλεντ⁴². Ενώ ο Τούρκος υπουργός απέφυγε επ' αυτού να πάρει θέση, αντίθετα χαιρέτησε ο Γιουγκοσλάβος υπουργός Πόποβιτς αυτήν την πρόθεση της ελληνικής Κυβέρνησης.

Τα γεγονότα στην Κύπρο, το ξεκίνημα του εθνικοαπελευθε-

ρωτικού αγώνα ενάντια στη βρετανική αποικιακή δύναμη την πρώτη Απριλίου του 1955 και οι βιαιοπραγίες δεξιών εξτρεμιστικών τουρκικών ομάδων –κάτω από τη σιωπηρή υποστήριξη της τουρκικής Κυβέρνησης– σε βάρος της ελληνικής μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη στις 7 Σεπτεμβρίου του 1955, έβαλαν τέρμα στη συνθήκη του Μπλεντ. Και στις 16 Δεκεμβρίου ο Έλληνας Πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής προειδοποιούσε τη γιουγκοσλαβική Κυβέρνηση, ότι κάτω από αυτές τις συνθήκες η σύγκλιση του συμβουλίου του βαλκανικού συμφώνου γινόταν εκ των πραγμάτων αδύνατη⁴³.

Η παραπέρα όξυνση της κυπριακής κρίσης και η (μαζί) μ' αυτή συμβαδίζουσα όξυνση της ελληνοτουρκικής διένεξης, η οποία για πρώτη φορά έφερε τις δυο χώρες –μέλη της ίδιας στρατιωτικής συμμαχίας– στα πρόθυρα ενός πολέμου, επιτάχυνε έτσι τη φάση της απονέκρωσής του με τόση φροντίδα δημιουργηθέντος «Βαλκανικού συμφώνου».

Σημειώσεις

1. Η Σοβιετική Ένωση νοείται σαν υπερδύναμη μόνον στο στρατιωτικό και όχι στον πολιτικό ή οικονομικό τομέα.

2. Να μην συγχέεται με το Βαλκανικό Σύμφωνο του 1934, στο οποίο συμμετείχαν όλες οι βαλκανικές χώρες, αν και η Βουλγαρία προσχώρησε το 1938. Το σύμφωνο του 1934 ήταν μέρος του γαλλικού συστήματος συμμαχίας, σκοπός του οποίου ήταν η διατήρηση του status quo στα Βαλκάνια.

3. K.-D. Grothysen, *Der Balkanpakt als Instrument der Friedenssicherung nach dem Zweiten Weltkrieg*, Ms., Hamburg 1983, σ. 13. Ενώ ο πρώην γενικός γραμματέας και αναπληρωτής Υπουργός βορείου Ελλάδας 1961/63 και μετέπειτα Υπουργός της χούντας χαρακτηρίζει το βαλκανικό σύμφωνο του 1953-54 αστείο (I): Ιωάννης Χολέβας, *Οι Έλληνες Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας*, Αθήνα 1991, σ. 70.

4. Πρβλ., Γιάννης Βαλινάκης, *Εισαγωγή στην Ελληνική εξωτερική πολιτική, 1949-1988*, Θεσσαλονίκη, 1989, σ. 53.

5. The New York Times, 16.4.1951 (C.L. Sulzberger, Δημοσιογράφος και καλός γνώστης της νοτιοανατολικής Ευρώπης), αναφέρεται στο: Λευτέρης Σταυριανός, *Η Ελλάδα στην περίοδο της επανάστασης. 40 χρόνια αγώνα*, Αθήνα 1974, σ. 235.

6. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμ. 1, Αθήνα 1977, σ. 127.

7. Στο ίδιο, σ. 182.

8. Στο ίδιο, σ. 184.

9. Αναφέρεται στο ίδιο.

10. Στο ίδιο, σ. 185.

11. Στο ίδιο.

12. Στο ίδιο.
13. Στο ίδιο, τόμ. 2, σ. 42.
14. The New York Times 30.3.1951, αναφέρεται στο: Σταυριανός, όπ.παρ., σ. 238.
15. Hagen Fleischer, *Im Kreuzschatten der Mächte. Griechenland 1941-44*, Frankfurt a. M., 1986, Bd., 2, σ. 152f.
16. Heinz Richter, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution 1936-46*, Frankfurt a. M., 1973, σ. 180f.
17. Βλ. Το Ποντίκι, 11.9.1987, σ. 22.
18. Στο ίδιο.
19. Βλ. Η εθνική άμυνα, No. 1, Αθήνα 1963, σ. 3.
20. Πρβλ., Παλμός του Γένους, No. 13. Αθήνα 1953, σ. 3.
21. Αναφέρεται στο: Λιναρδάτος, όπ.παρ., τόμ. 2, σ. 45.
22. Βλ. Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος 14.4.1953, αρ. φ. 90, Αθήνα 1953, καθώς *Europa-Archiv*, 1953, Bd. 8, σ. 5563ff και *Documents on International Affairs 1953*, London, New York, Toronto 1956, σ. 271.
23. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, όπ.παρ., σ. 90 (προίμιον).
24. Στο ίδιο.
25. Στο ίδιο, άρθρο 2, σ. 291.
26. Στο ίδιο.
27. Στο ίδιο.
28. Στο ίδιο.
29. Βλ. Η εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, 28.2.1953 και 6.3.1953.
30. Στο ίδιο, σ. 486.
31. Στο ίδιο.
32. Λιναρδάτος, όπ.παρ., τόμ. 2, σ. 48.
33. Στο ίδιο, σ. 127.
34. Στο ίδιο, σ. 186.
35. Βλ. Συνέντευξη στους New York Times, στο: *Europa-Archiv*, Bd. 9, σ. 6663.
36. Documents on International Affairs, 1954, σ. 197, *Europa-Archiv*, Bd. 9, S. 1554 und 6904f, καθώς και Εφημερίς της Κυβερνήσεως 11.2.1955, αρ. φ. 31, σ. 65.
37. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, όπ.παρ., σ. 163.
38. Στο ίδιο.
39. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 11.7.1955, σ. 1383-85.
40. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 11.2.1955, σ. 164, άρθρο 2.
41. Βλ. Λιναρδάτος, όπ.παρ., σ. 290 κ.ε.
42. Στο ίδιο, σ. 167 κ.ε., σ. 206, 254, 263, 325.
43. Στο ίδιο, τόμ. 3., σ. 36.

Νέα Οικολογία

Τεύχος 111, Ιανουάριος 1994

Μηνιαία επιθεώρηση, Μαυρομιχάλη 39, Αθήνα
106 80, τηλ. 36 19 837, fax. 36 02 621.

**ΡΙΟ ΚΑΙ ΒΙΟΠΟΙΚΙΛΟΤΗΤΑ • ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ • Ο ΧΟΡΟΣ ΤΗΣ ΑΜΑΖΟΝΙΑΣ
• ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟΣ • ΑΥΘΑΙΡΕΤΑ**

Η Νέα Οικολογία κυκλοφορεί την 15η κάθε μήνός

Ερυθραία: Το νεώτερο κράτος της Αφρικής

Αστέρης Χουλιάρης*

Από την 23η έως την 25η Απριλίου 1993 το 98,5% των εγγεγραμμένων Ερυθραίων ψηφοφόρων προσήλθε στις κάλπες σε ένα δημοψήφισμα υπό την επίβλεψη των Ηνωμένων Εθνών¹. Το αποτέλεσμα ήταν συντριπτικό σφραγίζοντας και την τυπική λήξη του πλέον μακροχρόνιου πολέμου της Αφρικής: Το 99,8% ψήφισε υπέρ της ανεξαρτησίας της Ερυθραίας². Στις 24 Μαΐου, ο Πρόεδρος της Μεταβατικής Κυβέρνησης Ησαΐας Αφγέρκι, μπροστά σε ένα ενθουσιώδες πλήθος, ανακήρυξε την ανεξαρτησία της μικρής αυτής χώρας³. Επρόκειτο για μια συμβολική ημερομηνία: ακριβώς 2 χρόνια πριν ο τότε ηγέτης της Αιθιοπίας Χαϊλέ Μαριάμ Μενγκίστου εγκατέλειπε ηττημένος την Αντίς Αμπέμπα.

Εθνική συνείδηση

Όλα ξεκίνησαν το 1869 όταν μια ιταλική εμπορική επιχείρηση εγκαταστάθηκε στο λιμάνι του Ασσάμπ, στην Ερυθρά θάλασσα⁴. Όπως και στην περίπτωση της Βρετανίας στην Ινδία, η εμπορική επιρροή συνοδεύτηκε από κρατική παρέμβαση: το 1889 ο Αυτοκράτορας της Αιθιοπίας Μενελίκ που χρειαζόταν την ιταλική βοήθεια στις συγκρούσεις του με τους ηγέτες της περιοχής του

---

* Διδάκτορας Πολιτικών Επιστημών. Επισκέφθηκε την Ερυθραία από την 20ή έως την 29η Ιουλίου 1993 ως μέλος μιας διερευνητικής αποστολής Ελλήνων εμπειρογνομώνων υπό την αιγίδα του Υπουργείου Εξωτερικών. Οι απόψεις που εκφράζονται εδώ είναι αυστηρά προσωπικές.

Τίγκρε, υπέγραψε τη συνθήκη του Ουτσιάλι με τους Ιταλούς παραχωρώντας τους μεγάλες εκτάσεις στις ακτές της Ερυθράς. Οι Ιταλοί έδωσαν στην αποικία το όνομα Ερυθραία⁵. Η ανομοιογένεια, όμως, του πληθυσμού της χώρας κάθε άλλο παρά δικαιολογούσε μια ενιαία οντότητα: περίπου οι μισοί κάτοικοι μιλούσαν Τιγριανιανά (Tigrinya) και ήταν Κόπτες το θρήσκευμα ενώ οι άλλοι μισοί ασπαζόταν το Ισλάμ και μιλούσαν Τιγρικά (Tigre), Αραβικά, Σάχο, Αφάρ καθώς και μερικές άλλες γλώσσες. Τους Ιταλούς ακολούθησαν το 1941 οι Βρεταννοί που κατέλαβαν μετά από μια εξάμηνη εκστρατεία τις κτήσεις της Ρώμης στην Αφρική συλλαμβάνοντας 200.000 αιχμαλώτους.

Οι Βρετανοί, με την ανοχή που έδειξαν στην πολυφωνία και το δημοκρατικό διάλογο, έθεσαν τις πολιτικές βάσεις για μια ιδιαίτερη εθνική ταυτότητα σε μια χώρα όπου οι Ιταλοί, με τις δημόσιες επενδύσεις τους σε έργα υποδομής, είχαν θέσει τις οικονομικές βάσεις για μια ξεχωριστή κοινωνία⁶. Δύο άλλοι παράγοντες ενίσχυσαν τα αισθήματα αποξένωσης των κατοίκων της Ερυθραίας από την Αιθιοπία: αφενός η άνοδος του αραβικού εθνικισμού επηρέασε σημαντικά τις αντιλήψεις των Ερυθραίων μουσουλμάνων και αφετέρου το γεγονός ότι στην Αντίς Αμπέμπα δεν κυβερνούσαν πια οι Τιγρινιανοί, αλλά μια άλλη φυλή που δεν απαντάται στην Ερυθραία (οι Αμχάρα), επηρέασε ιδιαίτερα τις αντιλήψεις των Ερυθραίων χριστιανών⁷.

Το 1950 τα Ηνωμένα Έθνη αποφάσισαν για την τύχη της πρώην ιταλικής αποικίας⁸. Η Σοβιετική Ένωση πίεσε για αυτοδιάθεση, αλλά οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Βρεταννία που δεν ήθελαν να δυσαρεστήσουν τον Αιθίοπα Αυτοκράτορα Χαϊλέ Σελασιέ, πρότειναν ομοσπονδιακή λύση με την Αιθιοπία. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε ο Τζων Φόστερ Ντάλλες, τότε Υπουργός εξωτερικών των ΗΠΑ: «Από την άποψη της δικαιοσύνης, η γνώμη του ερυθραϊκού λαού πρέπει να ληφθεί υπόψη· παρόλ' αυτά, τα στρατηγικά συμφέροντα των Ηνωμένων Πολιτειών καθιστούν αναγκαία τη σύνδεση της χώρας με τη σύμμαχό μας, την Αιθιοπία»⁹. Η αμερικανική λύση έγινε τελικά αποδεκτή και το 1952 η ομοσπονδιακή ένωση υλοποιήθηκε με τη θέσπιση ξεχωριστού Συντάγματος και κοινοβουλίου για την Ερυθραία. Οι Αμερικανοί εγκατέστησαν στην Ασμάρα, την πρωτεύουσα της χώρας, τη μεγαλύτερη κατασκοπευτική τους βάση στο εξωτερικό, η οποία, με δεδομένη την απουσία δορυφόρων εκείνη την εποχή, ήταν πολύτιμη για την παρακολούθηση περιοχών της Νότιας ΕΣΣΔ, της Μέσης Ανατολής καθώς και ολόκληρης της Αφρικής¹⁰. Η ομοσπονδιακή λύση, όμως, δεν έγινε σεβαστή από τον Χαϊλέ Σελασιέ

ο οποίος στις 14 Νοεμβρίου του 1962, αγνοώντας τις αποφάσεις των Ηνωμένων Εθνών, ανακήρυξε την κατάργηση της ομοσπονδίας και την πλήρη ενσωμάτωση της Ερυθραίας στην Αιθιοπία¹¹.

Αντίσταση

Ένα χρόνο πριν, το 1961, στο Πορτ Σουδάν είχε συσταθεί από μουσουλμάνους προκρίτους το Μέτωπο Απελευθέρωσης της Ερυθραίας (ELF)¹². Εντούτοις, το ELF είχε περιορισμένη επιρροή στους Ερυθραίους μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70 όταν στην αντίσταση στους Αιθίοπες άρχισαν να συμμετέχουν και οι χριστιανοί αγρότες των οροπεδίων, αλλά και οι κάτοικοι των πόλεων. Ένας από τους βασικούς λόγους της διεύρυνσης της βάσης των ανταρτών ήταν η λαϊκή αντίδραση στις αιθιοπικές επιθέσεις γύρω από την Ασμάρα το 1975¹³. Παράλληλα, όμως, ήταν και η κατάλληλη στιγμή για δράση: το αιθιοπικό κράτος ήταν εκείνη την εποχή αδύναμο μια και οι διασπαστικές τάσεις στην αυτοκρατορία ήταν ισχυρότερες παρά ποτέ¹⁴.

Η εξωτερική βοήθεια στο κίνημα για την ανεξαρτησία δεν έπαιξε ασήμαντο ρόλο¹⁵. Οι Άραβες (Συρία, Ιράκ, Σαουδική Αραβία και Κουβέιτ), ελπίζοντας να κάνουν την Ερυθρά θάλασσα «αραβική λίμνη», υποστήριζαν τους αντάρτες, ενώ η Κούβα, η Κίνα και η Βουλγαρία βοήθησαν τους Ερυθραίους μαχητές μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70. Τέλος, η ερυθραϊκή διασπορά στη Βόρειο Αμερική και τις χώρες του Μασρέκ χρηματοδότησε τον αγώνα, ενώ το Σουδάν, παρά τη συμφωνία του 1972 με την Αιθιοπία του Σελασιέ, δεν έκλεισε ποτέ τελείως τα σύνορά του με την Ερυθραία, δίνοντας έτσι καταφύγιο στους διωκόμενους αντάρτες. Παρόλη, όμως, την ξένη βοήθεια, οι Ερυθραίοι αναγκάστηκαν κυρίως με σοβιετικά όπλα που αφαιρούσαν από τον αιθιοπικό στρατό.

Το αυτονομιστικό κίνημα δεν ήταν, όμως, ενιαίο. Θρησκευτικές, τοπικές και οργανωτικές αντιπαλότητες, αλλά και ο ανταγωνισμός για υποστήριξη από το εξωτερικό, εξηγούν την απουσία ενότητας. Το ELF διασπάστηκε δύο φορές (το 1970 και το 1976). Από την πρώτη προέκυψε το Λαϊκό Μέτωπο Απελευθέρωσης της Ερυθραίας (EPLF) και από τη δεύτερη το ELF – Λαϊκές Απελευθερωτικές Δυνάμεις. Μεταξύ 1972 και 1974, το ELF και το EPLF ήλθαν σε ένοπλη αντιπαράθεση με αποτέλεσμα να χάσουν τη ζωή τους εκατοντάδες Ερυθραίοι¹⁶. Η κατάσταση άλλαξε το 1981, όταν κάτω από αραβικές πιέσεις οι ηγέτες των τριών ομάδων ήλ-

θαν σε συμφωνία για συντονισμό της δράσης τους.

Το 1977, το EPLF, η ισχυρότερη από τις τρεις οργανώσεις, κατέλαβε, εκμεταλλευόμενη τις εσωτερικές αντιθέσεις του Μεταβατικού Στρατιωτικού Διοικητικού Συμβουλίου, πιο γνωστού ως «Ντέργκ» (που σημαίνει Επιτροπή στα Αμχαρικά), το οποίο είχε ανατρέψει το Σελασιέ, το σύνολο σχεδόν της Ερυθραίας. Όμως, έναν χρόνο μετά, η Ντέργκ απέκτησε έναν αδιαμφισβήτητο ηγέτη, τον Συνταγματάρχη Μεγκίστου, ο οποίος και εξασφάλισε την γνωστή θεαματική στροφή της σοβιετικής πολιτικής υπέρ των Αιθίοπων. Η Σομαλία, από σύμμαχος των σοβιετικών μετετράπη σε πελάτη των ΗΠΑ, ενώ ρώσοι σύμβουλοι, κουβανοί στρατιώτες και δισεκατομμύρια δολάρια σε νέα όπλα άρχισαν να φθάνουν στην Αντίς Αμπέμπα. Σύντομα, η νίκη στο Ογκαντέν εις βάρος των Σομαλών, επέτρεψε στους Αιθίοπες να στρέψουν την προσοχή τους στο Βορρά: οι Ερυθραίοι μετά από αλλεπάλληλες επιθέσεις αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Από τα μέσα όμως της δεκαετίας του '80, οι αντεπιθέσεις του EPLF καθώς και η στενή του συνεργασία με τα εσωτερικά αιθιοπικά κινήματα (ιδιαίτερα το Μέτωπο του Τίγκρε από όπου προέρχεται και ο σημερινός Πρόεδρος της Αιθιοπίας Μέλες Ζενάουϊ)¹⁷ οδήγησαν στην πτώση του Μεγκίστου.

Περιορισμοί

Το πρόγραμμα του EPLF που είχε εγκριθεί στο πρώτο του συνέδριο τον Ιανουάριο του 1977 ήταν ριζοσπαστικά σοσιαλιστικό. Αναφερόταν σε ευρείας έκτασης ενθικοποιήσεις (μεγάλων εγγειών ιδιοκτησιών, οικοπέδων, μεγάλων βιομηχανιών και ασφαλιστικών εταιριών) καθώς και σε μία αδέσμευτη εξωτερική πολιτική¹⁸. Δεκαπέντε περίπου χρόνια μετά, οι θριαμβευτικές αντάρτες όχι μόνο δεν μιλούν για «σοσιαλιστικούς μετασχηματισμούς», αλλά προετοιμάζουν νόμους με κίνητρα για ιδιώτες επενδυτές και υπόσχονται αποκρατικοποιήσεις. Παράλληλα, «η αυστηρή τιμωρία των Ερυθραίων λακέδων της αιθιοπικής αποικιοκρατίας» που προβλεπόταν από το πρόγραμμα του 1977, μετατράπηκε σε «γενική αμνηστία».

Η στροφή της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής υπέρ της Αιθιοπίας το 1978 φαίνεται να συνέβαλε σημαντικά στην υποχώρηση των μαρξιστικών χαρακτηριστικών του ανταρτικού κινήματος. Ο νυν Υφυπουργός εξωτερικών της Ερυθραίας περιγράφει

μια συνάντησή του με τον αρχηγό του EPLF Ησαΐα Αφγέρκι τη χρονιά εκείνη:

«Συζητούσαμε τη φύση της Σοβιετικής Ένωσης. Προσπάθησα να αποδείξω τις θέσεις μου αναφερόμενος στο Λένιν –λέγοντας ότι ο Λένιν είπε αυτό, ότι ο Λένιν είπε εκείνο– και ο Ησαΐας είπε: Ε και; Ο Λένιν μπορεί να κάνει λάθος. Για μένα αυτό ήταν έκπληξη. Όλοι αμφισβητούσαν το Στάλιν, το Μάο, οποιονδήποτε, αλλά κανείς δεν αμφισβητούσε το Λένιν»¹⁹.

Είναι άγνωστο, όμως, το κατά πόσον η πλειοψηφία των 110.000 πρώην ανταρτών συμμαρτίζεται τις πραγματιστικές αντιλήψεις της ερυθραϊκής ηγεσίας. Λίγες μέρες μετά το δημοψήφισμα, πολλοί από αυτούς οργάνωσαν μια διαδήλωση ζητώντας την εισαγωγή μισθών²⁰. Είναι αμφίβολο αν ο πρόεδρος Ησαΐας Αφγέρκι θα μπορέσει να ελέγξει τη δυσαρέσκεια των τέως μαχητών που σήμερα κατασκευάζουν δρόμους με αντάλλαγμα τροφή. Με τα ταμεία άδεια, την υποδομή (μεταφορές, επικοινωνίες, ενέργεια) κατεστραμμένη από τα τριάντα χρόνια πολέμου και την εξάρτηση από την ξένη επισιτιστική βοήθεια²¹, η Κυβέρνηση φαίνεται να γνωρίζει καλά τα περιορισμένα περιθώρια ελιγμών που διαθέτει. Οι διεθνείς οργανισμοί δεν θα δέχονταν να χρηματοδοτήσουν μια χώρα που ακολουθεί κολλεκτιβιστικά πρότυπα. Κι αν ακόμη οι Κυβερνήτες της Ερυθραίας δεν έχουν ακόμη πλήρως εγκαταλείψει τα σοσιαλιστικά μοντέλα²², είναι αναγκασμένοι να το κάνουν.

Ένα από τα λίγα αλλά και σημαντικότερα σημεία του προγράμματος του 1977 που αντανakλά και τους σημερινούς προβληματισμούς των Ερυθραίων ηγετών αφορά την «εδραίωση της ενότητας και την εξασφάλιση της ισότητας των εθνοτήτων στο νέο κράτος»²³. Με δεδομένο τον ετερογενή χαρακτήρα της ερυθραϊκής κοινωνίας, η εξασφάλιση των ιδιαίτερα ευαίσθητων ισορροπιών απαιτεί λεπτούς πολιτικούς χειρισμούς. Στη μεταβατική Κυβέρνηση συμμετέχουν χριστιανοί και μουσουλμάνοι ενώ στις εκλογές που έχουν προγραμματισθεί να γίνουν πριν από το 1977, θα απαγορευθεί η συμμετοχή θρησκευτικών κομμάτων και εθνικών κινημάτων²⁴. Παράλληλα, για να ελαχιστοποιηθούν οι εντάσεις, στη μέση εκπαίδευση η γλώσσα διδασκαλίας θα είναι τα αγγλικά²⁵. Εντούτοις είναι αμφίβολο αν τα κυβερνητικά μέτρα θα μπορέσουν να υποκαταστήσουν τον ενοποιητικό για τον πολυεθνικό πληθυσμό της χώρας ρόλο της εξωτερικής απειλής.

Προοπτικές

Το EPLF, προσπαθώντας να αποδείξει ότι ο αγώνας των Ερυθραίων δεν ερχόταν σε αντίθεση με την αρχή του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας περί σεβασμού των αποικιακών συνόρων, ισχυρίσθηκε ότι ο χαρακτήρας του δεν ήταν αποσχιστικός αλλά αντιαποικιακός²⁶. Παρά την ανομοιογένεια του πληθυσμού της χώρας στη γλώσσα, τη θρησκεία και την κουλτούρα, το EPLF προσπάθησε να οικοδομήσει μια κοινή ιστορία και μια κοινή ταυτότητα, ένα ερυθραϊκό έθνος, μια χώρα στην οποία τα θρησκευτικά, εθνοτικά και τοπικά κόμματα θα είναι απαγορευμένα. Παράλληλα, όμως, για να πλήξουν τον παναιθιοπικό εθνικισμό και για να διασπάσουν τους αντιπάλους τους, οι Ερυθραίοι αντάρτες υποστήριξαν τα εθνικά κινήματα της Αιθιοπίας (ιδιαίτερα το Τιγρινιανό Απελευθερωτικό Λαϊκό Μέτωπο).

Το ερώτημα που τίθεται είναι αν και η ίδια η κατά το EPLF «εθνικά ομοιογενής» Ερυθραία, θα αντιμετωπίσει στο προβλέψιμο μέλλον κάτι παρόμοιο με τις φυγόκεντρες δυνάμεις που συγκλόνισαν την εθνικά ανομοιογενή πρώην αυτοκρατορία.

Σύμφωνα με μία προσέγγιση του θέματος²⁷, στο Κέρας της Αφρικής υπάρχουν σήμερα τρία ευδιάκριτα είδη εθνικισμών. Στην Ερυθραία ο κρατικός εθνικισμός (country nationalism), στην Αιθιοπία ο εθνοτικός εθνικισμός (ethnic nationalism) και στη Σομαλία ο μικροεθνικισμός, ο εθνικισμός των οικογενειών (micronationalism). Η Ερυθραία αντιπροσωπεύει το μετααποικιοκρατικό κρατικό εθνικισμό του χθες, ενώ το αιθιοπικό μοντέλο δείχνει τη σημερινή τάση προς τον εθνοτικό εθνικισμό (κάτι αντίστοιχο φαίνεται να συμβαίνει και στην ανατολική Ευρώπη).

Η άνοδος του ισλαμικού φονταμενταλισμού στο Σουδάν εύκολα μπορεί να επηρεάσει τους Ερυθραίους μουσουλμάνους ενώ, παράλληλα, η αποδοχή των εθνικών διαφορών στην Αιθιοπία σίγουρα θα κλονίσει τις προσπάθειες του EPLF για την οικοδόμηση μιας ενιαίας εθνικής συνείδησης (με δεδομένη τη θρησκευτική, γλωσσική και πολιτιστική συγγένεια των χριστιανών κατοίκων των οροπεδίων της Ερυθραίας με τους Τιγρινιανούς της χώρας του Ζενάουϊ)²⁸. Ήδη μέλη του μουσουλμανικού ELF κατηγορούν το EPLF ότι, φοβούμενο την επιρροή των ισλαμιστών ακτιβιστών, καθυστερεί την επιστροφή των περίπου 500.000 Ερυθραίων προσφύγων από το Σουδάν²⁹. Ακόμη, όταν ο Αφγέρκι επισκέφθηκε το Ισραήλ τον περασμένο Απρίλιο για να νοσηλευθεί για μαλάρια, κυκλοφόρησαν φήμες για κυοφορούμενη αντιμουσουλμανική συνωμοσία³⁰. Αν ο κρατικός εθνικισμός της Ερυ-

θραίας δεν φαίνεται βιώσιμος και μπορεί σε αντίθεση με την Αιθιοπία, να μετατραπεί *ειρηνικά* σε κάποια μορφή εθνοτικού εθνικισμού που θα σέβεται τις πολιτιστικές διαφορές, ο πραγματικός κίνδυνος για τις χώρες του Κέρατος της Αφρικής μπορεί να είναι και ο περαιτέρω εκφυλισμός προς το μοντέλο του μικροεθνικισμού των πολέμαρχων της Σομαλίας³¹.

Άλλοι αναλυτές, αν και αποδέχονται ως υπαρκτές τις τάσεις μετάβασης από τον κρατικό στον εθνοτικό εθνικισμό, δεν βλέπουν, ούτε τις εξελίξεις στην Αιθιοπία, ούτε τις πιθανές εξελίξεις στην Ερυθραία αρνητικά και θεαίως δεν τις θεωρούν εκφυλιστικές. Κάθε άλλο μάλιστα: προβλέπουν ότι η κατάρρευση του συγκεντρωτικού κράτους στην Αφρική είναι ένα ιδιαίτερα θετικό φαινόμενο³². Οι αναλυτές αυτοί υποστηρίζουν ότι οι νέες συναινετικές σχέσεις ανάμεσα στις 80 περίπου πληθυσμιακές ομάδες της Αιθιοπίας, αλλά και η κυοφορούμενη συνεργασία της με την Ερυθραία, δείχνουν την ελπιδοφόρα πορεία των χωρών της Αφρικής προς την περιφερειακή ολοκλήρωση (*regional integration*), προς μεγαλύτερες πολιτικές κοινότητες και ισχυρότερες οικονομικές ενώσεις. «Κάποτε», γράφει ο Ali A. Mazrui, διευθυντής του Ινστιτούτου Πολιτιστικών Σπουδών στο Binghamton University της Νέας Υόρκης, «ο φεντεραλισμός ήταν ένα ταμπού σχεδόν οπουδήποτε έξω από τη Νιγηρία»³³. Σήμερα, πολλές χώρες της ηπείρου, όπως η Αιθιοπία, αναζητώντας την ειρήνη, επιδιώκουν μια συνταγματική τάξη που θα βασίζεται στην εθνική αυτονομία, ενώ άλλα κράτη αναγκάζονται να προωθήσουν την περιφερειακή ολοκλήρωση, είτε λόγω της σημαντικής εξάρτησης των μικρών τους οικονομιών από μεγαλύτερες (όπως η εξάρτηση του Λεσότο, της Σουαζιλάνδης, της Μποτσουάνα και της Ναμίμπια από τη Δημοκρατία της Νοτίου Αφρικής), είτε λόγω σοβαρών οικονομικών προβλημάτων που απαιτούν κοινή αντιμετώπιση (όπως η περίπτωση της Κένυας, της Τανζανίας και της Ουγκάντας)³⁴. Παράλληλα, οι διεθνείς οργανισμοί ευνοούν τη στενή συνεργασία μέσω της ευνοϊκής χρηματοδότησης κοινών έργων³⁵.

Η Ερυθραία και η Αιθιοπία κυβερνώνται από «αδελφά» κινήματα. Αν και η Ασμάρα δεν επιδιώκει μια επιστροφή στην ατυχή ομοσπονδία του παρελθόντος, μια θεσμοποιημένη οικονομική συνεργασία (κοινή αγορά, ζώνη ελευθέρων συναλλαγών ή τελωνειακή ένωση) είναι πολύ πιθανή: μιλώντας την ημέρα της ανεξαρτησίας στην πρωτεύουσα της Ερυθραίας, ο Πρόεδρος της Αιθιοπίας Μέλες Ζενάουϊ τόνισε ότι οι μελλοντικές σχέσεις των δύο χωρών θα βασίζονται στο «στενότερο βαθμό αδελφοσύνης»³⁶. Η Αιθιοπία (που στερείται πλέον διεξόδου στη θάλασσα)

χρειάζεται τα λιμάνια της Ερυθραίας, ενώ η ερυθραϊκή οικονομία έχει ανάγκη την αδασμολόγητη πρόσβαση στην αιθιοπική αγορά³⁷.

Συμπεράσματα

Πως θα είναι η Ερυθραία τον 21ο αιώνα; Θα είναι ενιαία ή θα έχει διασπαστεί; Θα έχει επιστρέψει στο παρελθόν, σε μια χαλαρή ομοσπονδία με την Αιθιοπία ή θα είναι ομοσπονδία η ίδια; Θα είναι ένα νέο αραβικό κράτος στην Αφρική³⁸; Αν και το μέλλον της μικρής αυτής χώρας είναι αβέβαιο, είναι απολύτως βέβαιο ότι πολλοί ενδιαφέρονται γι' αυτό. Η γεωπολιτική θέση του 183ου μέλους του ΟΗΕ είναι ιδιαίτερα σημαντική: οι μήκους 1.200 χιλιομέτρων ακτές της Ερυθραίας προσεγγίζουν τα στενά του Αντέν και τα 126 νησιά του αρχιπελάγους Νταχλάκ ελέγχουν το μέσον της Ερυθράς θάλασσας, ενώ τα λιμάνια της δεν είναι μόνο οι δρόμοι ανεφοδιασμού της Αιθιοπίας αλλά και ορισμένων περιοχών του κεντρικού και ανατολικού Σουδάν³⁹. Η Ερυθραία σε αντίθεση με πολλά άλλα κράτη της Αφρικής έχει ένα ισχυρό διαπραγματευτικό χαρτί: τη στρατηγική της θέση. Χρησιμοποιώντας το ίσως μπορέσει να ελέγξει το μέλλον της.

Σημειώσεις

1. Keesing's Record of World Events, *News Digest*, May 1993, σελ. 39450.
2. Dan Connell, Eritrea: A Revolution in Process, *Monthly Review*, July-August 1993, σελ. 1.
3. Έκταση 119.000 τ.χ., Πληθυσμός 3.500.000.
4. Fred Halliday and Maxine Molyneux, *The Ethiopian Revolution*, London, Verso, 1983, σελ. 175.
5. Στο ίδιο, σελ. 176.
6. Alexis Heraklides, *The Self-Determinations of Minorities in International Politics*, London, Frank Cass, 1991, σελ. 179.
7. F. Halliday, όπ. παρ., σελ. 176-177.
8. A. Heraklides, όπ. παρ., σελ. 178.
9. Patrick Brogan, *World Conflicts*, London, Bloomsbury, 1990, σελ. 29.
10. Dan Connell, όπ. παρ., σελ. 2.
11. Richard Sherman, *Eritrea: The Unfinished Revolution*, New York, Praeger, 1980, σελ. 40-43.
12. Στο ίδιο.
13. F. Halliday, όπ. παρ., σελ. 179.
14. Στο ίδιο.

15. A. Heraklides, όπ. παρ., σελ. 189-194.
16. F. Halliday, όπ. παρ., σελ. 187-189.
17. Ethiopia under the rebels, *The Economist*, June 1, 1991, σελ. 45-46.
18. *Λαϊκό Απελευθερωτικό Μέτωπο της Ερυθραίας*, Αθήνα, Κάλθος, 1979, σ. 30-43.
19. Dan Connell, όπ. παρ., σελ. 24.
20. Max Bankole Jarrett, *Its Ours Focus on Africa* (BBC), July-September 1993, Vol. 4 (3), σελ. 8.
21. Berhane Woldemichael, «Rural Development in Post-Conflict Eritrea: Problems and Policy Options», στο Martin Doornbos et al, eds, *Beyond Conflict in the Horn*, Trenton, NJ, Red Sea Press, 1992, σελ. 171-177.
22. «Eritrea: Onions, potatoes and T-54s», *The Economist*, March 20, 1993, σελ. 48.
23. *Λαϊκό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, όπ. παρ., σελ. 38-39.
24. Marina Ottaway, «Nationalism Unbound: The Horn of Africa Revisited», *SAIS Review*, Summer-Fall 1992, Vol. 12 (2), σελ. 116-117.
25. «Eritrea: Onions, potatoes and T-54s», όπ. παρ.
26. A. Heraklides, όπ. παρ., σελ. 186.
27. Marina Ottaway, όπ. παρ., σελ. 111-128.
28. Στο ίδιο, σελ. 126.
29. Elias Haile-Selassie, «Eritrean Refugees in Sudan: A Preliminary Analysis of Voluntary Repatriation», στο Doornbos et al, όπ. παρ., σελ. 23-32.
30. «Eritrea: Onions, potatoes and T-54s», όπ. παρ.
31. Marina Ottaway, όπ. παρ., σελ. 128.
32. Ali A. Mazrui, «The bondage of boundaries, Survey: The next 150 years», *The Economist*, September 11-17, 1993, σελ. 32-36. Οι καθηγητές James Wunsch και Dele Olowu υποστήριξαν πρόσφατα ότι το συγκεντρωτικό κράτος είναι «η αιτία της υπανάπτυξης στην Αφρική» (J.S. Wunsch and D. Olowu, eds, *The Failure of the Centralised State: Institutions and Self-governance in Africa*, Boulder, Co, Westview Press, 1990).
33. Στο ίδιο, σελ. 32.
34. Στο ίδιο, σελ. 34.
35. Στο ίδιο.
36. Keesing's Record of World Events, όπ. παρ., σελ. 39451.
37. Αστέρης Χουλιάρης, Ερυθραία: Ένα κράτος γεννιέται, *Αντί*, τ. 531, 3 Σεπτεμβρίου 1993, σ. 35.
38. Ali A. Mazrui, όπ. παρ., σελ. 36. Στις 25 Μαΐου 1993 ο Αφγέρκι ανακοίνωσε ότι η Ερυθραία θα επιδιώξει να ενταχθεί στον Αραβικό Σύνδεσμο (Keesing's Record of World Events, όπ. παρ., σελ. 39451).
39. John Markakis, «The Regional Significance of Sea Ports in the Horn of Africa», στο Martin Doornbos et al, όπ. παρ., σελ. 130-131.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΣΕΩΝ

**Για την ελληνική ιστορία,
την οικονομία, την πολιτική**

Της Σύνταξης: The End

Τάσος Κυπριανίδης: Το τέλος της «απορ-
ρυθμικής»;

Γιάννης Μηλιός: Η Υπανάπτυξη (της θεω-
ρίας) ως Απολογητική (Απόψεις για
την ελληνική κοινωνία, τον κοινοβου-
λευτισμό, την εκμιομηχάνιση)

Νίκος Κοτζιάς: Η μεθοδολογία του ύστερου
κρατισμού

Θοδωρής Πελαγίδης: Κριτική προσέγγιση
της «διείσδυσης εισαγωγών»

Μαρία Καραμεσίνη: Ευελιξία και διαρ-
θρωτική αλλαγή: Ο μετασχηματισμός
των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οι-
κονομιών μέσα στην κρίση

Γιώργος Σταμάτης: Οικιακή εργασία και
πραγματικό ωρομίσθιο των εργαζομέ-
νων

Αποστόλης Ανδρέου: Ιστοριογραφία της νε-
οελληνικής εκπαίδευσης. Μια περιοδο-
λόγηση

Δημήτρης Δημούλης: Ο υπαρκτός καπιτα-
λισμός (Από την εφημερίδα Le Monde)

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ-ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1993 **45**

Τα επιστημονικά επαγγέλματα στην αγορά εργασίας

Χρήστος Ιωάννου*

Εισαγωγή

Τα θέματα της αγοράς εργασίας έρχονται συνεχώς στο προσκήνιο των δημόσιων συζητήσεων και αντιπαραθέσεων, ενώ παράλληλα η θεματολογία των αντιπαραθέσεων διευρύνεται. Οι απόπειρες εφαρμογής ή/και αντιγραφής «νεο-φιλελεύθερων» μεταρρυθμίσεων στην αγορά εργασίας εγείρουν θέματα σχετικά με την διοργάνωση των συμφερόντων στην αγορά εργασίας. Ένα από τα λιγότερο συζητηθέντα θέματα είναι αυτό των επιμέρους αγορών των κλειστών ή ρυθμιζόμενων επαγγελμάτων. Όμως οι συζητήσεις περί «εκσυγχρονισμού» ή «απελευθέρωσης» της αγοράς εργασίας δεν αντιμετωπίζουν τα εν λόγω ζητήματα σε σχέση με ολόκληρη την ιεραρχία της αγοράς εργασίας. Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να θέσει τις προϋποθέσεις για την αποφυγή της συνθηματολογικής αντιμετώπισης του θέματος των ρυθμιζόμενων επιστημονικών επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας. Αποτελεί εισαγωγή στην βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα των επιστημονικών επαγγελμάτων και το αρχικό μέρος ευρύτερου προγράμματος εμπειρικής έρευνας για την αγορά εργασίας των επιστημονικών επαγγελμάτων στην Ελλάδα.

---

* Διδάκτωρ Οικονομικών.

Τα επιστημονικά επαγγέλματα στην σύγχρονη κοινωνία

Καθώς τα διάφορα επαγγέλματα δεν έχουν την ίδια θέση στην κοινωνικοεπαγγελματική δομή και ιεραρχία, οι απόψεις για την ταξινόμηση και την ομαδοποίησή τους ποικίλουν. Ωστόσο στην διεθνή βιβλιογραφία γίνεται δεκτός ο βασικός διαχωρισμός μεταξύ της έννοιας *occupation* και της έννοιας *profession*, ο οποίος είναι δυνατόν να αποδοθεί ως διαχωρισμός μεταξύ κοινών επαγγελμάτων και επιστημονικών επαγγελμάτων. Ανεξάρτητα από τη θεωρητική τοποθέτηση έναντι των επιστημονικών επαγγελμάτων, είναι γεγονός που αυτού του είδους τα επαγγέλματα έχουν επεκταθεί με γρήγορους ρυθμούς. Υπάρχει σαφής σχέση μεταξύ της επέκτασης του τομέα των υπηρεσιών και των κατοχυρωμένων και ελεγχόμενων επαγγελμάτων, αυτό όμως δεν σημαίνει πως το σύνολο του τομέα των υπηρεσιών συντίθεται μόνον από επιστημονικά επαγγέλματα.

Στην αγγλοσαξωνική βιβλιογραφία η επέκταση των επιστημονικών επαγγελμάτων είναι αντικείμενο ερευνών. Ο Millerson (1964:184) σημειώνει πως στην Αγγλία του τρέχοντος αιώνα «δημιουργούνταν ανά δεκαετία πάνω από είκοσι κατοχυρωμένα και ελεγχόμενα επιστημονικά επαγγέλματα». Η αύξηση αυτών των επαγγελμάτων έκανε τον Giddens (1983) να μιλά για ραγδαία τάση αύξησής τους καθώς υπολόγισε πως ο αριθμός των επαγγελματιών αυτής της κατηγορίας τριπλασιάστηκε μέσα σε είκοσι χρόνια. Ο McKimlay (1985:78) αντιμετώπισε αυτό το φαινόμενο μιλώντας για «νέες κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες». Τα επιστημονικά επαγγέλματα θεωρούνται ως τα κορυφαία στην κοινωνική ιεραρχία καθώς συνδέονται τόσο με ένα υψηλό κοινωνικό status, όσο και με τα υψηλά εισοδήματα που αποφέρουν. Σε κλασσικές κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της βρετανικής κοινωνίας όπως αυτή των Goldthorpe και Hope (1972, 1974) οι κορυφαίες ομάδες στην ιεραρχία των επαγγελμάτων είναι αυτές που ασκούν τα ιατρικά και τα νομικά επαγγέλματα ενώ και οι έξι πρώτες ομάδες ασκούν επίσης επιστημονικά επαγγέλματα.

Η έννοια του επιστημονικού επαγγέλματος είναι αρκετά σαφώς ορισμένη, παρά το γεγονός ότι τα επιστημονικά επαγγέλματα καθαυτά διαφέρουν μεταξύ τους. Ο ορισμός που χρησιμοποιείται στις στατιστικές του εργατικού δυναμικού καλύπτει τους αυτοαπασχολούμενους ή τους μισθωτούς που εργάζονται σε θέσεις που συνήθως απαιτούν πανεπιστημιακούς τίτλους. Το πλή-

θος των επιστημονικών επαγγελμάτων έχει γίνει αντικείμενο ταξινομήσεων από τις οποίες δύο είναι οι πλέον ενδιαφέρουσες. Η μία βασίζεται σε ιστορικά κριτήρια και η δεύτερη βασίζεται στον τύπο της εργασιακής σχέσης που συνάπτεται στο κάθε επιστημονικό επάγγελμα. Οι Carr-Saunders και Wilson (1933:3) αντιμετώπισαν την διαδικασία δημιουργίας των επιστημονικών επαγγελμάτων ως μια ιστορική διαδικασία και τα διαχώρισαν σε «παραδοσιακά», όπου περιλαμβάνονται επαγγέλματα με ιστορικές καταβολές όπως τα ιατρικά και τα νομικά, και σε «νεότερα επαγγέλματα λιγότερο εδραιωμένα». Ο Whitfield (1982:221-222) υπογράμμισε την σημασία διαχωρισμού των επαγγελμάτων με κριτήριο τον τύπο εργασιακής σχέσης βάσει της οποίας πραγματοποιείται η προσφορά εργασίας και όρισε δύο τύπους επιστημονικών επαγγελμάτων. Πρώτον αυτά που βασίζονται στην απευθείας συναλλαγή επαγγελματία-πελάτη και δεύτερον αυτά που επιτελούνται βάσει της σχέσης εργοδότη-υπαλλήλου. Στην πρώτη περίπτωση ο επαγγελματίας έρχεται σε μια εφάπαξ συναλλαγή με τον καταναλωτή. Στην δεύτερη περίπτωση ο επαγγελματίας παρέχει τις υπηρεσίες του βάσει μιας μονιμότερης εργασιακής σχέσης. Σχηματικά, η διαφορά είναι αυτή μεταξύ της αυτοαπασχόλησης και της μισθωτής απασχόλησης – αλλά δεν εξαντλείται σε αυτό.

Αν και υφίσταται συσχέτιση μεταξύ των εννοιών επιστημονικό και ελεύθερο επάγγελμα, αυτό δεν σημαίνει ότι κάθε ελεύθερο επάγγελμα, (το οποίο ορίζεται από τον τύπο της εργασιακής σχέσης βάσει της οποίας ασκείται η επαγγελματική δραστηριότητα) είναι και επιστημονικό επάγγελμα. Ούτε το αντίθετο ισχύει. Κάθε επιστημονικό επάγγελμα δεν είναι και ελεύθερο επάγγελμα. Άλλωστε η πρόσφατη εμπειρία μετασχηματισμών στην αγορά εργασίας και στις εργασιακές σχέσεις των επιστημονικών επαγγελμάτων χαρακτηρίζεται από αλλαγές στον τύπο της εργασιακής σχέσης βάσει της οποίας ασκούνται τα επιστημονικά επαγγέλματα. Είναι αξιοσημείωτη η περίπτωση των απασχολούμενων στην έρευνα κι ανάπτυξη (R & D) όπου η αναζήτηση επιχειρησιακής ευελιξίας τροποποίησε τις εργασιακές σχέσεις των επιστημόνων ερευνητών. Η μεταβολή αφορά την υποκατάσταση της τυπικής σχέσης μισθωτής εργασίας από νέες ευέλικτες μορφές απασχόλησης όπως η σύμβαση ορισμένου χρόνου, η ανάθεση έργου, η υπεργολαβία, δηλαδή μορφές που ωθούν τους επιστήμονες ερευνητές στην αυτοαπασχόληση και στο ελεύθερο επάγγελμα (Whittington, 1991).

Πέρα από την ταξινόμηση των επιστημονικών επαγγελμάτων,

ποικίλες κοινωνιολογικές και οικονομολογικές προσεγγίσεις επιχειρούν να ορίσουν το περιεχόμενό τους και την διαφορά τους με τα κοινά επαγγέλματα. Κατά κανόνα οι εμπειρικές προσεγγίσεις των κοινωνιολόγων και των οικονομολόγων αφορούν τα νομικά και τα ιατρικά επαγγέλματα, τα οποία έχουν χαρακτήρα κοινωνικού λειτουργήματος, με την έννοια ότι υπηρετούν υπέρτατες αξίες όπως η δικαιοσύνη κι η υγεία. Οι περισσότερες μελέτες στην αγγλική και την αμερικανική βιβλιογραφία έχουν γίνει γι' αυτά τα επαγγέλματα. Άλλωστε με αφετηρία αυτά τα επαγγέλματα διατυπώθηκαν και οι βασικές θεωρητικές παρατηρήσεις των T. Parsons και M. Weber σχετικά με τα επιστημονικά επαγγέλματα.

Οι κοινωνιολογικές προσεγγίσεις

Στην ανάλυση των επιστημονικών επαγγελμάτων είναι ιδιαίτερα σημαντική η συμβολή των νεο-βεμπεριανών μελετητών, που αντλούν τη μέθοδο προσέγγισής τους από τις διατυπώσεις του Weber στον πρώτο τόμο του *Economy and Society*, όπου αναλύεται η διαδικασία μέσω της οποίας οι κοινωνικές ομάδες επιδιώκουν την ρύθμιση των συνθηκών της αγοράς προς όφελός τους. Προς αυτήν την κατεύθυνση, οι νεο-βεμπεριανοί μελετητές θεωρούν τα επιστημονικά επαγγέλματα και τους φορείς των, ως νομικά προνομιούχες ομάδες ικανές να μονοπωλούν στον ένα ή τον άλλο βαθμό ορισμένες κοινωνικές και οικονομικές λειτουργίες. Σε αυτήν την κατηγορία των νεο-βεμπεριανών ανήκουν οι Freidson (1970, 1983), Johnson (1972), Berlant (1975), Parry και Parry (1976) και Parkin (1979).

Η έμφαση στην μονοπωλιακή θέση των επιστημονικών επαγγελμάτων αποτελεί τον κοινό τόπο των νεο-βεμπεριανών απόψεων. Σύμφωνα με τον Parkin (1979) αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία στην περίπτωση των επιστημονικών επαγγελμάτων, είναι ότι διεκδικούν και επιτυγχάνουν τον έλεγχο της αγοράς των υπηρεσιών τους, μέσα από τη δημιουργία νομικά κατοχυρωμένων μονοπωλίων και μέσα από τη χορήγηση αδειών άσκησης επαγγέλματος. Σύμφωνα με τους Parry και Parry (1976) η μετατροπή μιας εργασίας σε ελεγχόμενο επάγγελμα είναι προϊόν μιας στρατηγικής που επιδιώκει τον έλεγχο της αγοράς ορισμένων υπηρεσιών πρώτον, μέσα από τη λειτουργία αυτοδιοικούμενων ενώσεων των τυπικά ισότιμων επαγγελματιών, δεύτερον, μέσα από την κατοχύρωση περιορισμών στην εγγραφή μελών, και, τρίτον, –

σε ιδανικές περιπτώσεις— με την επιβολή νομικών κυρώσεων στους παραβάτες των επαγγελματικών δικαιωμάτων. Ο Freidson (1970) ενώ θεωρεί το δικαίωμα ελέγχου της επαγγελματικής δραστηριότητας από τους ίδιους τους επαγγελματίες ενός ορισμένου επιστημονικού κλάδου ως κύριο χαρακτηριστικό ενός επιστημονικού επαγγέλματος, καταλήγει στο συμπέρασμα (1983) πως δεν υπάρχει μοναδικός ορισμός λόγω της ποικιλίας του περιεχομένου και του τρόπου θεσμοποίησης των επιστημονικών επαγγελμάτων.

Η μονοπωλιακή θέση των επιστημονικών επαγγελμάτων είναι αποτέλεσμα μόνον της συλλογικής δράσης των ενδιαφερομένων επαγγελματιών για την οριοθέτηση των επαγγελματικών δικαιωμάτων τους στην αγορά εργασίας ή συνδέεται και με το περιεχόμενο των εργασιών τους καθεαυτών: Σε αυτό το θέμα ο Goode (1960) έχει υποστηρίξει πως δύο είναι τα κεντρικά χαρακτηριστικά του επιστημονικού επαγγέλματος. Πρώτον, η παρατεταμένη και εξειδικευμένη εκπαίδευση και κατάρτιση με βάση ένα ενιαίο σώμα επιστημονικής γνώσης. Δεύτερον, η αντιμετώπιση του επιστημονικού επαγγέλματος ως μιας παροχής υπηρεσιών προς το κοινωνικό σύνολο, που έχει εκτός από χαρακτήρα επαγγέλματος και χαρακτήρα λειτουργήματος. Σύμφωνα με τον Goode από τα δύο αυτά χαρακτηριστικά προκύπτουν τα παράγωγα χαρακτηριστικά που συχνά θεωρούνται ως εκδηλώσεις του επιστημονικού επαγγέλματος όπως ο έλεγχος, από το συλλογικό όργανο των υφιστάμενων επαγγελματιών, της μετάβασης από την εκπαίδευση και την κατάρτιση στην απασχόληση και ο νομικός περιορισμός στην άσκηση του επαγγέλματος.

Σε μια ανάλογη προβληματική ο Wilensky (1964) υποστήριξε ότι ο βαθμός επαγγελματικοποίησης μιας εργασίας κρίνεται από το βαθμό κατοχύρωσης της αποκλειστικότητας στο δικαίωμα άσκησης της και συναρτάται με την οριοθέτηση της τεχνικής επάρκειας των υποψήφιων επαγγελματιών μέσω αναπαραγωγής ορισμένων προδιαγραφών επαγγελματικής επάρκειας. Υποδειγματική είναι η μελέτη του Berlant (1975) η οποία εξετάζοντας τα μονοπωλιακά χαρακτηριστικά των επιστημονικών επαγγελμάτων, αναλύει την θεσμοποίηση του ιατρικού επαγγέλματος στις ΗΠΑ και την Βρεταννία και ερμηνεύει το πώς μια κοινωνική επαγγελματική ομάδα, επικαλούμενη ως ιδανικό τον επαγγελματισμό της, εδραίωσε ένα ρυθμιζόμενο επιστημονικό επάγγελμα με μονοπωλιακά χαρακτηριστικά. Από την ανάλυση αυτή προκύπτει πως μια σφαιρική αντιμετώπιση της θεσμοποίησης επιστημονικών επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας, απαιτεί την αναφορά στις κοινω-

νικές σχέσεις που θεσμοποιούνται, τους μηχανισμούς, τα υποκείμενα και τις συνθήκες που ευνόησαν την εν λόγω θεσμοποίηση.

Οι οικονομολογικές προσεγγίσεις

Η θεώρηση των επιστημονικών επαγγελμάτων ως μονοπωλίων στην αγορά εργασίας, βρίσκεται στο επίκεντρο των οικονομολογικών προσεγγίσεων των επιστημονικών επαγγελμάτων. Με αφετηρία το φαινόμενο περιορισμού του ανταγωνισμού και το θετικό εισοδηματικό αποτέλεσμα των ρυθμίσεων που ορίζουν την είσοδο και την άσκηση του επιστημονικού επαγγέλματος, από την οπτική των οικονομολόγων έχουν διατυπωθεί ριζικές κριτικές ως προς το ρόλο των επιστημονικών επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας και υπηρεσιών. Οι κυριότεροι υποστηρικτές της αντιμετώπισης των επιστημονικών επαγγελμάτων ως μονοπωλίων στην αγορά εργασίας βρίσκονται μεταξύ των οικονομολόγων της σχολής του Σικάγου, όπως ο Friedman (1962), ο Kessel (1958, 1970, 1972), και ο Rottenberg (1962).

Η κριτική των επιστημονικών επαγγελμάτων ως μονοπωλίων έχει διατυπωθεί στην καθαρότερη έκφρασή της από τον Friedman (1962). Σύμφωνα με τον Friedman οι περιορισμοί εισόδου σε ένα νομοθετικά κατοχυρωμένο επάγγελμα επιδιώκονται από τα μέλη ενός τέτοιου επαγγέλματος με σκοπό να ελεγχθεί η προσφορά και να αυξηθούν οι τιμές των παρεχόμενων υπηρεσιών. Όσο για τις δικαιολογίες περί προστασίας των καταναλωτών θεωρείται ότι είναι απλά «εκ του πονηρού». Ο Friedman (1962:144) αναλύοντας τον τρόπο ρύθμισης των επιστημονικών επαγγελμάτων διέκρινε μεταξύ α) εγγραφής σε ένα επαγγελματικό σώμα, β) θεβαίωσης από το εν λόγω επαγγελματικό σώμα των τυπικών προσόντων του υποψήφιου επαγγελματία και γ) χορήγησης άδειας για την άσκηση του επιστημονικού επαγγέλματος.

Με άλλα λόγια και από την πλευρά των οικονομολόγων, τίθενται στο επίκεντρο της ανάλυσης το θέμα του περιεχομένου των επιστημονικών επαγγελμάτων και η ουσία της διαδικασίας επαγγελματικοποίησης (με την έννοια της κατοχύρωσης και του ελέγχου των επαγγελματικών δικαιωμάτων), ορισμένων εργασιών. Στη βιβλιογραφία ο Lees (1966), ενώ δεν επιχειρεί τον ορισμό του επιστημονικού επαγγέλματος, σημειώνει ότι το κεντρικό ζήτημα για την ύπαρξη των επιστημονικών επαγγελμάτων είναι ο τύπος οργάνωσης στην αγορά εργασίας ο οποίος είτε παρέχει τα τυ-

πικά προσόντα για την άσκηση ενός επαγγέλματος, είτε διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στην αναγνώριση αυτών των τυπικών προσόντων. Οι Foley, Shaked και Sutton (1981) όρισαν το επιστημονικό επάγγελμα ως το σύνολο των ατόμων που απολαμβάνουν μονοπωλιακή δύναμη στην παροχή ορισμένων εργασιών, με σκοπό την εξασφάλιση της προσφοράς υπηρεσιών υψηλότερης ποιότητας από ό,τι θα συνέβαινε σε κάθε άλλη περίπτωση.

Ο ορισμός των Foley, Shaked και Sutton περιλαμβάνει τα δύο βασικά ζητήματα που εξετάζονται στην οικονομική βιβλιογραφία σχετικά με το ρόλο των επιστημονικών επαγγελματιών στην αγορά εργασίας. Πρώτον, τον περιορισμό του ανταγωνισμού και, δεύτερον, την ποιότητα των παρεχόμενων στον καταναλωτή υπηρεσιών. Ο έλεγχος της εισόδου στο επάγγελμα και ο περιορισμός του ανταγωνισμού έχει αυξητική επίδραση στο εισόδημα των ενδιαφερομένων επαγγελματιών. Αυτό κατά κανόνα δικαιολογείται ως το κόστος της υψηλότερης ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών. Θεωρητικά, η χορήγηση άδειας άσκησης ενός συγκεκριμένου επαγγέλματος διεκδικείται ως δικαίωμα με σκοπό τον έλεγχο των ουσιαστικών προσόντων των υποψήφιων επαγγελματιών. Όμως ο εν λόγω έλεγχος ασκείται κατά κανόνα, μόνον εφάπαξ στην έναρξη της σταδιοδρομίας ενός επαγγελματία και όχι κατά τη διάρκειά της.

Ωστόσο η ασύμμετρη πληροφόρηση χαρακτηρίζει την σχέση μεταξύ των επαγγελματιών παροχής επιστημονικών υπηρεσιών και των καταναλωτών αυτών των υπηρεσιών, σε όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας των επιστημονικών επαγγελματιών. Η ασύμμετρη πληροφόρηση βασίζεται στο γεγονός ότι ο καταναλωτής δεν είναι σε θέση να αξιολογήσει την ποιότητα και την τελική χρησιμότητα των υπηρεσιών που αγοράζει. Υποτίθεται ότι η ποιότητα των υπηρεσιών είναι δυνατόν, λόγω της ασυμμετρίας στην πληροφόρηση, να διασφαλιστεί μέσω της δημιουργίας μιας επαγγελματικής ηθικής του θεσμοποιημένου και νομικά ρυθμιζόμενου επαγγέλματος. Σύμφωνα με τον Arrow (1963) η ανάπτυξη ενός θεσμοποιημένου επαγγέλματος και ενός κώδικα επαγγελματικής ηθικής είναι η λύση στο πρόβλημα της ασύμμετρης πληροφόρησης και διασφαλίζει την εμπιστοσύνη στην σχέση επαγγελματία-πελάτη/καταναλωτή. Σε αυτή την περίπτωση θεωρείται πως η προστασία και η βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών εξαρτάται, όχι από τον ανταγωνισμό ως προς την τιμή των εν λόγω υπηρεσιών, αλλά από τον μονοπωλιακό έλεγχο του επαγγέλματος και την αναπαραγωγή της επαγγελματικής ηθικής.

Συλλογικότητα και κορπορατισμός

Η συνοπτική αναφορά στη βιβλιογραφία σχετικά με τα επιστημονικά επαγγέλματα δείχνει πως υπάρχουν δύο διαφορετικές οπτικές για την προσέγγισή τους. Η προσέγγιση που δίνει προτεραιότητα στην αναγκαιότητα (λόγω ασύμμετρης πληροφόρησης) του κλειστού ή ρυθμιζόμενου επαγγέλματος, επικαλείται την εξυπηρέτηση του συμφέροντος των καταναλωτών καθώς υποτίθεται ότι ο έλεγχος της προσφοράς επαγγελματικών υπηρεσιών εγγυάται την υψηλότερη ποιότητα των υπηρεσιών. Αντίθετα, η προσέγγιση που δίνει προτεραιότητα στην λειτουργία των επιστημονικών επαγγελμάτων ως μονοπωλίων της προσφοράς εργασίας, συμπυκνώνει μια περισσότερο κριτική προσέγγιση. Αν και δεν αμφισβητεί την πραγματικότητα της ασύμμετρης πληροφόρησης μεταξύ επαγγελματιών και καταναλωτών, υπονοεί πως οι φορείς των επιστημονικών επαγγελμάτων χρησιμοποιούν την ασυμμετρία στην πληροφόρηση και το επιχείρημα περί εγγύησης υψηλότερης ποιότητας υπηρεσιών, με σκοπό την απόκτηση και την αναπαραγωγή της μονοπωλιακής δύναμής τους στην αγορά εργασίας. Η μονοπωλιακή ισχύς μεταφράζεται σαφώς σε υψηλότερα εισοδήματα για τους φορείς των ελεγχόμενων επαγγελμάτων, χωρίς αυτό να εξασφαλίζει υπηρεσίες υψηλότερης ποιότητας και να εξυπηρετεί το συμφέρον των καταναλωτών.

Καθώς τα επιστημονικά επαγγέλματα έχουν, κατά κανόνα, μονοπωλιακά χαρακτηριστικά, δεν είναι ανεξήγητο το ότι πολλές επαγγελματικές ομάδες αναπτύσσουν συλλογικές δράσεις ώστε να αποκτήσουν το status του επιστημονικού και ρυθμιζόμενου επαγγέλματος και να εξασφαλίσουν υψηλότερα εισοδήματα. Εκ πρώτης όψεως status και υψηλά εισοδήματα πάνε μαζί. Όμως όπως ανέλυσε ο Phelps Brown (1977:101-144) δεν είναι τόσο το status καθεαυτό, όσο η ζήτηση και η προσφορά στην αγορά εργασίας, που ρυθμίζει το ύψος των αμοιβών. Το κατά πόσο η μονοπωλιακή θέση μιας επαγγελματικής ομάδας στην αγορά εργασίας είναι αποτέλεσμα του περιεχομένου της εργασίας της και των υπηρεσιών που παρέχει ή κοινωνικό δημιούργημα συλλογικής συνδικαλιστικής δράσης, είναι αντικείμενο συγκεκριμένης ανάλυσης κατά επάγγελμα.

Ούτως ή άλλως, η ζήτηση και η προσφορά στην αγορά εργασίας των επιστημονικών επαγγελμάτων δεν είναι εξωγενής και ανεξάρτητη από την συλλογική δράση των επιστημόνων επαγγελματιών και την οργάνωσή τους σε ενώσεις, οι οποίες δεν είναι τυπικές συνδικαλιστικές οργανώσεις, αλλά επιτελούν λειτουρ-

γίες ανάλογες με τα συνδικάτα των μισθωτών. Όπως σημείωσε ο Whitfield (1982:256) οι επιστημονικές επαγγελματικές ενώσεις μπορούν να ειπωθούν ως ιδιαίτερα αποτελεσματικά συνδικάτα τα οποία είναι ικανά να βελτιώνουν την οικονομική ευημερία των μελών τους χωρίς την ανάγκη να καταφεύγουν σε λιγότερο «ευπρεπείς» μεθόδους όπως οι απεργίες και οι στάσεις εργασίας. Επίσης, όπως έχει δείξει ο Berlant (1975: 183, 215) στην περίπτωση των ιατρικών επαγγελμάτων, τα οποία εμπεριέχουν κατεξοχήν ασύμμετρη πληροφόρηση μεταξύ επαγγελματιών και πελατών, έχουν υπάρξει είτε αντιμονοπωλιακά μέτρα κατά των ιατρικών επαγγελματικών ενώσεων, είτε τροποποιήσεις των νόμων για την χορήγηση άδειας ασκήσεως επαγγέλματος. Με δύο λόγια, τόσο η συλλογική δράση των επιστημόνων επαγγελματιών, όσο και οι κρατικές πολιτικές, αποτελούν τους αποφασιστικούς παράγοντες στην ρύθμιση των επιστημονικών-επαγγελματικών αγορών εργασίας.

Τα μονοπωλιακά δικαιώματα και οι περιορισμοί εισόδου στα επιστημονικά επαγγέλματα δημιουργούνται, κατά κανόνα, με νομοθετικές ρυθμίσεις. Βέβαια, των νομοθετικών ρυθμίσεων προηγείται η σύσταση και η δραστηριοποίηση των συλλογικών φορέων εκπροσώπησης των ενδιαφερομένων ομάδων επιστημόνων επαγγελματιών, οι οποίες αναπτύσσουν δραστηριότητα με σκοπό την ρύθμιση –μεταξύ άλλων και νομοθετική– των επιστημονικών-επαγγελματικών αγορών εργασίας. Το αν η νομοθεσία παίρνει πάντα τη μορφή που απαιτούν οι επαγγελματικές οργανώσεις των επιστημόνων, ή αν στην έκβαση των νομικών ρυθμίσεων λαμβάνεται υπόψη το δημόσιο συμφέρον και το συμφέρον των καταναλωτών, είναι αντικείμενο συγκεκριμένης ανάλυσης.

Σύμφωνα με την εμπειρία της Βρεταννίας οι ενώσεις των επιστημονικών επαγγελμάτων αναπτύχθηκαν παράλληλα με τον κλασικό συνδικαλισμό των μισθωτών. Όπως περιέγραψε ο Margerison (1980) την εποχή που αναπτύσσονταν τα trade-unions, παράλληλα αναπτύσσονταν και οι επαγγελματικές ενώσεις των δικηγόρων, των λογιστών κ.λ.π. υπό μορφή ινστιτούτων, επιμελητηρίων και societies. Όμως στο εσωτερικό των επιστημονικών επαγγελμάτων, οι ενώσεις, τα επιμελητήρια και τα συμβούλια των επαγγελματικών ομάδων προϋπήρξαν των κλασικών συνδικαλιστικών οργανώσεων τους. Ο κλασικός συνδικαλισμός των επιστημόνων επαγγελματιών άρχισε να αναπτύσσεται με την αρχή της δεκαετίας του 1960. Σύμφωνα με τον Whitfield (1982:255-260) η ανάπτυξη του συνδικαλισμού των επιστημονικών επαγγελμάτων μπορεί να θεωρηθεί ως ένας συμβιβασμός

μεταξύ της επιθυμίας τους αφενός να έχουν μια συλλογική έκφραση και αφετέρου να διατηρήσουν μια ειδική σχέση με τους εργοδότες τους. Αυτός ο συμβιβασμός συχνά επιβλήθηκε από το γεγονός της μαζικής ένταξης επιστημόνων-επαγγελματιών σε σχέσεις μισθωτής εργασίας κυρίως στον τομέα των κρατικών υπηρεσιών.

Στη χώρα μας τα νομικά και τα ιατρικά επαγγέλματα αποτελούν τυπικά παραδείγματα κατοχυρωμένων και ρυθμιζόμενων επιστημονικών επαγγελμάτων, στα οποία προεξάρχοντα ρόλο διαδραματίζουν οι επιστημονικές-επαγγελματικές ενώσεις – οι δικηγορικοί και οι ιατρικοί σύλλογοι αντιστοίχως. Αντίθετα, λιγότερο κατοχυρωμένα και ρυθμιζόμενα παρέμειναν επαγγέλματα όπως τα οικονομικά ή νεότερα, όπως αυτά που συνδέονται με την πληροφορική και τα οποία, λόγω της επέκτασης των νέων τεχνολογιών και προϊόντων, αυξάνονται με γρήγορους ρυθμούς. Αυτές οι αγορές επιστημονικών επαγγελμάτων βρίσκονται σε διαφορετική φάση εξέλιξης σε σχέση με τις κατεξοχήν οργανωμένες αγορές εργασίας επιστημόνων επαγγελματιών, όπως είναι οι μηχανικοί, οι δικηγόροι και οι γιατροί, με τις επαγγελματικές οργανώσεις τους, το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, οι Δικηγορικοί Σύλλογοι και ο Πανελλήνιος Ιατρικός Σύλλογος, αντιστοίχως.

Καθώς οι επιστημονικές-επαγγελματικές ενώσεις διαδραματίζουν τον κεντρικό ρόλο στη θεσμοποίηση και τη ρύθμιση των επιστημονικών-επαγγελματικών αγορών εργασίας, υπάρχει το θέμα της ένταξης των εν λόγω ενώσεων στις σχέσεις κοινωνίας και κράτους. Η προβληματική του μεσο-κορπορατισμού αποτελεί γόνιμη αφετηρία για την εξέταση του θέματος. Βέβαια, τα επιστημονικά επαγγέλματα, κυρίως τα παραδοσιακά, προϋπήρξαν της συζήτησης περί μεσο-κορπορατισμού, αλλά ο πολλαπλασιασμός των επιστημονικών-επαγγελματικών ενώσεων που αναπτύσσουν δραστηριότητα στην αγορά εργασίας και στην «πολιτική αγορά» είναι σχετικά πρόσφατο φαινόμενο.

Οι θεωρίες του κορπορατισμού γνώρισαν ιδιαίτερη ανάπτυξη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και αφορούν τις τριμερείς σχέσεις κράτους-εργοδοτών-εργαζομένων στις συλλογικές θεσμοποιημένες εκφράσεις τους. Η έννοια του μεσο-κορπορατισμού είναι πιο πρόσφατη. Χρησιμοποιείται ως πεδίο ανάλυσης των σχέσεων και επιδράσεων μεταξύ κράτους και επαγγελματικών συμφερόντων σε τομεακό ή κλαδικό επίπεδο. Στην περίπτωση των μεσο-κορπορατιστικών ρυθμίσεων δεν παρατηρούνται τριμερείς σχέσεις, ούτε τα συμφέροντα που εμπλέκονται

αφορούν άμεσα τη σχέση κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας. Οι μεσο-κορπορατίστικες σχέσεις αφορούν το κράτος και επιμέρους ομάδες συμφερόντων, όπως είναι οι επαγγελματικές ενώσεις και τα επιμελητήρια (στο βαθμό βέβαια που αυτά έχουν αναπτύξει την οργανωτική δυνατότητα να μονοπωλούν την αντιπροσώπευση μιας διακεκριμένης επαγγελματικής κατηγορίας συμφερόντων). Στην ανάλυση του Cawson (1985) είναι αυτού του τύπου οι οργανώσεις των επιστημονικών επαγγελμάτων που διαπραγματεύονται μεσο-κορπορατίστικές ρυθμίσεις με το κράτος. Από την ανάλυση των Schmitter και Streeck (1985) συνάγεται πως η προσέγγιση των οργανώσεων που αντιπροσωπεύουν μεσο-κορπορατίστικά συμφέροντα επιστημονικών επαγγελμάτων αφορά αφενός την σχέση μεταξύ των εν λόγω οργανώσεων και των κρατικών υπηρεσιών. Στην ελληνική κοινωνία και οικονομία η θέση και η λειτουργία των πλέον γνωστών ομάδων ρυθμιζόμενων επιστημονικών επαγγελμάτων, όπως το ΤΕΕ και οι Δικηγορικοί και οι Ιατρικοί σύλλογοι, εμπίπτει σαφώς στην συζήτηση περί μεσο-κορπορατίστικών ρυθμίσεων και αποτελεί ένα θέμα που μένει να διερευνηθεί.

Συμπέρασμα

Τα ρυθμιζόμενα επιστημονικά επαγγέλματα αποτελούν μια ανεξερεύνητη πλευρά της ελληνικής αγοράς εργασίας και του εθνικού συστήματος εργασιακών σχέσεων, παρά το γεγονός ότι οι ενώσεις ορισμένων «παραδοσιακών» επιστημονικών επαγγελμάτων (π.χ. Δικηγόροι, Μηχανικοί, Ιατροί, κ.λ.π.) φαίνεται να δεσπόζουν στην κοινωνικο-οικονομική ζωή της χώρας.

Η προσέγγιση των επιστημονικών επαγγελμάτων προϋποθέτει την θεωρητική οριοθέτηση του θέματος και την αξιοποίηση της διεθνούς βιβλιογραφίας. Στην αγγλοσαξωνική βιβλιογραφία υπάρχει εκτενής συζήτηση για τον ρόλο και τα χαρακτηριστικά των επιστημονικών επαγγελμάτων. Κοινωνιολογικές και οικονομολογικές προσεγγίσεις φωτίζουν δύο βασικές πλευρές των επιστημονικών επαγγελμάτων. Πρώτον, την σημασία της συλλογικής συμπεριφοράς και δράσης των επιστημόνων επαγγελματιών στη ρύθμιση των επαγγελματικών δικαιωμάτων. Δεύτερον, τη σημασία του περιεχομένου της προσφερόμενης εργασίας-υπηρεσίας.

Η ιδιαίτερη βαρύτητα κάθε μίας από τις προαναφερθείσες πλευρές παραμένει ένα ανοικτό ζήτημα. Ούτως ή άλλως, ανεξάρτητα δηλαδή από το εάν το περιεχόμενο της προσφερόμενης ερ-

γασίας-υπηρεσίας «δικαιολογεί» την επιβαλλόμενη «μονοπωλιακού τύπου» ρύθμιση των επιμέρους αγορών εργασίας, η συλλογική δράση των επιστημόνων επαγγελματιών διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στην ρύθμιση και αναπαραγωγή των επιστημονικών επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας. Αυτή η ρύθμιση λαμβάνει συχνά την μορφή μεσο-κορπορατιστικών ρυθμίσεων και σχέσεων. Στην περίπτωση της ελληνικής αγοράς εργασίας και του εθνικού συστήματος εργασιακών σχέσεων μένει να αναπτυχθεί η έρευνα για τη ρύθμιση των επιστημονικών επαγγελμάτων, τόσο των παραδοσιακών, όσο και των νέων.

Βιβλιογραφία

- Arrow K.J., «Uncertainty and the Welfare Economics of Medical Care», *American Economic Review*, vol. 53, No 5, December, 1963, σ. 939-973.
- Berlant J., *Profession and Monopoly: A Study of Medicine in the United States and Great Britain*, University of California Press, California, 1975.
- Carr-Saunders A.M. and Wilson P., *The Professions*, Clarendon Press, Oxford, 1933.
- Cawson A.I. (ed), *Organised Interests and the State Studies in Meso-Corporatism*, Sage, New York, 1985.
- Freidson E., *Profession of Medicine: A Study of the Sociology of Applied Knowledge*, Harper and Row, New York., 1970
- Freidson E., «The Theory of Professions: The State of the Art», στο Dingwall R., and Lewis P. (eds), *The Sociology of the Professions*, Macmillan, London, 1983.
- Friedman M., *Capitalism and Freedom*, University of Chicago Press, Chicago, 1962.
- Foley P., Shaked A. and Sutton J., *The Economics of the Professions: An Introductory Guide to the Literature*, ICERD, Occasional Paper, L.S.E., 1981.
- Giddens A., *The Structure of the Advanced Societies*, Hutchinson, 1983.
- Goode W., «Encroachment, Charlatanism and the Emerging Profession: Psychology, Sociology and Medicine», *American Sociological Review*, vol. 25, 1960, σ. 902-932.
- Goldthorpe J.H. and Hope K., «Occupational Grading and Occupational Prestige», στο Hope K. (ed), *The Analysis of Social Mobility: Methods and Approaches*, Oxford University Press, Oxford, 1972.
- Goldthorpe J.H. and Hope K., *The Social Gradings of Occupation: A New Approach and Scale*, Oxford University Press, Oxford, 1974.
- Gravelle H.S.E., *Economic Analysis of Health Service Professions: A Survey for Sociologists*, Queen Mary College, Department of Economics, Paper, No 115, 1984.
- Halmos P., *The Personal Service Society*, Constable, London, 1970.
- Hickson D. and Thomas M., «Professionalism in Britain, Preliminary Measurement», *Sociology*, No 3, 1969, σ. 37-53.

- Johnson T., *Professions and Power*, Macmillan, London, 1972.
- Kessel R., «Price Discrimination in Medicine», *Journal of Law and Economics*, No 1, 1958, σ. 20-53.
- Kessel R., «The A.M.A. and the Supply of Physicians», *Law and Contemporary Problems*, No 35, 1970, σ. 267-283.
- Kessel R., «Higher Education and the Nation's Health: A Review of the Carnegie Commission Report on Medical Education», *Journal of Law and Economics*, No 15, 1972, σ. 115-127.
- Lees D., *Economic Consequences of the Professions*, Research Monograph, Institute of Economic Affairs, London, 1966.
- Margerison T., *The Making of a Profession*, The Institute of Chartered Accountants in England and Wales, London, 1980.
- McKinlay J., «On the Professional Regulation of Change», στο Halmos P. (ed), *Professionalisation and Social Change*, Sociological Review Monograph, No 20, 1985.
- Millerson G., *The Qualifying Associations*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964.
- Parry N., and Parry J., *The Rise of the Medical Profession*, Croom Helm, London, 1976.
- Parking F., *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*, Tavistock Publications, London, 1979.
- Phelps Brown E.H., *The Inequality of Pay*, Oxford University Press, Oxford, 1977.
- Rottenberg S., «The Economics of Occupational Licencing», in *Aspects of Labor Economics*, N.B.E.R., Princeton University Press, 1962.
- Schmitter Ph.C. and Streeck W. (eds), *Private Interest Government - Beyond Market and States*, Sage, London, 1985.
- Whitfield K., «Professional Labour Markets», στο Creedy J. and Tomas B., *The Economics of Labour*, Butterworths, 1982.
- Whittington R., «The Fragmentation of Industrial R & D», στο Pollert A., (ed), *Farewell to Flexibility?*, Blackwell, 1991.
- Wilensky H.L., «The Professionalisation of Everyone?», *American Journal of Sociology*, September, 1964, σ. 137-158.

ΤΕΥΧΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Άρθρα

Γιώργος Σταμάτης, Το "Μεγάλο Λαΐριο": Β.Ο.Ο.Τ. ή TURNKEY Απόστολος Αποστολίδης / Σπύρος Βάσσος, Κριτική ανάλυση της μελέτης των R. Turvey, M. Beesley και H. Ειθιμογλου για τη σκοπιμότητα της εφαρμογής της μεθόδου Β.Ο.Ο.Τ. στην κατασκευή και εκμετάλλευση της μονάδας παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος 672 MW στο Λαΐριο **Θεόδωρος Μαριόλης**, Αντιδράσεις τιμών σε γραμμικά συστήματα σύνθετης παραγωγής **Παναγιώτης Βουγιουκλάκης / Θεόδωρος Μαριόλης**, Ο προσδιορισμός των τιμών σε διασπώμενα συστήματα παραγωγής, στα οποία τα μέγιστα ποσοστά κέρδους του βασικού και του μη βασικού υποσυστήματος είναι ίσα

Κριτικά Σημειώματα

Γ. Μηλιός, Στοιχεία οικονομικής αγωγσίας (το διδακτικό βιβλίο "Πολιτικής Οικονομίας" της Γ' Λυκείου)

Βιβλιοκρισίες

12

ΑΝΟΙΞΗ 1993

Σχέσεις καθηγητών-μαθητών: μία εμπειρική ψυχοπαιδαγωγική έρευνα*

N. Παπαδόπουλος, Η. Αθανασιάδης**

Εισαγωγή

Προκειμένου να εμβαθύνουμε τις πληροφορίες μας σχετικά με το σχολικό κλίμα στην ελληνική δευτεροβάθμια εκπαίδευση¹ και ιδιαίτερα το βαθμό της αποδοχής ή της απόρριψης του σχολείου από τους μαθητές, πραγματοποιήσαμε σχετική έρευνα σε πανελλήνιο επίπεδο. Για το σκοπό αυτό επελέγη ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα μαθητών Γυμνασίου και Λυκείου που συμπλήρωσαν σχετικό ερωτηματολόγιο με ερωτήσεις τόσο κοινωνικού-δημογραφικού όσο και ψυχολογικού-παιδαγωγικού χαρακτήρα.

Η έρευνα αυτή με τη μορφή που τη σχεδιάσαμε, γίνεται για πρώτη φορά στον ελληνικό χώρο. Το κλίμα βέβαια στην τάξη, στο σχολείο, στην σχολική και εξωσχολική ζωή νοείται πάντα στα πλαίσια που καθορίζει η κείμενη νομοθεσία για την εκπαίδευση.

---

* Η έρευνα έγινε στα πλαίσια του έργου του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και έπειτα από εισήγηση του θέματος από τον υπεύθυνο σύμβουλο Ν. Παπαδόπουλο και απόσπαση των αναφερόμενων παρακάτω συνεργατών του στο Π.Ι. για το σκοπό αυτό. Για το προκαταρκτικό στάδιο της έρευνας εργάστηκαν οι: Αθανασπούλου Γ., Παπαγιωτοπούλου Β., Χρονοπούλου Μ., εκπαιδευτικοί και Τζέπογλου Στ., αρχικά ειδικός επιστήμονας και τώρα σύμβουλος Π.Ι. Στην επεξεργασία των στοιχείων συμμετείχε και η Γιοκρούση-Κολς Δήμητρα, κοινωνιολόγος, καθηγήτρια Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

** Ν. Παπαδόπουλος: Επίκουρος καθηγητής Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, Η. Αθανασιάδης: Διδάκτωρ Στατιστικής - Κοινωνιολογίας.

Στην έννοια μάλιστα του σχολικού κλίματος θα μπορούσαμε να περιλάβουμε τη διαπλοκή των ρόλων και των προσωπικών ιδιαιτεροτήτων καθηγητών και μαθητών, στην καθημερινή σχολική λειτουργία τους.

Ένας από τους λόγους που μας ώθησαν στην πραγματοποίηση αυτής της έρευνας ήταν η διαπίστωση ότι, καθ' όσο γνωρίζουμε, δεν υπάρχει καμία άλλη παρεμφερής έρευνα με την ίδια θεματική και τις ίδιες διαστάσεις στον ελληνικό χώρο.

Προβληματική και υποθέσεις της έρευνας

Όπως η αντίστοιχη έρευνά μας πάνω στο σχολικό κλίμα με βάση τις κρίσεις των καθηγητών, έτσι και η παρούσα έχει αφετηρία από την μία πλευρά τα σύγχρονα γενικότερα προβλήματα της παιδείας και της εκπαίδευσης, όπως αυτά περιγράφονται στη σχετική βιβλιογραφία (βλ. ενδεικτικά: Clarque 1968, Combe 1971, Lasoga 1987, Γέρου 1975, Κασσωτάκης 1981, Παπαδόπουλος 1983, Φλουρής 1982, Παπαδόπουλος 1980, 1981, 1983) και από την άλλη πλευρά τη σχολική ελληνική πραγματικότητα με τις ιδιαιτερότητες στο εκπαιδευτικό σύστημα και στην νοοτροπία του μέσου Έλληνα (π.χ. το θέμα της «πειθαρχίας», η βαθμοθηρία, ο ανταγωνισμός κ.λ.π.).

Σύμφωνα με τα παραπάνω το ερωτηματολόγιο του μαθητή περιλαμβάνει τα εξής επιμέρους θέματα:

– Πώς εκτιμούν οι μαθητές τις υποχρεώσεις τους στα πλαίσια του σχολικού περιβάλλοντος σε σχέση με το σχολικό πρόγραμμα.

– Πώς αντιλαμβάνονται την έννοια της πειθαρχίας, τόσο ως προς τη δική τους στάση μέσα στο σχολείο, όσο κι ως προς τη στάση των καθηγητών.

– Πώς αξιολογεί ο ίδιος ο μαθητής της επίδοσή του και πώς κρίνει τη στάση του καθηγητή στο θέμα αυτό.

– Πώς αντιλαμβάνεται και εκτιμά ο ίδιος ο μαθητής τον ανταγωνισμό με τους συμμαθητές του και την καλλιέργεια ανισοτήτων μέσα στην τάξη από την πλευρά του καθηγητή.

– Πόσο και με ποιό τρόπο συμμετέχει ο μαθητής (ως άτομο και ως ομάδα), τόσο στη διδακτική πράξη, όσο και στις κοινωνικές εκδηλώσεις του σχολείου.

– Ποιές είναι οι διαθέσεις και τα συναισθήματα του μαθητή σ' ό,τι αφορά τη ζωή του στη σχολική κοινότητα.

– Πώς εκτιμά ο μαθητής τον εκπαιδευτικό και τον ευρύτερο

κοινωνικό ρόλο του καθηγητή.

– Ποιά είναι η άποψη του μαθητή για τον ευρύτερο κοινωνικο-πολιτικό προορισμό του σχολείου και τις μεθόδους που εφαρμόζει για την επίτευξη στόχων τέτοιου περιεχομένου.

– Πώς συμμετέχει, κατά την εκτίμηση του μαθητή, ο γονιός στα σχολικά πράγματα και πώς παρεμβαίνει στις σχέσεις του παιδιού του με το σχολείο.

– Το ερωτηματολόγιο ολοκληρώνεται με:

α) στοιχεία σχετικά με την επίδοση και τη συχνότητα φοίτησης του μαθητή στο σχολείο και

β) στοιχεία δημογραφικά (φύλο - ηλικία - οικογενειακή κατάσταση - επαγγελματική κατάσταση των γονιών - μορφωτικό επίπεδο των γονιών).

Κάθε ερωτηματολόγιο από άποψη τεχνική περιλαμβάνει τρεις επιμέρους κατηγορίες δυνατοτήτων απαντήσεων (ανοιχτές απαντήσεις του τύπου: «ναι - όχι - δεν έχω γνώμη» και τέλος απαντήσεις του τύπου: «πάντα, συχνά, σπάνια, ποτέ...»)². Η παραπάνω προβληματική οδήγησε στις εξής βασικές υποθέσεις-ερωτήματα:

1. Κατά πόσον τα κοινωνικά-δημογραφικά χαρακτηριστικά των μαθητών επηρεάζουν τις θέσεις τους.

2. Κατά πόσο και σε ποιά συνιστώσα της σχολικής ζωής αποκρυσταλλώνονται από τους μαθητές η αποδοχή ή η απόρριψη του σχολείου.

3. Ποιά είναι η σχέση της αποδοχής ή της απόρριψης με την ηλικία του μαθητή και με το είδος σχολείου που φοιτά, την επίδοση και τον τόπο φοίτησης.

4. Κατά πόσο διαφοροποιείται ο τρόπος απάντησης των επιμέρους ερωτημάτων στους ερωτώμενους μαθητές.

Μεθοδολογία

Το δείγμα της έρευνάς μας ήταν αντιπροσωπευτικό και περιέλαβε τελικά 4.583 μαθητές Β΄ τάξης δημοσίων ημερησίων Γυμνασίων και Λυκείων –όλων των τύπων– από όλους τους νομούς της χώρας. Η επιλογή της Β΄ τάξης στηρίχτηκε στην άποψη ότι οι μαθητές αυτής της τάξης είναι ο βασικός πυρήνας του σχολείου: οι μαθητές της Α΄ τάξης δεν έχουν σχηματίσει ακόμα σαφή γνώμη για το σχολείο, ενώ οι μαθητές της Γ΄ τάξης έχουν αρχίσει να αποστασιοποιούνται από αυτό. Το ερωτηματολόγιο πριν την οριστική του διατύπωση, δοκιμάστηκε με μία pilot study σε μαθη-

τές και καθηγητές του λεκανοπεδίου Αττικής.

Για τη συναγωγή συμπερασμάτων κατά τη στατιστική επεξεργασία βασιστήκαμε κυρίως στη διασταύρωση χαρακτηριστικών μη αρκούμενοι την απλή παράθεση ποσοστών. Η επιλογή μας αυτή δικαιολογείται και από το εξής παράδειγμα: σε δύο ερωτήσεις είχαμε τα εξής αποτελέσματα:

α. Συναισθήματα, όταν υπάρχει προετοιμασία		
	Αριθμός μαθητών	%
Αδιαφορία	351	7,7
Αγωνία	583	12,7
Άγχος	570	12,4
Κάτι άλλο	141	3,1
Υπόλοιποι τρόποι απάντησης	2.938	64,1
β. Συναισθήματα, όταν δεν υπάρχει προετοιμασία		
	Αριθμός μαθητών	%
Αδιαφορία	238	5,2
Αγωνία	1.214	26,5
Άγχος	1.584	34,6
Κάτι άλλο	128	2,8
Υπόλοιποι τρόποι απάντησης	1.419	30,9

Η σύγκριση των δύο πινάκων είναι πολύ ενδιαφέρουσα. Περισσότερο όμως ενδιαφέρον έχει να λάβουμε υπόψη τον αριθμό των μαθητών που έχουν την ίδια αντίδραση είτε είναι προετοιμασμένοι, είτε απροετοίμαστοι³.

Έτσι:

Ψυχολογική αντίδραση	Αριθμός μαθητών και στις δύο περιπτώσεις
Αδιαφορία	74
Αγωνία	150
Άγχος	219
Κάτι άλλο	26

Πίνακες που περιέχουν διασταυρωμένα στοιχεία μπορούν να αναλυθούν με την κλασσική μέθοδο συσχέτισης ποιοτικών μεταβλητών Χι τετράγωνο (χ^2). Θα χρειάζονταν όμως μερικές εκατοντάδες τέτοιοι πίνακες και ισάριθμες αναλύσεις, αν θα θέλαμε να συσχετίσουμε όλες τις μεταβλητές ανά δύο.

Έτσι για τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων μας επιλέξαμε δύο μεθόδους της πολυδιάστατης παραγοντικής ανάλυσης δεδομένων: την πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών για να δια-

πιστώσουμε ποια κριτήρια ταξινομούν τα άτομα που συγκροτούν το δείγμα και την ιεραρχική ταξινόμηση προκειμένου να εξαγάγουμε μία τυπολογία του δείγματος, βασισμένη στα αντίστοιχα κριτήρια ταξινόμησης. Τα παραπάνω εξαγόμενα, κριτήρια ταξινόμησης και τυπολογία, εξαρτώνται μόνο από τον τρόπο που τα χαρακτηριστικά-απαντήσεις των ερωτηματολογίων σχετίζονται μεταξύ τους στο εσωτερικό κάθε δείγματος. Και εφόσον πρόκειται για συσχετίσεις, η συχνότητα εμφάνισης κάποιου χαρακτηριστικού δεν παίζει αποφασιστικό ρόλο. Ένα χαρακτηριστικό δηλαδή που δεν εμφανίζεται συχνά, μπορεί να συσχετίζεται στενότερα με άλλα χαρακτηριστικά και να αποδεικνύεται έτσι ως σημαντικότερο από άλλα.

Δεδομένα και πορίσματα της έρευνας

α. Τα δεδομένα της έρευνας

Η επιλογή του δείγματος έγινε με βάση την αλφαθητική σειρά των μαθητών στο τμήμα τους⁴ στη Β' τάξη Γυμνασίου ή στην Β' τάξη Λυκείου, σε δημόσια ημερήσια σχολεία όλης της χώρας.

Η κατανομή των μαθητών του δείγματος ως προς το είδος του σχολείου που φοιτούν ήταν η εξής:

Φοίτηση σε Γυμνάσιο	2.640	57,60%
Φοίτηση σε Γενικό Λύκειο	1.644	35,87%
Φοίτηση σε Τεχνικό Επαγγελματικό Λύκειο	244	4,89%
Φοίτηση σε Πολυκλαδικό Λύκειο	13	0,28%

Η κατανομή ως προς το φύλο ήταν:

Αγόρια	2.036	44,42%
Κορίτσια	2.460	53,68%
Δεν απάντησαν	87	1,90%
	<u>4.583</u>	<u>100,00%</u>

Κατά τη διασταύρωση του φύλου και της φοίτησης των μαθητών του δείγματος σε Γυμνάσιο ή Γενικό Λύκειο προέκυψε ο παρακάτω πίνακας σε ποσοστά:

	Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο
Γυμνάσιο	50,3	49,7	100,0
Γενικό Λύκειο	38,9	61,1	100,0

Η κατανομή των μαθητών κατά το μέγεθος του οικισμού όπου βρισκόταν το σχολείο τους ήταν η εξής:

Πληθυσμός τόπου φοίτησης		Αριθμός μαθητών		%
1. Μέχρι 1.000	κατ.	238	5,19	} 40,06%
2. 1.001-5.000	κατ.	1.598	34,87	
3. 5.001-10.000	κατ.	698	15,23	} 23,63%
4. 10.001-30.000	κατ.	707	15,43	
5. 30.001-50.000	κατ.	376	8,20	
6. 50.001-100.000	κατ.	328	7,16	
7. 100.001-200.000	κατ.	191	4,17	
8. Άνω των 200.000	κατ.	447	9,75	
Σύνολο		4.583	100,00	

Δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία από την ΕΣΥΕ για αντίστοιχη κατανομή μαθητών. Θα αναφέρουμε μόνο την κατανομή πληθυσμού σύμφωνα με την απογραφή του 1981.

Πληθυσμός Ελλάδας σε οικισμούς		Αριθμός μαθητών		%
1. Μέχρι 1.000	κατ.	2.360.756	24,2	} 39,9%
2. 1.001-5.000	κατ.	1.529.972	15,7	
3. 5.001-10.000	κατ.	373.692	3,8	} 23,4
4. 10.001-50.000	κατ.	2.276.740	23,4	
5. 50.001-100.000	κατ.	1.107.330	11,4	
6. 100.001-200.000	κατ.	799.777	8,2	
7. Άνω των 200.000	κατ.	1.292.150	13,3	
Σύνολο		9.740.417	100,00	

Βέβαια οι μαθητές δεν φοιτούν πάντα στον τόπο γέννησής τους, αλλά οι δύο πίνακες παρέχουν κάποιο μέτρο σύγκρισης.

Σχετικά με την οικογενειακή κατάσταση είχαμε τα εξής στοιχεία:

	Αριθμός μαθητών	%		
- Ζω με τους δύο γονείς	4.224	92,17		
- Ζω με τη μητέρα γιατί οι γονείς είναι χωρισμένοι	104	2,27		
- Ζω με τη μητέρα γιατί ο πατέρας δεν ζει	79	1,72		
- Ζω με τον παππού και τη γιαγιά γιατί οι γονείς μου βρίσκονται στο εξωτερικό	24	0,52		
- Μη επαρκής πληροφόρηση για το οικογενειακό περιβάλλον	20	0,44		
- Καμία απάντηση	31	0,68		
- Άλλοι τρόποι απάντησης	101	2,20		
Σύνολο	4.583	100,00		
Επαγγελματική κατάσταση του πατέρα:				
	Αριθμός μαθητών	%		
- Εργάζεται κανονικά	2.010	87,50		
- Εργάζεται πότε-πότε	161	3,51		
- Είναι άνεργος	24	0,52		
- Είναι συνταξιούχος	281	6,13		
- Δεν ζει	91	1,99		
- Δεν απάντησαν	16	0,35		
Σύνολο	4.583	100,00		
Γραμματικές γνώσεις των γονέων:				
	ΠΑΤΕΡΑ		ΜΗΤΕΡΑΣ	
	Αριθμός μαθητών	%	Αριθμός μαθητών	%
- Απολυτήριο Δημοτικού	2.519	54,96	2.708	59,09
- Απολυτήριο Γυμνασίου/Λυκείου	1.298	28,32	1.411	30,79
- Πτυχίο Ανώτερης Σχολής	368	8,03	232	5,06
- Πτυχίο Ανώτατης Σχολής	373	8,14	204	4,45
- Δεν απάντησαν	25	0,55	28	0,61
Σύνολο	4.583	100,00	4.583	100,00

Τέλος την επίδοση των μαθητών κατά φύλο και είδος σχολείου (στοιχεία για Γυμνάσια, Γενικά Λύκεια και Τ.Ε.Λ.) δίνουν οι παρακάτω πίνακες σε ποσοστά:

ΕΠΙΔΟΣΗ

ΦΥΛΟ	Μέτρια	Καλή	Πολύ καλή	Άριστη	Σύνολο
Αγόρι	17,1	32,3	39,1	11,5	100,0
Κορίτσι	9,4	28,1	46,7	15,8	100,0

Η γενικότερα γνωστή διαφοροποίηση των φύλων στην επίδοση υπέρ των κοριτσιών επιβεβαιώνεται και με τα στοιχεία της έρευνάς μας.

Επίσης η επίδοση κατά είδος σχολείου καταμερίζεται ως εξής:

ΕΠΙΔΟΣΗ

ΕΙΔΟΣ ΣΧΟΛΕΙΟΥ	Μέτρια	Καλή	Πολύ καλή	Άριστη	Σύνολο
Γυμνάσιο	16,1	27,8	41,9	14,2	100,0
Γενικό Λύκειο	7,7	31,4	46,3	14,6	100,0
Τ.Ε.Λ.	13,1	44,9	38,0	4,0	100,0

β. Αποτελέσματα

i Η πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών

Η πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών οδήγησε σε πέντε κυρίους παραγοντικούς άξονες που αντιστοιχούν στα κριτήρια ταξινόμησης των μαθητών του δείγματος.

– Ο 1ος άξονας εκφράζει την αποδοχή ή την απόρριψη του σχολείου.

– Ο 2ος άξονας εκφράζει την αντίθεση μεταξύ «κακών μαθητών» Γυμνασίου και «καλών μαθητών» Λυκείου.

– Ο 3ος άξονας συγκροτείται κατά 55,3% από την επιλογή άλλου τρόπου απάντησης («κάτι άλλο») από τους υποδεικνυόμενους στο ερωτηματολόγιο και κατά 18,6% από την προτίμηση του «δεν έχω γνώμη» στις ερωτήσεις που αφορούν τους καθηγητές.

– Ο 4ος άξονας χωρίζει τους μαθητές που προτιμούν να μην εκφράσουν γνώμη σε ερωτήσεις ψυχολογικού περιεχομένου, από εκείνους που προτιμούν να απαντούν με έμφαση (κυριαρχία του «πάντα» και του «ποτέ»).

– Ο 5ος, τέλος, άξονας λειτουργεί αντίστροφα προς το 2ο, με την αντιπαράθεση των «καλών μαθητών» του Γυμνασίου με τους «κακούς μαθητές» του Λυκείου.

ii Η ιεραρχική ταξινόμηση

Η ιεραρχική ταξινόμηση έδωσε την ακόλουθη τυπολογία μαθητών:

Η ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ

759 16,56%	- Μαθητές <i>Γενικού και Τεχνικού Λυκείου</i> : «Καλή» επίδοση στην προηγούμενη τάξη. 25-50 απουσίες. Δευτερότοκα παιδιά. Πατέρας απόφοιτος ΤΕΙ. - Εσχθρότητα προς το σχολείο και τους καθηγητές. Ο ιδανικός καθηγητής δεν είναι απαιτητικός. Η παρουσία σχολικού ψυχολόγου μη αναγκαία.	** 1
161 3,51%	- Μαθητές <i>Γυμνασίου</i> : «Μέτρια» επίδοση στην προηγούμενη τάξη. Υπερτόκα παιδιά. - Αντιπάθεια για το σχολείο και τους καθηγητές. Ο ιδανικός καθηγητής βάζει καλούς βαθμούς, δεν είναι απαιτητικός, δεν μαλώνει. - Μη τοποθέτηση ή αρνητική τοποθέτηση στο θέμα του σχολικού ψυχολόγου. Καλύτερος φίλος: Από τη γειτονιά.	2
470 10,26%	- Μαθητές <i>Γυμνασίου</i> : «Καλή» επίδοση στην προηγούμενη τάξη. Οικισμός κάτω των 1.000 κατ. Μητέρα απόφοιτος Δημοτικού. - Μη έκφραση γνώμης για ζητήματα που σχετίζονται με την επίδοση. Ο ιδανικός καθηγητής είναι δίκαιος.	3
640 13,96%	- Μαθητές <i>Γυμνασίου</i> : «Μέτρια» ή «καλή» επίδοση στην προηγούμενη τάξη. 5-10 απουσίες. Οικισμός μέχρι 5.000 κατ. Γονείς απόφοιτοι Δημοτικού. - Εξιδανικευτική εικόνα σχολείου και καθηγητών. Επιπλέον άγχος και αγωνία. Ο ιδανικός καθηγητής βάζει καλούς βαθμούς. Η παρουσία σχολικού ψυχολόγου μη αναγκαία. Καλύτερος φίλος: συγγενής ή από τη γειτονιά.	4
425 9,27%	- Μαθήτριες <i>Γυμνασίου</i> : «Πολύ καλή» επίδοση στην προηγούμενη τάξη. 5-10 απουσίες. Οικισμός μέχρι 5.000 κατ. - Θετική εικόνα σχολείου και καθηγητών. Ο ιδανικός καθηγητής δείχνει κατανόηση και είναι δίκαιος. Ευνοϊκές στην παρουσία σχολικού ψυχολόγου.	5
349 7,62%	- Μαθητές και μαθήτριες <i>Γενικού ή Πολυτεχνικού Λυκείου</i> : «Άριστα» ή «πολύ καλά» στην προηγούμενη τάξη. Πάνω από 50 απουσίες. Ανατολική Αττική. Γονείς απόφοιτοι ΑΕΙ ή ΤΕΙ. - Κυριαρχεί η απάντηση «κάτι άλλο» όταν πρόκειται να δοθεί η εικόνα του καθηγητή ή των συναισθημάτων του μαθητή. Άνεση και αυτοπεποίθηση. Και στον σχολικό ψυχολόγο.	6
376 8,20%	- Μαθητές και μαθήτριες <i>Γενικού Λυκείου</i> : «Πολύ καλή» επίδοση στην προηγούμενη τάξη. 26-50 απουσίες. Μεγάλα αστικά κέντρα. Πατέρας μεγάλης ηλικίας. - Θετική όσο και επιφυλακτική αντιμετώπιση του σχολείου. Ο ιδανικός καθηγητής «κάνει καλό μάθημα». Η παρουσία σχολικού ψυχολόγου μη αναγκαία. Καλύτερος φίλος: συμμαθητής ή συμμαθήτρια.	7
696 15,19%	- Μαθητές και μαθήτριες: «Πολύ καλή» επίδοση στην προηγούμενη τάξη και 5-10 απουσίες. Ζουν με τους γονείς. Πρωτότοκα παιδιά. - Αποδοχή του σχολείου. Μη έκφραση γνώμης για διάφορα ζητήματα. Ο ιδανικός καθηγητής είναι δίκαιος. Καλύτερος φίλος: συμμαθητής ή συμμαθήτρια.	8
707 15,43%	- Μαθήτριες <i>Γενικού Λυκείου</i> : «Άριστη» επίδοση στην προηγούμενη τάξη. - Κύριο μέλημα η καλή επίδοση. Ο ιδανικός καθηγητής έχει κατάρτιση και κάνει καλό μάθημα. Ευνοϊκές στην παρουσία σχολικού ψυχολόγου.	9

- .. Αριθμός και ποσοστό μαθητών που συγκροτούν την κλάση.
- ** α/α της κλάσης.

iii Σχολιασμός του διαγράμματος της τυπολογίας

Η ιεραρχική ταξινόμηση έγκειται στην συγκρότηση ομάδων χαρακτηριστικών (κλάσεων) που οδηγεί σε μια τυπολογία των 4.583 μαθητών του δείγματος. Κάθε τυπολογία βασίζεται στα κριτήρια ταξινόμησης που προκύπτουν από την ανάλυση αντιστοιχιών.

Η διάταξη (διάγραμμα) των ομάδων και το πλήθος των ατόμων που τις αποτελούν προκύπτουν ως στατιστικό εξαγόμενο. Υπάρχει πάντα μια μείζων και άλλες ελάσσονες διχοτομίες. Η περιγραφή των ομάδων βασίζεται στη συνεκτικότητα των χαρακτηριστικών που τις διέπουν.

Σύμφωνα με το δένδρογραμμα των κλάσεων:

α) Η μείζων διχοτομία συμπίπτει με το πρώτο κριτήριο ταξινόμησης, την αποδοχή ή την απόρριψη του σχολείου από τους μαθητές.

β) Η επόμενη σε σημαντικότητα διχοτομία προέρχεται από τους μαθητές που έχουν αρμονική σχέση με το σχολείο. Η 3η, 4η και 5η κλάση, κλάσεις μαθητών Γυμνασίου, διαφοροποιούνται από τις κλάσεις 6η έως 9η που συγκροτούνται κατά βάση από μαθητές Λυκείου.

γ) Από τους μαθητές Γυμνασίου των κλάσεων 3ης έως 5ης, η 3η κλάση αποτελείται από αγόρια που δεν εκφέρουν γνώμη στις ερωτήσεις που σχετίζονται με την επίδοση.

δ) Από τους μαθητές Λυκείου των κλάσεων 6ης έως 9ης, η 6η κλάση αποτελείται από νέους και νέες που με τον τρόπο που απαντούν δείχνουν άνεση και αυτοπεποίθηση και στην περιγραφή της εικόνας του ιδανικού καθηγητή ή στο ερώτημα «τι αισθάνονται για το σχολείο», φαίνεται να μην ικανοποιούνται από τους υποδεικνυόμενους τρόπους απάντησης.

γ. Τα κυριότερα πορίσματα

Η αποδελτίωση των στατιστικών εξαγομένων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα δημογραφικά-κοινωνικά χαρακτηριστικά συνδυάζονται με τα παιδαγωγικά-ψυχολογικά χαρακτηριστικά με πολλούς τρόπους. Συμπληρωματικά σε σχέση με όσα αναφέραμε στην απαρίθμηση των κριτηρίων ταξινόμησης και το σχολιασμό των κλάσεων, μπορούμε να επισημάνουμε ακόμη τα εξής:

1. Παρότι πίσω από τις απαντήσεις στα παιδαγωγικά-ψυχολογικά ερωτήματα υπάρχει συχνά το ζήτημα της βαθμολογίας, η επίδοση δεν προσδιορίζει μονοσήμαντα τη στάση των μαθητών. Έτσι:

α) Καλή επίδοση στο Γυμνάσιο συνοδεύεται από αβίαστη αποδοχή του σχολείου.

β) Χαμηλή επίδοση στο Γυμνάσιο φαίνεται να συμβαδίζει με αρνητική στάση προς το σχολείο, με μη έκφραση γνώμης ή και με τάση εξωραϊσμού του σχολικού κλίματος.

γ) Καλή επίδοση στο Λύκειο μπορεί να χαρακτηρίζει μαθητές

που: i) αποδέχονται το σχολείο (αβίαστα ή επιφυλακτικά), ii) δεν εκφράζουν γνώμη για ορισμένα ζητήματα, iii) αντιμετωπίζουν το σχολείο με άνεση και αυτοπεποίθηση.

δ) Κακή ή μέτρια επίδοση στο Λύκειο συχνά συμβαδίζει με απόρριψη του σχολείου.

2. Μαθητές μεγάλων αστικών περιοχών, όπως της Ανατολικής Αττικής, παρουσιάζονται να ανήκουν σε μία τουλάχιστον από τις παρακάτω περιπτώσεις:

α) είναι εχθρικοί προς το σχολείο,

β) εκφράζουν αυτοπεποίθηση και υπεροχή (κυρίως όταν έχουν μεγάλους βαθμούς),

γ) είναι επιφυλακτικοί, χωρίς να είναι εχθρικοί προς το σχολείο.

Όλα αυτά δείχνουν ότι η κατηγορία αυτών των μαθητών δεν αποδέχεται ανεπιφύλακτα το σχολείο και ότι είναι αναγκαία μία παραπέρα διερεύνηση της στάσης τους προς τα σχολικά πράγματα.

3. Η ιδανική εικόνα του καθηγητή είναι διαφορετική για διάφορες περιπτώσεις μαθητών. Και συγκεκριμένα περιμένουν από τον καθηγητή:

α) να κάνει καλό μάθημα, μαθητές Λυκείου που διακρίνονται για τον ήπιο τρόπο των απαντήσεών τους, αποφεύγοντας φραστικές ακρότητες, ενώ έχουν πολύ καλή ή άριστη επίδοση,

β) να είναι δίκαιος στην κρίση του, όσοι μαθητές προτιμούν να μην εκφέρουν γνώμη για μια σειρά ζητήματα,

γ) να μην έχει απαιτήσεις, οι μαθητές που βλέπουν αρνητικά το σχολείο, ανεξάρτητα από τη βαθμολογία τους,

δ) να μη μαλώνει, οι μαθητές που είτε τοποθετούνται αρνητικά είτε εξωραίζουν την εικόνα του σχολείου,

ε) να δείχνει κατανόηση, οι μαθητές που νιώθουν άνετα στο σχολείο,

στ) να βάζει καλούς βαθμούς, οι μαθητές του Γυμνασίου που είτε έχουν αρνητική τοποθέτηση, είτε εξωραίζουν το σχολείο.

4. Η μη έκφραση γνώμης (απάντηση: «δεν έχω γνώμη») είναι χαρακτηριστικό μαθητών μικρών οικισμών, σε δύο κλάσεις που διαφοροποιούνται μεταξύ τους ως προς τη βαθμολογία.

5. Στο Λύκειο γίνονται γενικά περισσότερες απουσίες απ' ότι στο Γυμνάσιο. Για τους μεγαλύτερους όμως μαθητές ο αριθμός των απουσιών δεν επηρεάζει απαραίτητα την επίδοση. Έτσι, μαθητές Γενικών ή Πολυκλαδικών Λυκείων της Ανατολικής Αττικής με «άριστη» ή «πολύ καλή» επίδοση, συμβαίνει να έχουν περισσότερες από 50 απουσίες.

6. Οι μαθητές που βλέπουν αρνητικά το σχολείο είναι συνήθως αγόρια δευτερότοκα, στάση που επιτείνεται όταν είναι υστερότοκα. Παιδιά που είναι πρωτότοκα, έχουν συχνά λίγες απουσίες και επίδοση «πολύ καλή».

7. Όσοι μαθητές δεν βλέπουν το σχολείο θετικά, δεν επιθυμούν να γίνουν καθηγητές, τηρούν δηλαδή μια συνέπεια στην αρνητική τους στάση. Στην περίπτωση που το αντιμετωπίζουν εντελώς εχθρικά πιστεύουν ότι οι καθηγητές αμείβονται ικανοποιητικά, προφανώς από διάθεση υποτίμησης.

8. Θετικοί προς την παρουσία ενός ψυχολόγου στο σχολείο είναι όσοι μαθητές αποδέχονται (αβίαστα) το σχολείο, εκφράζουν ένα αίσθημα υπεροχής, ή είναι άριστοι. Αντίθετα αρνητικά τοποθετημένοι είναι μαθητές που είναι ή εχθρικοί προς το σχολείο, το εξωραίζουν, ή το αποδέχονται με συγκρατημένο τρόπο.

9. Ως φίλος δηλώνεται βασικά από τους μαθητές των μεγάλων αστικών κέντρων ένας συμμαθητής τους, ενώ από τους μαθητές μικρών οικισμών ένα γειτονόπουλο ή κάποιο συγγενικό πρόσωπο. Η πρώτη δήλωση είναι ενδεικτική του γεγονότος ότι στις μεγάλες πόλεις τα παιδιά δε σχετίζονται ιδιαίτερα με τα παιδιά της γειτονιάς ή με συγγενείς.

Παιδαγωγική αξιοποίηση των πορισμάτων - επισημάνσεις

Για την παιδαγωγική και γενικά εκπαιδευτική πράξη η έρευνα αυτή έχει ορισμένα ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτα στοιχεία. Είναι αξιοσημείωτο ότι ένα τμήμα των μαθητών έχει αρνητική στάση γενικά απέναντι στο σχολείο. Εδώ χρειάζεται ασφαλώς ειδική προσπάθεια αντιμετώπισης και θεραπείας του προβλήματος και έχουν την θέση τους οι γενικές αρχές της σύγχρονης αγωγής και της παιδαγωγικής ψυχολογίας σε ό,τι αφορά τις διανθρώπινες σχέσεις στο σχολείο, αλλά και το όλο σύστημα εκπαίδευσης (π.χ. αντικείμενο μάθησης, τρόπος διδασκαλίας και επικοινωνίας εκπαιδευτικού-μαθητή)⁵.

Άλλη επίσης αξιοπρόσεκτη διαπίστωση είναι η *δυσφορία* των μαθητών στο χώρο του σχολείου. Η δυσφορία αυτή δεν είναι χωρίς βαθύτερες επιπτώσεις όχι μόνο στην επίδοση, αλλά και στην εν γένει σχολική ζωή. Έτσι επισημάνσεις για την ακαταλληλότητα των χώρων, για τις ελλείψεις και τα σφάλματα της αγωγής κ.λ.π. παίρνουν με τις παραπάνω διαπιστώσεις τη δικαίωσή τους και επαληθεύουν, για μια ακόμη φορά, την αναγκαιότητα αλλα-

γής του σχολικού κλίματος και ακόμη τη σημασία της προληπτικής αγωγής⁶. Και εδώ χρειάζεται να αναζητηθούν τα αίτια του φαινομένου και να καταβληθεί επίσης ειδική προσπάθεια μείωσης και εξάλειψής τους.

Τόσο η γενική αρνητική στάση, όσο και η δυσφορία στο σχολείο θα μπορούσαν να μειωθούν, αν π.χ. μειωνόταν ο εμφαντικός και αυστηρός χαρακτήρας που συνοδεύει συχνά την απορριπτική ή χαμηλή βαθμολογία και στη θέση τους ερχόταν η γνήσια παιδαγωγική αντιμετώπιση και αυτής της βαθμολογίας, ως ένδειξης και αφορμής για διόρθωση μαζί με την επισήμανση για τις ποικίλες δυνατότητες θετικής εξέλιξης κάθε ατόμου⁷.

Η έρευνά μας πάντως, στο επιμέρους αυτό θέμα, μπορεί να μας δώσει συγκεκριμένες και ίσως αποκαλυπτικές αναφορές για τα αίτια της δυσφορίας. Εδώ επισημαίνουμε απλώς το πρόβλημα και σημειώνουμε ότι έχουμε υπόψη μας να προχωρήσουμε σε μία αναλυτικότερη θεώρηση και συσχέτιση αντίστοιχων μεταβλητών.

Σημειώσεις

1. Βλ. έρευνά μας «Το σχολικό κλίμα: Θέσεις και κρίσεις των καθηγητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχος 10, Απρίλιος 1993.

2. Όπως και στην έρευνα με τους καθηγητές για την σύνταξη του ερωτηματολογίου λήφθηκε υπόψη το αντίστοιχο ερωτηματολόγιο του Δρ. Tanner του Πανεπιστημίου του Innsbruck, με το ίδιο θέμα, που ο Ν. Παπαδόπουλος συνάντησε στο συνέδριο ψυχολογίας στο Mainz το 1988, λίγους μήνες μετά την εισήγηση του θέματος για έρευνα στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Σημειώνουμε εδώ ότι και το γεγονός της παράλληλης σύμπτωσης της έρευνας αυτού του θέματος και από ερευνητή άλλης χώρας δείχνει και την ευρύτερη επικαιρότητά του.

3. Τα στοιχεία αυτά προκύπτουν από ειδική επεξεργασία των δεδομένων.

4. Για σχολεία με περισσότερα από ένα τμήματα είχε καθοριστεί να λαμβάνεται για την έρευνα το 2ο τμήμα, ώστε ν' αποφευχθούν προσωπικές επιλογές τμήματος.

5. Χαρακτηριστική είναι η παρόμοια, για τη χώρα του, επισήμανση του Th. Bartmann, ότι: «Η εμφάνιση των σχολικών δυσχερειών, και μάλιστα στην περιοχή της μάθησης, θα πρέπει να θεωρηθεί σε συνάρτηση με το είδος της επικοινωνίας δασκάλου-μαθητή» (Στο έργο του: *Psychologie für Erzieher IV - Psychologie der Lern- und Erziehungsschwierigkeiten*, 1971, σ. 32).

6. Πθ. Παπαδόπουλου Ν., «Το φαινόμενο της αυτοχειρίας μαθητών: Αίτια και προληπτικά μέτρα», 1976, αναδημοσίευση στου ίδιου 1991, (3η έκδοση), σ. 187 και κυρίως σ. 194 όπου και ο λόγος για την «προληπτική και

τη θεραπευτική συμβουλευτική». Επίσης: Νιτσόπουλου Μ., «Αυτοκτονία και έφηβος», στο *Λόγος και πράξη*, 36, 1988, σ. 118 κ.ε.

7. Έτσι η τάση να χαρακτηρίζεται ο δάσκαλος, γενικά, ως «θεραπευτής» δε φαίνεται να είναι τυχαία και βρίσκει και στη χώρα μας την εμπειρική θεβαίωσή της (Πθ. ενδεικτικά στου Steinbacher F., *Psychologie für den Unterricht*, 1983, σ. 21, «Der Lehrer als Therapeut», κεφάλαιο, με το οποίο και κλείνει την ανάπτυξη του θέματος «Η σχέση δασκάλου-μαθητή»).

Επιλεκτική βιβλιογραφία

α. Ξένη βιβλιογραφία

- Anderson H.H., Brewer J.E., «Studies of teacher's classroom personalities: Effects of teacher's dominative and integrate contacts on children's classroom behavior», *Applied Psychology, Mon.*, 1946.
- Bartmann Th., *Psychologie für Erzieher IV –Psychologie der Lern- und Erziehungsschwierigkeiten*, Bochum, Kamp, 1971.
- Benzecri J.P., *L'Analyse des Correspondances*, Dunod, Paris, 1979.
- Brunner R., *Lehrverhalten*, Paderborn, 1978.
- Clarke J., «The Image of the Teacher», *British Journal of Educational Research*, 1968.
- Combe A., *Kritik der Lehrerrolle Voraussetzungen und soziale Folgen des Lehrerbewusstseins*, München, 1971.
- Doring K.W., *Lehrer: Forschung-Theorie-Praxis*, Weinheim, 1980.
- Jackson P., Lahaderne H., «Inequalities of teacher-pupil contact», *Psychology in the Schools*, 1967, σ. 204-208.
- Kern H.J., *Lehrer-und Schülerverhalten*, Stuttgart, Kohlhamer, 1976.
- Lasogga F., *Problemfragebogen für Schule und Unterricht (PSU)*, Diagnostica, 1987, 33 Heft 2, σ. 123-132.
- Lewin K., *Psychologie dynamique*, Paris, PUF, 1959.
- Molnar A., Lindquist B., «Verhaltensprobleme in der Schule - Lösungsstrategien für die Praxis: Ein ökosystemischer Ansatz», Dortmund, *Modernes lernen*, 1990.
- Reichwein R., «Autorität und autoritäres Verhalten bei Lehrern», *Neue Sammlung*, 1967.
- Schefer G., *Das Gesellschaftsbild des Gymnasiallehrers*, Giessen, 1969.
- Schneider F., *Psychologie des Lehrerberufes*, Köln, 1923.
- Schuls W., Teschner W.P., Voigt J., «Verhalten im Unterricht», στο: Ingenkamp K. (Hrg): *Beobachtung und Analyse von Unterricht*, Weinheim, 1973.
- Steinbacher F., *Psychologie für den Unterricht*, München, List, 1989.
- Tausch A., «Empirische Untersuchungen über das Verhalten von Lehrern gegenüber Kindern in erziehungsschwierigen Situationen», *Ztsch. F. exp. u. angew. Psychol.*, 1958.
- Tausch R.u.A.M., *Erziehungspsychologie*, Göttingen, 1977 und 1979.
- Watzlawick P., et al., *Pragmatics et Human Communication*, Norton and Company, New York, 1967.
- Zeiber H., *Gymnasiallehrer und Reformen*, Stuttgart, 1973.

6. Ελληνική βιβλιογραφία

- Αρουτζίδου Μ., «Η σημασία του συναισθηματικού κλίματος για την εξέλιξη του παιδιού», *Πολιτισμός*, τ. 23-24, Ιαν.-Μάρτ. 1987.
- Βάμβουκας Μ., *Φόβος και αγωνία στην εφηβεία*, Αθήνα, 1978.
- Γέρου Θ., *Προβληματική στην Εκπαίδευση*, Τολίδη, Αθήνα, 1975.
- Δημαράς Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Α', Αθήνα, 1973.
- Καλαντζή-Αζίζι Α., «Ανεξαρτητοποίηση και ατομικοποίηση των εφήβων», *Νέα Παιδεία*, τ. 37, 1986.
- Καννά-Μακρή Α., «Η αντιαυταρχική αγωγή», *Τα εκπαιδευτικά*, τ. 27-28, 1992.
- Κασσωτάκης Μ., *Ο έφηβος και τα προβλήματά του*, Αθήνα, 1979.
- Κασσωτάκης Μ., *Η αξιολόγηση της επιδόσεως των μαθητών*, Γρηγόρης, Αθήνα, 1981.
- Κρασανάκης Γ., *Θέματα ψυχολογίας του εφήβου*, Ηράκλειο, 1992.
- Κρασανάκης Γ., «Διακόσια φοβισμένα παιδιά», *Σχολείο και Ζωή*, τεύχ. 1, 1993.
- Μπαλάσκας Κ., «Η εφηβική παραπτωματικότητα και η εκπαίδευση», *Νεοελληνική Παιδεία*, τ. 4, Χειμώνας 1986.
- Μαρκαντώνη Ι., *Τα παιδιά και οι έφηβοι μεταξύ σχολείου και οικογένειας*, Αθήνα, 1977.
- Νιτσόπουλος Μ., «Αυτοκτονία και έφηβος», *Λόγος και πράξη*, 36, 1988.
- Morisson A., Mc Intyu, *Δάσκαλοι και Διδασκαλία* (μετφρ.: Νταλάκα Θ.), Δίπτυχο, Αθήνα, 1975.
- Ξωχέλλης Π., «Το εκπαιδευτικό έργο ως κοινωνικός ρόλος», *Παιδαγωγική και Εκπαίδευση II*, Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1984.
- Παπαγεωργίου-Σεφερτζή, «Αυταρχική εκπαίδευση και σχολικός χώρος», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 14, 1983.
- Παπαδόπουλος Ν.Γ., «Νοητικές ικανότητες και εκλογή επαγγέλματος», στο Β' τόμο του *Σχολικού και Επαγγελματικού Προσανατολισμού στο Γυμνάσιο*, ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1980.
- Παπαδόπουλος Ν.Γ., «Η ψυχολογία ως μάθημα στη Μέση Εκπαίδευση», *Νέα Παιδεία*, τεύχ. 25, Αθήνα, 1983.
- Παπαδόπουλος Ν.Γ., *Ψυχολογία*, 3η έκδοση, Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα, 1991.
- Παπαδόπουλος Ν.Γ., «Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και σχολικά προγράμματα - Ψυχολογική και συγκριτική θεώρηση», *Οικονομία και Κοινωνία*, Ιούνιος 1981 (βλ. αναδημοσίευση, στου ίδιου, 1991).
- Παπαδόπουλος Ν.Γ., Αθανασιάδης Η., Γιοκρούση-Κολς Δ., «Το σχολικό κλίμα: Θέσεις και κρίσεις των καθηγητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχ. 10, Απρίλιος 1993.
- Πυργιωτάκης Ι., *Κοινωνικοποίηση και εκπαιδευτικές ανισότητες*, Αθήνα, Γρηγόρης, 1986 (2η έκδοση).
- Σακελλαρόπουλος Π., Μποτονάκης Γ., «Συναισθηματικές σχέσεις δασκάλων-εφήβων», *Λόγος και Πράξη*, 6, 1978.
- Stout I., Laughon G. (μετφρ. Παπαϊωάννου), *Σχέσεις γονιών-δασκάλων* (Σει-

ρά: Τι λέει η έρευνα στο δάσκαλο), Λευκωσία, 1967.

Τσιμπούκη Κ., «Τα χαρακτηριστικά του δημοκρατικού και αυταρχικού δασκάλου», *Επιστημονική Επετηρίδα του Δ.Δ.Ε.*, Αθήνα, 1978.

Τερλεξής Π., *Ο αυταρχικός άνθρωπος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1975 (2η έκδοση).

Φλουρής Γ., «Δάσκαλοι, διδασκαλία και η αποτελεσματικότητά τους», *Νέα Παιδεία*, 1982.

Φλουρής Γ., *Το αυτοσυναίσθημα*, Αθήνα, Γρηγόρης, 1989 (2η έκδοση).

Όροι (ονομασίες) ασθενειών στην τοπική διάλεκτο της Δυτικής Κρήτης*

*Χ. Λιονής, J. Slikkerveer,
N. Φασατάκης, M. Φιορέτος***

Εισαγωγή

Η γλώσσα κάθε λαού παρουσιάζει την τάση να διασπάται σε διαλέκτους, οι οποίες μπορούν να διαφέρουν μεταξύ τους ως προς το περιεχόμενο, τη δομή και τη λειτουργία τους και πιο συγκεκριμένα: στο λεξιλόγιο, την προφορά, τη γραμματική σύνταξη, τη χρήση, την κοινωνική λειτουργία που εξυπηρετούν και τη φιλολογική έκφραση¹. Τις διαλέκτους σήμερα τις μελετάμε για λόγους ανθρωπολογικούς, γλωσσολογικούς, περιέργειας, αλλά και πρακτικούς¹. Για τον ανθρωπολόγο η γλώσσα και οι διαφορές που αυτή παρουσιάζει, αποτελούν εργαλεία-δείκτες για την βαθύτερη μελέτη των κοινωνικών και πολιτιστικών φαινομέ-

---

* Η μελέτη αυτή αποτελεί μέρος του προγράμματος συνεργασίας που αναπτύσσεται από το 1988 μεταξύ του Πανεπιστημίου Κρήτης, του Πανεπιστημίου Leiden και του Κέντρου Υγείας Σπηλίου στα πλαίσια του ERASMUS προγράμματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Η παρούσα μελέτη θα ήταν αδύνατη χωρίς τη συμβολή των Nel Van Beelen, ανθρωπολόγου από το Πανεπιστήμιο Leiden Ολλανδίας, Μαρίας Μαρκουλάκη και Κονσολάκη, κοινωνικών λειτουργών από το Κ.Υ. Σπηλίου. Όλους αυτούς θερμά ευχαριστούμε. Επίσης ευχαριστούμε την Σύρμω Παγώνη (φιλόλογο) για τη διόρθωση των κειμένων, τον Αλέκο Τσουρδαλάκη (νομικό-λαογράφο) για τις χρήσιμες παρατηρήσεις του και τη Βάσω Κασίμη για τη δακτυλογράφηση του κειμένου και των πινάκων.

** Χ. Λιονής: Διδάκτωρ Ιατρικής, J. Slikkerveer: Institute of Cultural and Social Studies, University of Leiden, The Netherlands, N. Φασατάκης: Ερευνητής, M. Φιορέτος: Καθηγητής Κοινωνικής Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

νων. Ο γλωσσολόγος επίσης ενδιαφέρεται για την συστηματική δομή της γλώσσας, μελετώντας την προφορά, γραμματική, έννοια και λεξιλόγιο, όχι ως ξεχωριστά φαινόμενα, αλλά ως μέρη ενός ολοκληρωμένου συστήματος.

Οι γιατροί, τουλάχιστο μέχρι σήμερα, έχουν δείξει μικρό ενδιαφέρον για την σημασία της γλώσσας ως εργαλείου προσέγγισης με τον ασθενή, αν και κάποιοι απ' αυτούς (ιδιαίτερα οι ακαδημαϊκοί) εργάζονται συχνά με επιστήμονες της συμπεριφοράς². Γιατροί και συμπεριφεριολόγοι χρησιμοποιούν τη γλώσσα κύρια για να εξετάσουν τι ακριβώς συμβαίνει, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους τη δυνατότητα που έχει η γλώσσα από μόνη της να επηρεάσει τη σχέση γιατρού-ασθενούς. Η σχέση γιατρού-ασθενούς αποτελεί κομβικό σημείο για την άσκηση της ιατρικής.

Σύμφωνα με την Joan Maclean η γλώσσα ως έκφραση της συμπεριφοράς στην δυαδική σχέση γιατρού-ασθενούς, θα πρέπει να θεωρηθεί από μόνη της ως ένας πιθανός παράγοντας επηρεασμού της διαδικασίας αλληλεπίδρασής τους². Εάν ο γιατρός είναι γνώστης της τοπικής διαλέκτου σε σχέση με την υγεία και την αρρώστια, τότε κατανοεί τα προβλήματα του αρρώστου ευκολότερα, γίνεται πιο οικείος σ' αυτόν και τελικά περισσότερο αποτελεσματικός όσο αφορά τη θεραπεία της αρρώστιας.

Για τους λόγους αυτούς το Κέντρο Υγείας (Κ.Υ.) Σπηλίου σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Leiden της Ολλανδίας (Τμήμα Κοινωνικών και Πολιτιστικών Μελετών), αποφάσισε να μελετήσει την τοπική διάλεκτο από μια αγροτική επαρχία στην Δυτική Κρήτη αναφορικά με τις ονομασίες των ασθενειών που χρησιμοποιούν οι ηλικιωμένοι (65 χρονών και άνω).

Στόχος αυτής της εργασίας ήταν η διαμόρφωση ενός λεξιλογίου με ονόματα ασθενειών στην τοπική διάλεκτο, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί από τους γιατρούς της περιοχής, για αποτελεσματικότερη άσκηση της ιατρικής τους.

Το κρητικό λεξιλόγιο

Σύμφωνα με τον Γ. Κοντοσόπουλο³ το λεξιλόγιο της κρητικής διαλέκτου αποτελείται από λέξεις:

α. που είναι γνωστές και χρησιμοποιούνται σε ολόκληρο (ή τουλάχιστον στο μεγαλύτερο μέρος) του ελληνόφωνου κόσμου και

β. διαλεκτικές που προφέρονται κατά τον ίδιο τρόπο σ' όλη την έκταση του νησιού ή που παρουσιάζονται με διαφορετική μορφή στα διάφορα μέρη του νησιού. Οι διαλεκτικές περαιτέρω διακρίνονται σε:

1. Λέξεις που αφορούν ονομασίες αντικειμένων και εννοιών διαφορετικές από εκείνες που χρησιμοποιεί η κοινή νεοελληνική γλώσσα (παράδειγμα: «τσιμπούρι» στην κοινή νεοελληνική, «μάντακας» στην κρητική διάλεκτο).

2. Λέξεις που χρησιμοποιούνται στην κοινή νεοελληνική γλώσσα, αλλά που ακούγονται ή γράφονται στην Κρήτη με διαφορετικά φωνητικά ή μορφολογικά (αντίστοιχα) χαρακτηριστικά ή με αρχαιότερη μορφή ή διαφορετικό γραμματικό γένος κ.ά. (παράδειγμα: «έρωτας» στην κοινή νεοελληνική, «έρωντας» στην κρητική διάλεκτο).

3. Λέξεις που είναι πανελλήνια γνωστές, αλλά έχουν στην Κρήτη διαφορετική σημασία απ' αυτήν που έχουν στην κοινή νεοελληνική (παράδειγμα: «φέγγω» στην κοινή νεοελληνική, με τη σημασία του «βλέπω» στην κρητική διάλεκτο).

Υλικό και μέθοδος

Η μελέτη διεξήχθη στην κοινότητα Σπηλίου της Επαρχίας Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνης στην Κρήτη. Πληθυσμό μελέτης αποτέλεσαν όλοι οι μόνιμοι κάτοικοι 65 χρόνων και άνω της κοινότητας αυτής (N= 135). Η πρόσκληση των ηλικιωμένων αυτών της κοινότητας Σπηλίου έγινε από τους δύο κοινωνικούς λειτουργούς του Κ.Υ. Σπηλίου, μετά από τηλεφωνική επικοινωνία ή προσωπική επαφή, όπου τους εξηγήθηκαν οι στόχοι και οι χρησιμότητα της μελέτης αυτής. Στην πρόσκληση ανταποκρίθηκαν και έδωσαν συνέντευξη 85 άτομα (ποσοστό 62,9%) μια καλά εκπαιδευμένη φοιτήτρια του Τμήματος Ιατρικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Leiden Ολλανδίας, η οποία γνώριζε πολύ καλά την ελληνική γλώσσα. Βάση των συνεντεύξεων αυτών οι οποίες πραγματοποιήθηκαν σχεδόν στο σύνολό τους στο σπίτι των συμμετασχόντων, αποτέλεσε ένα προτυποποιημένο και ελεγμένο πριν την εφαρμογή του στη μελέτη αυτή ερωτηματολόγιο. Το ερωτηματολόγιο αυτό περιείχε δύο μέρη. Το πρώτο αφορούσε τη συμπεριφορά των ατόμων αυτών σε σχέση με την αρρώστια και ιδιαίτερα τη χρήση παραδοσιακών θεραπειών και το δεύτερο την αναγνώριση λέξεων (όρων) ασθενειών στην τοπική διάλεκτο. Το δεύτερο μέρος του ερωτηματολογίου αυτού περιελάμβανε τα ονόματα (όρους) 48 ασθενειών στην επιστημονική ιατρική ελληνική γλώσσα και στην τοπική διάλεκτο, καθώς επίσης και τα συνδεδεμένα μ' αυτούς συμπτώματα στην τοπική διάλεκτο. Οι επιστημονικοί όροι των ασθενειών αυτών ελήφθησαν από την ελληνική μετάφραση του βιβλίου της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας με τίτλο «Διεθνής Ταξινόμηση Ασθενειών, Τραυμάτων και Αιτιών θα-

νάτου»⁴, ενώ αυτοί της τοπικής διαλέκτου από την προσωπική συλλογή των ερευνητών.

Ο συνεντευκτής ακολουθούσε την παρακάτω διαδικασία: Πρώτα έδινε στους συμμετέχοντες τον επιστημονικό όρο της αρρώστιας, καθώς και τα συνδεδεμένα με αυτήν συμπτώματα στην τοπική διάλεκτο και ζητούσε απ' αυτούς τον αντίστοιχο όρο (ονομασία) στην τοπική διάλεκτο. Εάν αυτοί δεν θυμόντουσαν, ο συνεντευκτής προσπαθούσε να τους περιγράψει καλύτερα την ασθένεια και εάν πάλι η απάντηση ήταν αρνητική, τους έδινε τον όρο στην τοπική διάλεκτο ζητώντας τους εάν συμφωνούν ή όχι. Επίσης στη διάρκεια της συνέντευξης καταγράφονταν και άλλοι όροι στην τοπική διάλεκτο που τυχόν θυμόντουσαν οι συμμετέχοντες.

Όλη η διαδικασία της συνέντευξης εγγραφόταν σε μαγνητοταινία η ακρόαση της οποίας από τον Διευθυντή του Κ.Υ. και τον συνεντευκτή αποτέλεσε μέσο ελέγχου της ακρίβειας της συλλεχθείσας πληροφορίας και συνέβαλε στη βελτίωση της ακολουθούμενης τεχνικής. Οι τακτικές συναντήσεις των μελών της ερευνητικής ομάδας στη διάρκεια συλλογής της πληροφορίας συνέβαλαν επίσης στην αξιολόγηση και βελτίωση της ερευνητικής μεθοδολογίας.

Αποτελέσματα

Ο πίνακας I παρουσιάζει τους όρους (ονομασίες) των ασθενειών στην επιστημονική ιατρική γλώσσα και στην τοπική διάλεκτο με τον αριθμό των συμμετασχόντων που παρείχαν την πληροφορία. Ο αριθμός σε παρένθεση μ' ένα αστερίσκο ως συμβολισμό δείχνει τον αριθμό των απαντησάντων κατευθείαν χωρίς προηγούμενη υπενθύμιση.

Συζήτηση

Αφορμή γι' αυτή τη μελέτη έδωσαν περιστατικά στα οποία οι γιατροί του Κ.Υ. Σπηλίου συνάντησαν δυσκολία στην κατανόηση τόσο του ζητούμενου ιστορικού υγείας, όσο και της αιτίας επίσκεψης των αρρώστων. Πολύ γρήγορα επίσης έγινε κατανοητό ότι η γνώση της τοπικής διαλέκτου σχετικά με τις αρρώστιες και τα συμπτώματά τους θα βοηθούσαν το υγειονομικό προσωπικό του Κ.Υ. κάνοντάς το περισσότερο οικείο στους αρρώστους και περισσότερο αποτελεσματικό στη διαχείριση των προβλημάτων τους. Αναμένεται ότι ο ασθενής θα περιγράψει τα συμπτώματα

και προβλήματα που έχει στο γιατρό όσο καλύτερα αυτός μπορεί και θα προσπαθήσει να τον πληροφορήσει για όσα του ζητήσει⁵. Οι λέξεις που θα χρησιμοποιήσει, μαζί με άλλους τρόπους έκφρασης ή ενέργειας αποτελούν κλειδί στα χέρια του γιατρού για τη συλλογή της απαιτούμενης πληροφορίας⁵.

Από τ' αποτελέσματα αυτής της μελέτης σε συνδυασμό με τη μελέτη σύγχρονης βιβλιογραφίας σχετικά με το κρητικό λεξιλόγιο^{6, 7} είναι δυνατή τώρα η σύνταξη ενός λεξιλογίου όρων ασθενειών στην τοπική διάλεκτο (πίνακας II). Ένας αριθμός από τις διερευνηθείσες διαλεκτικές λέξεις (λυσεντερία, μαλαφράσα, καρβούνι, ντογρουτζές, ρουσοπίλα ή ρουσοπία, κοπινάρα ή ταπινάρα, στρόφαλος) δεν έχει καταγραφεί στο πρόσφατα δημοσιευμένο κρητικό λεξιλόγιο του Ι. Κονδυλάκη⁶.

Στο βιβλίο του Γεωργίου Πάγκαλου *Περί του Γλωσσικού Ιδιώματος της Κρήτης* και πιο συγκεκριμένα στα *Γλωσσάρια* αυτού (τόμοι Β, Γ και Δ), συναντούμε αρκετές από τις διερευνηθείσες διαλεκτικές λέξεις και πιο συγκεκριμένα τις παρακάτω⁷: καρβούνι, λυσαντερία, πονάματος, γιότσα, μουνέα, ορμήγκοι, ποδάγρα, μαγουλάδες, κουζουλάδα, τροζάδα, κρυγιόρεμα.

Σημειώνεται ότι στο Γλωσσάριο αυτό παραλείφθηκαν οι λέξεις της τοπικής διαλέκτου, οι αναγραφόμενες ως ξενόγλωσσες στο βιβλίο του Ιδομενέα Παπαγρηγοράκη με τίτλο *Συλλογή ξενόγλωσσων λέξεων της ομιλουμένης εν Κρήτη*⁸.

Στο βιβλίο αυτό περιλαμβάνονται οι παρακάτω διαλεκτικές λέξεις (μαζί με την ξενόγλωσση από την οποία προήλθαν: κόλπος (colpo), μεσκίνης (meschino), πόντα ή πούντα (punta), ριζιπίλα (risipola), σκουλαμέντο (scolamento) από την ιταλική γλώσσα και βερέμι (veremi), μαγιασίλι (mayasil), μεσκίνης (miskin), ντογρουτζές (dogruca) και σαριλίκι (sarilik) από την τουρκική).

Πληροφορίες για τις διαλεκτικές λέξεις δεν αντλούμε μόνο από τα εκδοθέντα λεξικά της κρητικής διαλέκτου. Στον *Κώδικα Ιατροσοφίου*, που δημοσιεύτηκε πρόσφατα από τον Καθηγητή Ν. Τωμαδάκη⁹, διαβάζουμε τις λέξεις (όρους), κατά σειρά που γράφονται: θέρμη ή ρίγο, λυσοντερία, ριζιπίλα, γαλλικά πάθη ή σκουλαμέντο, ξύδες, παλαιό κρύο, φθίσι, ρευματισμός, πονόδοντος, σάρακας, πόνεμα ποδός, σαριλίκι, πονοκέφαλος, άσμα. Οι λέξεις αυτές, που γράφτηκαν στα τέλη του προηγούμενου αιώνα στα Περιβόλια Κυδωνίας Κρήτης, δεν εμφανίζουν μεγάλες διαφορές από τις καταγραφείσες στην κοινότητα Σπηλίου (λυσοντερία αντί λυσεντερίας στο Σπήλι, ριζιπίλα αντί ρουσοπίλας). Τ' αφροδίσια νοσήματα τα οποία αναφέρονται στη δημοσίευση αυτή με τον όρο σκουλαμέντο (όρο που πρόσφατα καταγράψαμε στη κοινότητα Σελλιά του Νομού Ρεθύμνου), μάλλον αποδίδονται στη πε-

ριοχή Σπηλίου ως μαλαφράσα («γαλλικό κακό»).

Από τις διερευνηθείσες διαλεκτικές λέξεις του πίνακα II ένας αριθμός φαίνεται να είναι πανελλήνια γνωστές χρησιμοποιούμενες με την ίδια σημασία. Στο Νεοελληνικό λεξικό Φυτράκη¹⁰ συναντούμε τις λέξεις θέρμες, σεληνιασμός, ζάχαρο, ποδάγρα, μαγουλάδες, πλευρίτη, μαλαφράντζα, τύφος, κοκκίτης, χτικιό, κουζουλάδα. Στο ίδιο λεξικό εμφανίζονται οι παρακάτω διαλεκτικές λέξεις με διαφορετική σημασία απ' αυτήν που χρησιμοποιούνται στην Κρήτη: ρίγος, μυρμηγκιά, νεφρίτιδα, σκορπίδι, πίεση.

Οι διαλεκτικές λέξεις, που σύμφωνα με τ' αποτελέσματα της μελέτης αυτής, ενθυμούνται πολύ καλά οι κάτοικοι της κοινότητας Σπηλίου, φαίνονται στον πίνακα III.

Από τις διαλεκτικές όμως λέξεις αυτές, του πίνακα II, πέντε γίνονται γνωστές κύρια μόνο μετά υπενθύμιση από τον συνεντευκτή οι εξής: βερέμι (12 στους 64 αναγνωρίζουν χωρίς υπενθύμιση), πονάματος (16 στους 69), ντογρουτζές (1 στους 49), μάλαθρακας (10 στους 58) και μαγιασίλι (2 στους 52).

Το εύρημα αυτό σε συνδυασμό με το μεγάλο αριθμό των διαλεκτικών λέξεων που τείνουν να σθήσουν (στρόφαλος, μουννέ, γιότσα, ταπινάρα ή κοπινάρα, λυσεντερία, σαριλίκι, σκορπίδι, πόντα, κουζουλάδα) από τη μνήμη και το λεξιλόγιο των ηλικιωμένων κατοίκων της κοινότητας Σπηλίου, καθώς και αυτών που έχουν αντικατασταθεί σε μεγάλο ποσοστό από λέξεις της κοινής νεοελληνικής (πίνακας IV) προδικάζει τη γρήγορη εξαφάνιση της κρητικής διαλέκτου. Η ίδια εικόνα φαίνεται ότι χαρακτηρίζει όλη τη Κρήτη και σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη αρκετές κρητικές λέξεις δε χρησιμοποιούνται σήμερα γιατί ξεχάστηκαν μαζί με τα παλιά αγροτικά αντικείμενα και τις παλιές λαϊκές συνήθειες που ήταν συνδεδεμένες³. Οι διαλεκτικές λέξεις σχετικά με τις ονομασίες (όρους) ασθενειών είχαν συνδεθεί με τους τοπικούς θεραπευτές (πρακτικούς) που δρούσαν στην Κρήτη πριν χρόνια, όσο και με τις παραδοσιακές θεραπείες και τις τοπικές συνήθειες των κατοίκων σε σχέση με την υγεία και την αρρώστια. Μια απ' αυτές τις συνήθειες, που αντανακλούσε την αντίληψη που είχαν τότε οι κάτοικοι για τις αρρώστιες, ήταν οι «γητειές» (εξορκισμός, μαγικό, ξόρκι σύμφωνα με τον Κονδυλάκη⁶) που χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι για να «διώξουν» το κακό που προκαλούσε την αρρώστια.

Η επικράτηση όμως της σύγχρονης ιατρικής και των νέων θεραπευτικών μέσων σε συνδυασμό με τις αλλαγές στον τρόπο ζωής, τις στάσεις και τη συμπεριφορά γενικώς των κατοίκων της Κρήτης, μετέβαλε βαθμιαία από τη χρησιμοποιούμενη γλώσσα και το λεξιλόγιό της. Ο Κοντοσόπουλος³ εκτιμά ότι η περίοδος

που άρχισαν να γίνονται αισθητές οι μεταβολές αυτές είναι η δεκαετία του 1950-55 και φυσικά συνεχίζονται με γρήγορο ρυθμό μέχρι σήμερα. Η με το χρόνο συντελούμενη απόσβεση αυτή της τοπικής διαλέκτου καθιστά επιτακτική την περαιτέρω γλωσσολογική μελέτη της κρητικής διαλέκτου.

Συμπερασματικά η παρούσα μελέτη οδήγησε στη διαμόρφωση ενός λεξιλογίου ασθενειών στην κρητική διάλεκτο, το οποίο είναι έτοιμο για διανομή στο υγειονομικό προσωπικό του Κ.Υ. Σπηλίου. Οι όροι αυτοί της τοπικής διαλέκτου θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν προσεκτικά από το μελλοντικό ερευνητή, προκειμένου να διακριθούν οι τυχόν υπάρχουσες μορφολογικές διαφορές από κοινότητα σε κοινότητα της ζώνης ευθύνης του Κ.Υ. Η επέκταση αυτής της έρευνας στις υπόλοιπες κοινότητες της επαρχίας Αγίου Βασιλείου, με στόχο τον έλεγχο του σημερινού λεξιλογίου, αναμένεται να οδηγήσει στη βελτίωση και διεύρυνσή του.

Σημειώσεις

1. Francis W.N., *Dialectology: An Introduction*, Longman Group Ed., 1983.
2. Maclean J., «Approaches to describing doctor-patient interviews». Στο: *Working with Language*, edited by Coleman H., «Mouton de Gruyter», Berlin, New York, 1989, σ. 263-296.
3. Κοντοσόπουλος Ν.Γ., *Γλωσσικός άτλας της Κρήτης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988.
4. *Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας. Εγχειρίδιο Διεθνούς Στατιστικής Ταξινόμησης Νόσων, Κακώσεων και Αιτιών Θανάτου*, Υπουργείο Υγείας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, τόμος 1, Αθήνα, 1990.
5. Browne K. and Freeling P., *The Doctor - Patient Relationship*, Second Edition, Churchill Livingstone Ed., Edinburgh, London and New York, 1976.
6. Κονδυλάκης Ι.Δ., *Κρητικόν Λεξιλόγιον*, Φιλολογική επιμέλεια Δετοράκης Θ.Ε., εκδόσεις Βικελαία Βιβλιοθήκη Δήμου Ηρακλείου, Ηράκλειο, 1990.
7. Πάγκαλος Γ.Ε., *Περί του γλωσσικού ιδιώματος της Κρήτης*, Τόμος Δεύτερος (Αθήνα, 1959), Τρίτος (1960), Τέταρτος (1964).
8. Παπαρηγοράκης Ι., *Συλλογή ξενόγλωσσων λέξεων της ομιλουμένης εν Κρήτη*, Χανιά, 1952.
9. Τωμαδάκης Ν.Β., «Κώδιξ ιατροσοφίου», *Κρητολογία*, 12-13 τεύχος, 1981.
10. Τεγόπουλος-Φυτράκης, *Ελληνικό λεξικό*, Δ' έκδοση, 1991.

Πίνακας Ι. Ονομασίες 54 νοσημάτων στην επιστημονική (ιατρική) γλώσσα και στην τοπική διάλεκτο με τον αριθμό των ατόμων που παρείχαν την πληροφορία (Στην παρένθεση ο αριθμός των απαντησάντων απευθείας χωρίς προηγούμενη υπενθύμιση).

Αύξων αριθ.	Ταξινόμηση νοσημάτων*	Επιστημονική ονομασία	Ονομασία στην τοπική διάλεκτο	
Ι. ΛΟΙΜΩΔΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΣΙΤΙΚΑ ΝΟΣΗΜΑΤΑ				
1	002.0	τυφοειδής πυρετός	τύφος	75(73)
			ρίγος	2
			θέρμες	1
			μυλιγγίτις	1
			κατσιγαρη	1
			φυματίωση	1
			λάρυγγα	1
2	005	τροφική δηλητηρίαση	δηλητηρίαση	60(46)
			εντερική	
			λοιμωξη	9
			ευκοιλιότητα	7
			γκαγκρανέ	6
			λυσεντερία	5
			εντερικά	3
			λοιμωξη	2
			στομαχόπονος	1
			ψακοτικά	1
			κράμπα	1
3	011	πνευμονική φυματίωση	θερέμι	64(12)
			φυματίωση	12
			φυματικός	6
			χτικιό	6
			γουμάτο	1
			καρκίνος	1
			φυτιό	1
4	015	φυματίωση οστών	φθίση	1
5	017.2	φυματιώδης αδενίτιδα	φυματίωση	12
			φυματίωση λάρυγγα	11
			στροφήλες	5(1)
			αμυγδαλές	5
			πονόλαιμος	5
			αδενοπάθεια	1
			φαρυγγίτιδα	1
			θυροειδής	1
6	022	άνθρακας	καρβούνι	69(25)
			μαλάθρακας	6
			σπιρί	2
			μουρνέ	1
			καρκίνος	1
			άνθρακας	1

Πίνακας Ι. (συνέχεια)

7	033	κοκκύτης	κοκκύτης θήχας γρίπη πονόλαιμος πυρετός τύφος	69(3) 7 2 1 1 1
8	035	ερυσίπελας	ρουσσοπία ρουσσοπίλα έρπηγ σπυρί	32(7) 17 2 1
9	037	τέτανος	ντογρουτζές τέτανος λοίμωξη μόλυνση	49(1) 11(1) 2 1
10	050	ευλογιά	ευλογιά ανεμοθλογιά	53(50) 33
11	055	ιλαρά	κατσιγάρη ιλαρά ανεμοθλογιά	75(28) 9 1
12	070	ιογενής ηπατίτιδα	χρυσή ηπατίτιδα ίκτηρος σαριλίκι αμυγδαλές φυτιό	63(16) 11 8 6 1 1
13	072	παρωτίτιδα επιδημική	μαγουλάδες πονόλαιμος αμυγδαλές παρωτίτιδα ανεμοθλογιά	81(26) 7 3 3 1
14	077	επιπεφυκίτιδα	πονάματος πεφυκίτιδα ή επεφυκίτιδα	69(16) 25
15	078.1	μυρμηγκιές (κοινές)	μερμηγκιές μυρμηγκιές κάλος μεσχίνιδες	67(48) 5 3 1
16	084	ελονοσία	ελονοσία ρίγος πυρετός τύφος χτικιό γρίπη χρυσή καρβούνι	60(53) 11 9 2 1 1 1(1) 1(1)

Πίνακας Ι. (συνέχεια)

17	085	λεισμανίαση	χανιώτικο σπυρί ψωνοφύτης σημάδι	57(13) 2 1 1
18	090-097	σύφιλις	σύφιλη μαλαφράσα μαλαφρανθάσες ανεμβλογιά	60 1 1 1
19	127.4	οξουρίαση	ορμήγγοι αμοιβάδες σκουλήκια παράσιτα εντερικά αιμορραΐδες λυσεντερία	75(39) 6 2 2 2 2 1
II. ΝΕΟΠΛΑΣΜΑΤΑ				
20	140-199	καρκίνος (κακοήθη νεοπλάσματα)	καρκίνος καρβούνι μουρνέ άνθρακας δρούμπικα χτικιό σπυρί	53 11 2 2 1 1 1
21	172	κακόηθες μελάνωμα δέρματος	ελιά μουρνέ καρκίνος σπυρί μαλάθρακας μερμηγκιές κρεατάκι χελόνι μαύρη	19 14(1) 6 4 2 2 1 1 1
22	228.0	αιμαγγείωμα	τερρόνι χελόνι καρκίνος σπυρί σκορπίδι μαλάθρακας απόστημα φούμο	15 7 7 6 3(1) 1 1 1
III. ΕΝΔΟΚΡΙΝΙΚΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΟΛΙΚΑ ΝΟΣΗΜΑΤΑ, ΔΙΑΤΑΡΑΧΕΣ ΘΡΕΨΕΩΣ				
23	250	σακχαρώδης διαβήτης	ζάχαρο σακχαρώδης διαβήτης	68 (46) 16

Πίνακας Ι. (συνέχεια)

24	274	ουρική αρθρίτιδα	αθριτικά	14
			ποδάγρα	13
			ουρική αρθρίτιδα	10
			ουρικό οξύ	10
			λεύκωμα	4
			αρθρίτιδα	1
			ουρία	1
			γαλουρίδες κράμπα	1
25	278.0	παχυσαρκία	παχυσαρκία	65(65)
IV. ΝΟΣΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΙΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΙΜΟΠΟΙΗΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ				
26	204-208	λευχαιμία	λευχαιμία	48
			καρκίνος	11
			καρκίνος του αίματος	4
			λεύκωμα	1
27	280-285	αναιμία	αναιμία αδυναμία	68(68) 7
V. ΨΥΧΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΡΑΧΕΣ				
28	291, 292 295-299	ψύχωση	τρέλλα	23
			ψυχοπάθεια	16
			ψύχωση	8
			μπουνταλάς	6(1)
			κουζουλάδα	4
			αμνησία	2
			ψυχολογικό	2
			μελαγχολία	1
			σαδρέλα	1
σκεβός	1			
VI. ΝΟΣΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΝΕΥΡΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΙΣΘΗΤΗΡΙΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ				
29	345	επιληψία	σεληνιασμός	75(43)
			επιληψία	3
			τρέλλα	1
			δέρτι	1
			σηνηλίασμα	1
VII. ΝΟΣΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ				
30	401-405	αρτηριακή υπέρταση	πίεση	55(21)
			αρτηριακή υπέρταση	1
			υπόταση	3
			έλκος	1
31	410	οξύ έμφραγμα του μυοκαρδίου	έμφραγμα στεφανιαία	12(2) 1

Πίνακας Ι. (συνέχεια)

32	428	καρδιακή ανεπάρκεια	καρδιακή ανεπάρκεια είναι γκαρδιακός	83(2) 2
33	430-438	νοσήματα των εγκεφαλικών αγγείων	εγκεφαλικό γιότσα συμφόρηση	79 2 2
VIII. ΝΟΣΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΑΠΝΕΥΣΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ				
34	463	οξεία αμυγδαλίτιδα	αμυγδαλές βροχικά	82(82) 3
35	466.0	οξεία βρογχίτιδα	βρογχίτις βροχικά οξεία βρογχίτις	73(70) 15 2
36	480-486	πνευμονία	πνευμονία πόντα	81 17
37	493	άσθμα	άζμα κρούψιμο βροχικά δύσπνοια	66 7 2 2
38	511	πλευρίτιδα	πλευρίτη	
IX. ΝΟΣΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΕΠΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ				
39	531 και 532	γαστρικό και δωδεκαδακτυλικό έλκος	έλκος στομαχόπυος πονόκοιλος εμετός	55 8 1 1
40	571.2, 571.5 και 571.6	κίρρωση ήπατος	κίρρωση ηπατίτιδα καρκίνος δρούμπικα στομαχόπυος χτικιό φούσκωμα	38(38) 4 3 2 1 1 1
41	574	χολολιθίαση	πέτρες τση χολής τύφος χρυσή ίχτερος κρόταλα πέτρες στα νεφρά έλκος	13 12 2 2 1 1 1
X. ΝΟΣΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΟΥΡΟΠΟΙΟΓΕΝΝΗΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ				
42	580	οξεία σπειραματονεφρίτιδα	νεφρίτη δισκοπάθεια	26(15) 2

Πίνακας Ι. (συνέχεια)

43	592	λιθίαση του νεφρού & του ουρητήρα	πέτρες στα νεφρά	38
			νεφρολιθίαση	12
			ψαμμίαση	3
			δισκοπάθεια	2
			κολικός	1
			νεφρίτιση	1
			ουρίαση	1
44	599.0	λοίμωξη του ουροποιητικού	ουρολοίμωξη	46(2)
			ψαμμίαση	3
			πέτρες στα νεφρά	1
			λοίμωξη	1
			σγουρκά	1
		αποράκια	1	
XII. ΝΟΣΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΔΕΡΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΥΠΟΔΟΧΟΥ ΙΣΤΟΥ				
45	681 και 682	κυτταρίτιδα & απόστημα	φλεγμονή	18
			κοπινάρα	1(1)
			ταπινάρα	1(1)
			έμφραγμα	1
46	691.8	έκζεμα	μαγιασίλι	52(2)
			έκζεμα	21
			ψώρα	6
			φαγούρα	5
			λέπρα	1
47	390	ρευματικός πυρετός	ρευματισμός	43(2)
			ρευματικός πυρετός	4(2)
			ρευματικά	10
			κρυγορέματα	4
			αρθριτικά	2
			αρθρίτιδα	2
			πρήξιμο	1
μελιταίος πυρετός	1			
XIII. ΝΟΣΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΜΥΟΣΚΕΛΕΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΝΔΕΤΙΚΟΥ ΙΣΤΟΥ				
48	715	εκφυλιστική αρθροπάθεια	κρυγορέματα	56(19)
			αρθριτικά	40
			ρευματικά	4
			αρθρίτιδα	2

* Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (4)

+ Αριθμός ερωτηθέντων 9.

Πίνακας II. Όροι ασθενειών στην τοπική διάλεκτο της Δυτικής Κρήτης*.

Επιστημονική ονομασία	Ονομασία στην τοπική διάλεκτο
τυφοειδής πυρετός	: τύφος, ρίγος (:)
τροφική δηλητηρίαση	: δηλητηρίαση, λυσεντερία
πνευμονική φυματίωση	: βερέμι, χτικιό
φυματιώδης αδενίτιδα	: στρόφολες
άνθρακας	: καρβούνι
κοκκύτης	: κοκκύτης, θήχας (:)
ερυσίπιλας	: ρουσσοπία, ρουσσοπίλα
τέτανος	: ντογρουτζές
ευλογιά	: ευλογιά
ιλαρά	: κατσιγάρη
ιογενής ηπατίτιδα	: χρυσή, σαριλίκι
παρωτίτιδα επιδημική	: μαγουλάδες
επιπεφυκίτιδα	: πονόματος
μυρμηκίες (κοινές)	: μερμηγκιές
ελονοσία	: ελονοσία, ρίγος
λειτουργία	: χανιώτικο
σύφιλις	: μαλαφράντζα ή μαλαφράσα, σκουλαμέντο
οξουρίαση	: ορμήγγοι
καρκίνος	: μουρνέ, φάουσα
κακόηθες μελάνωμα	: μουρνέ, ελιά
αιμαγγείωμα	: τσερόνι, σκορπίδι
σακχαρώδης διαβήτης	: σάκχαρο
ουρική αρθρίτιδα	: ποδάγρα
λευχαιμία	: λευχαιμία
ψύχωση	: μπουνταλάς (ο), κουζουλάδα
επιληψία	: σεληνιασμός ή σεληνίασμα
αρτηριακή υπέρταση	: πίεση
καρδιακή ανεπάρκεια	: είναι γκαρδιακός
οξύ έμφραγμα του μυοκαρδίου και εγκεφαλικό επεισόδιο (γενικά αποπληκτικό επεισόδιο)	: γιότσα, συμφόρηση
οξεία αμυδαλίτιδα	: αμυδαλές
οξεία βρογχίτιδα	: βροχίτις, βροχικά
πνευμονία	: πόντα, πούντα
άσθμα	: άσμα
πλευρίτιδα	: πλευρίτη
γαστρικό και δωδεκαδακτυλικό έλκος	: έλκος, στομαχόπονος
κίρρωση ήπατος	: κίρρωση
χολολιθίαση	: πέτρες τση χολής, χολή
παθήσεις των νεφρών (γενικά)	: νεφρίτης
ουρολοιμωξη	: ουρολοιμωξη
κυτταρίτιδα και απόστημα	: ταπινάρα, κοπινάρα
έκζεμα	: μαγιασίλι
παθήσεις των αρθρώσεων (γενικά)	: κρυγιόρέματα, ρευματισμοί

* Με βάση τ' αποτελέσματα της μελέτης στο Σπήλι και τις υπάρχουσες βιβλιογραφικές πηγές.

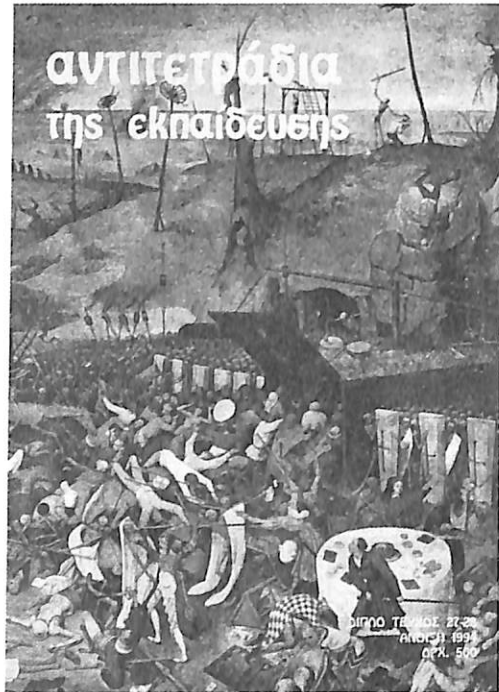
Πίνακας III. Όροι ασθενειών στην τοπική διάλεκτο που οι απαντήσαντες θυμούνται πολύ καλά (σε παρένθεση το εκατοστιαίο ποσοστό των απαντησάντων).

Επιστημονικός όρος στην ελληνική γλώσσα	Όρος στην τοπική διάλεκτο (%)
φυματίωση πνευμόνων	θερέμι (75.2)
ιλαρά	κατσιγάρη (88.2)
επιπεφυκίτις	πονάματος (81.1)
οξουρίαση	ορμήγκοι (88.2)
άνθραξ	καρβούνι (81.1)
τέτανος	ντογρουτζές (57.6)
δοθιήν	μαλάθρακας (68.2)
ερυσίπελας	ρουσσοπίλα ή ρουσσοπία (57.6)
λεισμανίαση	χανιώτικο (65.8)
επιληψία	σεληνιασμός (88.2)
έκζεμα	μαγιασίλη (61.1)
αρθρίτις	κρυγιορέματα (65.8)

Πίνακας IV. Λέξεις της κοινής νεοελληνικής γλώσσας που έχουν επικρατήσει των τοπικών διαλεκτικών οι οποίες χρησιμοποιούνται παλαιότερα (σε παρένθεση ο αριθμός των θετικών απαντήσεων).

Λέξεις κοινής νεοελληνικής γλώσσας που έχουν επικρατήσει	Τοπικές διαλεκτικές λέξεις που έχουν αντικατασταθεί
δηλητηρίαση (60)	λυσεντερία (5)
ελονοσία (60)	ρίγος (11)
σύφιλη (60)	μαλάφρασα ή μαλαφράντζα (1), σκουλαμέντο (0)
καρκίνος (53)	μουρνέ (2), φάουσα (0)
εγκεφαλικό επεισόδιο (79)	γιότσα (2)
πνευμονία (81)	πόντα (2)
τρέλλα και ψυχοπάθεια (37)	κουζουλάδα (4) και τροζάδα (0)

ΑΝΤΙΤΕΤΡΑΪΔΙΑ
της εκπαίδευσης

ΒΙΒΛΙΟ ΤΕΤΡΑΚΤΙΣ 27-28
ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ 1994
ΑΡΧ. 500

Συνέδρια - Ανακοινώσεις _____

Κέντρο μελέτης αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου (ΚΜΑΕΕΔ)

Στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών επιστημών, λειτουργεί από Ζετίας ήδη το «Κέντρο μελέτης αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου» (ΚΜΑΕΕΔ) υπό τη διεύθυνση του ομότιμου Καθηγητού κ. Παν. Δ. Δημάκη. Το Κέντρο ως βασικό του σκοπό έχει θέσει την προώθηση των ερευνών και μελετών στο χώρο του δικαίου κατά την κλασσική περίοδο αυτού όσο και κατά την μετέπειτα περίοδο του ελληνιστικού δικαίου.

Μέχρι σήμερα το «Κέντρο» διοργάνωσε σειρά διαλέξεων και «στρογγυλών τραπεζιών» με Έλληνες και αλλοδαπούς ομιλητές ειδικευμένους σε θέματα Ιστορίας του δικαίου.

Έτσι μέχρι σήμερα από το θήμα του «Παντείου» μίλησαν οι Καθηγητές Μ. Talamanca (του Πανεπιστημίου της Ρώμης), J. Melèse και Cl. Mossé (και οι δύο του Πανεπιστημίου του Παρισιού), Δημ. Γκόφας, Σπ. Τρωιανός, Καλλ. Μπουρδάρα και Ελ. Παπαγιάννη (του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών), Στ. Περεντίδη (του Ιονίου Πανεπιστημίου), Andr. Schminck (του Πανεπιστημίου της Κολωνίας), P. Pieler (Βιέννη), Fr. Sturm (Λοζάνη), MacDowel (του Πανεπιστημίου του Edinburg) και άλλοι.

Οι ομιλίες των παραπάνω Καθηγητών δημοσιεύονται σε ιδιαίτερους τόμους υπό τον γενικό τίτλο *Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου* (οι ξένες μελέτες καταχωρούνται σε μετάφραση στα ελληνικά για να μπορεί να τις χρησιμοποιεί και ένα ευρύτερο κοινό).

Για το επόμενο ακαδημαϊκό έτος προγραμματίζεται ένα διήμερο αφιερωμένο στα οικονομικά του κλασσικού μας κόσμου καθώς και μία σειρά ομιλιών αλλοδαπών και ημεδαπών επιστημόνων από τους εργαζόμενους στο χώρο του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΣΤΑ ΠΕΡΙΠΤΕΡΑ

Ο ΤΥΠΟΣ

(Από τον «ECONOMIST»)

● ΑΛΛΑΖΟΥΝ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟΝ!... ● ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑ; ● ΑΠΙΞ ΚΑΙ ΠΡΟΕΛΕΥΣΙ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ● ΤΟ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ Μ.Ι.Ε.Τ. ● ΕΙΜΑΣΤΕ ΟΛΟΙ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ ● ΘΡΑΚΗ: ΤΥΠΟΣ ΦΡΟΥΡΟΣ... ● ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ: ΠΛΟΥΣΙΟΙ ΚΑΙ «ΦΤΩΧΟΙ» ● ΟΙ ΕΚΚΕΝΤΡΙΚΟΙ ΜΕΓΙΣΤΑΝΕΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ● ΕΝΑΣ ΤΥΠΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ● ΤΥΠΟΣ: ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ● ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΚΗ «ΠΑΡΑΛΕΙΨΗ» ΣΤΟ ΕΔΩΛΙΟ ● 72 ΧΡΟΝΙΑ ΡΑΔΙΟΦΩΝΟ ● ΚΑΝΑΛΙΑ ΜΠΕΪΜΠΙ ΣΙΤΕΡ ● ΤΥΠΙΚΑ ● ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ ● ΕΝΑΣ ΜΗΝΑΣ ΚΑΘΕ ΜΕΡΑ...

ΕΤΟΣ 4ο-ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β΄-ΑΡ. ΤΕΥΧΟΥΣ 42-ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 1993

Λόη Λαμπριανίδη
Στοιχεία Οικονομικής Γεωγραφίας
Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1992, σελ. 352.

Σε μια περίοδο όπου οι καθιερωμένες κοινωνικές επιστήμες βρίσκονται σε κρίσιμη καμπή –και όχι μόνο στην Ελλάδα– είναι αξιόπαινη η πρωτοβουλία του «Παρατηρητή» να εκδόσει ένα βιβλίο που αναφέρεται σε μια σχετικά νεώτερη, τουλάχιστον για τα ελληνικά δεδομένα, επιστήμη. Το εγχείρημα αυτό αποκτά μεγαλύτερη σημασία λόγω του γεγονότος ότι το τελευταίο βιβλίο του Λόη Λαμπριανίδη αποτελεί –όπως και το προηγούμενό του– *Η γεωγραφική διάσταση των υπεργολαθικών σχέσεων παραγωγής στη βιομηχανία: Η περίπτωση της κρεατοπαραγωγής ορνιθίων* (Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1992. Σελ. 162)– μια πρωτότυπη συμβολή στην επιστήμη της γεωγραφίας σε διεθνές επίπεδο. Δεν υπάρχουν αρκετά βιβλία οικονομικής γεωγραφίας –ίσως με ορισμένες εξαιρέσεις από τη γαλλόφωνη βιβλιογραφία– που να παρουσιάζουν ταυτόχρονα την ευρύτητα της θεματογραφίας ενός πανεπιστημιακού εγχειρίδιου και τη λειτουργία της εισαγωγής για εκείνους τους οποίους το αντικείμενο είναι ξένο. Στον ελληνικό χώρο το βιβλίο αυτό παρουσιάζεται σε μια χρονική περίοδο όπου η γεωγραφία, (αν διαχωριστεί, κάπως σχηματικά, από την πολεοδομία και την περιφερειακή ανάπτυξη) χρειάζεται ενίσχυση, τόσο στο επίπεδο της ακαδημαϊ-

κής καθιέρωσης (που είναι σχετικά πρόσφατη), όσο και της δημιουργίας ελληνικής βιβλιογραφικής παράδοσης – σημαντική συμβολή αποτέλεσε το βιβλίο του Γιάννη Ρέντζου *Γεωγραφική εκπαίδευση* (Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984, σελ. 372). Όσον αφορά τη διεθνή βιβλιογραφία, το ξεκίνημα είχε γίνει στη δεκαετία του '60 με την έκδοση μιας σειράς βιβλίων Γάλλων ανθρωπογεωγράφων –τα περισσότερα από τα οποία κυκλοφόρησαν στα γαλλικά– από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), αλλά δεν υπήρξε ιδιαίτερη συνέχεια μέχρι την έκδοση του βιβλίου του Max Derruau *Ανθρωπογεωγραφία* (Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1987, σελ. 616).

Το βιβλίο του Λόη Λαμπριανίδη καλύπτει περισσότερα θέματα από όσα υπονοεί ο τίτλος του, εφόσον η οικονομική επιστήμη αντιμετωπίζεται με μια ευρεία έννοια. Έτσι αναλύονται ζητήματα που αφορούν τη γενική θεώρηση του χώρου, τον πληθυσμό και την οικολογία, ενώ ένα συγκεκριμένο και χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η αναφορά στον κύκλο των προϊόντων που σχετίζονται με τα μέσα μαζικής επικοινωνίας (σ. 86-87). Η αποκατάσταση του χώρου στην οικονομική σε συνδυασμό με την αποκατάστασή του σε άλλες κοινωνικές επι-

στήμες (κοινωνιολογία, κοινωνική ανθρωπολογία, ανθρωπογεωγραφία), αποτελεί το πρώτο βήμα για μια διεπιστημονική προσέγγιση του χώρου, η οποία αναλύοντας το χώρο ως συγκεκριμένο αντικείμενο μελέτης, πρέπει να στοχεύει στην ολιστική αντιμετώπισή του. Όπως εξάλλου αναφέρει ο συγγραφέας στην εισαγωγή του, «τα όρια... μεταξύ των επιστημών που

ασχολούνται με το χώρο είναι ιδιαίτερα ασαφή και γίνονται ασαφέστερα, όταν συγκριθούν οι υποδιαιρέσεις τους (π.χ. η οικονομική γεωγραφία και η κοινωνική γεωγραφία). Είναι δύσκολο, για παράδειγμα, να απαντηθεί πού τελειώνει η περιφερειακή οικονομική και πού αρχίζει η οικονομική γεωγραφία» (σ. 14).

Αλέξης Δέφνερ

Θ. Κονιαβίτη
Πλουραλισμός στην Κοινωνιολογία.
Μεθοδολογική προσέγγιση
Οδυσσέας, Αθήνα, τόμος Α', σελ. 566.

Η ελληνική βιβλιογραφία είναι εξαιρετικά φτωχή σε εγχειρίδια μεθοδολογίας των Κοινωνικών Επιστημών. Μέχρι τώρα η βιβλιογραφία αυτή περιοριζόταν στις συμβολές της Ι. Λαμπίρη-Δημάκη: *Η Κοινωνιολογία και η μεθοδολογία της* (1981) και του Π. Γέμπτου: *Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών* (1984). Σε αντίθεση με τα προηγούμενα, το βιβλίο του καθηγητή Θ. Κονιαβίτη έχει εκτός από παιδαγωγικό και πολεμικό χαρακτήρα. Από τον τίτλο του κιόλας επιχειρεί να διατυμπανίσει τη θέση του για το χαρακτήρα και τη φύση της κοινωνιολογικής επιστήμης. Όπως επανειλημμένα και με έμφαση τονίζεται, ο πλουραλισμός επιβάλλεται εκ των πραγμάτων στην Κοινωνιολογία για τον απλούστατο λόγο ότι το βασικό της πρόβλημα, «αυτό των σχέσεων μεταξύ των ατόμων, κοινωνικού πράττειν από τη μια μεριά και δομών, οργανωμένης κοινωνίας από την άλλη, προς το παρόν τουλάχιστον, δεν επιδέχεται μόνο μία λύση» (σ. 428).

Η συνύπαρξη πολλών διαφορετικών προσεγγίσεων, σχολών και τάσεων στην Κοινωνιολογία δεν αποτελεί για τον Θ. Κονιαβίτη (Θ.Κ. στο εξής) ούτε μειονέκτημα, ούτε σημάδι κρίσης – «η κρίση στην Κοινωνιολογία είναι εξίσου παλιά όσο και η ίδια η Κοινωνιολογία» (σ. 54) –, ούτε βέβαια χαρακτηριστικό επιστημονικής ανωριμότητας. Η πολυπλοκότητα του αντικείμενου της Κοινωνιολογίας είναι τέτοια που οδηγεί αναγκαστικά σε διαφορετικές συλλήψεις της πραγματικότητας. Ανάλογα με τις «οντολογικές και επιστημολογικές (τους) προτιμήσεις και προτεραιότητες» όπως λέει ο Θ.Κ. (σ. 110), οι κοινωνικοί επιστήμονες οδηγούνται σε διαφορετικές «εννοιολογικές συγκροτήσεις του πραγματικού» και μεθοδολογικές διαδικασίες (σ. 125). Διαφορετικές κοσμοαντιλήψεις οδηγούν σε διαφορετικές οντολογικές και επιστημολογικές συλλήψεις, που με τη σειρά τους οδηγούν σε διαφορετικές μεθοδολογικές διαδικασίες, και επιστημονικές θεωρίες.

Αυτό είναι για τον Θ.Κ. το βασικό αίτιο του πολυφωνικού χαρακτήρα της Κοινωνιολογίας (σ. 120, 474).

Ο Θ.Κ. διακρίνει τρεις μεγάλες σχολές, την «παραδοσιακή (όρα εμπειριστική) Κοινωνιολογία», το «μαρξισμό» και τις «νέες συνθέσεις της δεκαετίας του '80», όπου συγκαταλέγει τη θεωρία της δομοποίησης (Giddens), τη θεωρία της επικοινωνιακής πράξης (Habermas), τη θεωρία των διαδοχικών τελετουργικών διαδικασιών (Collins), το νεολειτουργισμό (Alexander κ.ά.), τη θεωρία της ανταλλαγής (Hompans, Cook, κ.ά.) και τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής (Friedman-Hechter, Roemer-Elster) (βλ. σελ. 49-51 και 509-519). Δεν είναι στις προθέσεις του συγγραφέα να εξετάσει αναλυτικά το περιεχόμενο κάθε σχολής. Επιμένει περισσότερο στην παρουσίαση των «νέων συνθέσεων» (βλ. κυρίως την Ενότητα VII) προσπαθώντας, επιτυχώς τις περισσότερες φορές, να τηρήσει ίσες αποστάσεις από όλες τις προσεγγίσεις. Ένας από τους στόχους του βιβλίου είναι εξάλλου «η διασφάλιση των ίδιων δυνατοτήτων και των ίδιων συνθηκών μεταχείρισης κατά τον κριτικό έλεγχο στον οποίο υπόκεινται» οι διάφορες σχολές (σ. 53-4).

Το κύριο βάρος της μελέτης πέφτει λοιπόν στον κριτικό έλεγχο των κοινωνιολογικών θεωριών από μεθοδολογική σκοπιά. Για το λόγο αυτό ο Θ.Κ. αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος στην εξέταση και την κριτική των κριτηρίων εμπειρικού ελέγχου που παραδοσιακά χρησιμοποιούνται στη Φιλοσοφία της Επιστήμης. Βασική θέση του συγγραφέα αποτελεί η απόρριψη του μεθοδολογικού μονισμού και η επισήμανση της ακαταλληλότητας των κριτηρίων ελέγχου των Θετικών Επιστημών για τις Κοινωνικές Επιστήμες

γενικά, και για την Κοινωνιολογία ειδικότερα (βλ. π.χ. σ. 23, 121-2, 163 κ.έ.). Ο Θ.Κ. βάζει στο στόχαστρό του τον μεθοδολογικό εμπειρισμό αποκρούοντας μία μία τις βασικές του θέσεις για την ενότητα της μεθόδου και τον κανονιστικό χαρακτήρα της Επιστημολογίας, για την ουδετερότητα των αρχικών παρατηρήσεων, για την εγκυρότητα της γνώσης που δεν παράγεται με εμπειρικές διαδικασίες και τα κριτήρια οροθέτησης κ.λ.π. (Ενότητα II).

Ο Θ.Κ. αναφέρεται εκτεταμένα στη θετικιστική φιλοσοφία (Ενót. III) και στην καταλυτική κριτική που άσκησε ο Sir Karl Popper σ' αυτήν (Ενót. IV). Παρόλο που ο Popper αποτελεί έναν ογκόλιθο που κανείς δεν μπορεί ν' αγνοήσει βρίσκουμε ότι ο Κ.Θ. αφιερώνει πολύ μεγάλο χώρο (200 σελίδες) για να παρουσιάσει απόψεις που είναι πια γνωστές και στην ελληνική επιστημονική κοινότητα. Τα τελευταία δέκα χρόνια καταβλήθηκε μεγάλη προσπάθεια για να διαδοθούν ευρύτατα στη χώρα μας και οι ιδέες του εμπειρικού θετικισμού, αλλά και οι απόψεις του Βρετανού φιλοσόφου, έτσι ώστε να μπορεί κανείς να πει με σιγουριά ότι κανένας πια δεν φοβάται τον Karl Popper, για να παραφράσουμε τον τίτλο ενός γνωστού ελληνικού δοκιμίου. Εκείνο που θα ενδιέφερε, κατά τη γνώμη μας, περισσότερο σ' ένα εγχειρίδιο μεθοδολογίας της Κοινωνιολογίας, δεν είναι τόσο η κριτική του Popper στις απόψεις του «Κύκλου της Βιέννης», όσο οι επιπτώσεις της συζήτησης αυτής για τις κοινωνικές επιστήμες. Ο Θ.Κ. αναφέρει κατ' επανάληψη ότι υπήρξε αντίκτυπο στην εμπειριστική Κοινωνιολογία χωρίς όμως να εμβαθύνει περισσότερο. Πώς επηρέασαν οι μεταμορφώσεις του εμπειρισμού την Κοινωνιολογία (σ. 162); Τι

συνέπειες είχε η απόρριψη του επαγωγισμού στην κοινωνιολογική πρακτική (σ. 272); Τι σημαίνει η απαίτηση για «ανεξάρτητη ελεγκσιμότητα» για τις κοινωνιολογικές θεωρίες (σ. 265); Για ποιους συγκεκριμένους λόγους δεν είναι εφαρμόσιμο το κριτήριο της διαψευσιμότητας στις Κοινωνικές Επιστήμες (σ. 312);

Αν δίνονταν απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα εκτός από τους αναγνώστες, κερδισμένη θα έβγαине κυρίως η πρόταση του Θ.Κ. για τη «μεθοδολογική αυτοκατανόηση των Κοινωνικών Επιστημών». Έχοντας απορρίψει, και ορθά, τα υπάρχοντα κριτήρια εμπειρικού ελέγχου ως ακατάλληλα για τις Κοινωνικές Επιστήμες, ο Θ.Κ. αναζητεί τρόπους αξιολόγησης των διαφόρων θεωριών. Βασική του μέριμνα είναι να σεβαστεί τις ιδιαιτερότητες κάθε σχολής και να μην επιβάλλει α priori κανονιστικά κριτήρια ως άλλος Προκρούστης (βλ. σ. 26, 94). Μας καλεί γι' αυτό να στρέψουμε τον προβληματισμό μας «στο επίπεδο παραγωγής γνώσης», ελέγχοντας παράλληλα και την «εξωτερική διάσταση των σχέσεων της Κοινωνιολογίας με το αντικείμενο της και με τον κοινωνικό της περίγυρο», αλλά και την «εσωτερική διάσταση», ήτοι τις οντολογικές, επιστημολογικές, λογικές κλπ. προϋποθέσεις κάθε θεωρίας (σ. 67-8).

Το μήνυμα είναι σαφές και το υιοθετούμε απόλυτα: είναι ανάγκη να παραχθούν εγγενή προς τις Κοινωνικές Επιστήμες μεθοδολογικά κριτήρια ελέγχου, έτσι ώστε να πάψει ο δανεισμός κριτηρίων από τις θετικές επιστήμες. Η πρόταση της «μεθοδολογικής αυτοκατανόησης» ωστόσο παραμένει ασαφής. Τι σημαίνει πρακτικά να δεχτούμε ως κριτήρια αξιολόγησης ότι αποδέχεται η κάθε σχολή ανάλογα με τις δικές της οντολογικές-επιστη-

μολογικές προτιμήσεις (σ. 26, 491); Το ελάχιστο που μπορεί κανείς να απαιτήσει από μία θεωρητική προσέγγιση είναι «να βρίσκεται σε συμφωνία με τις αρχές και τα κριτήρια που η ίδια αποδέχεται» (σ. 479). Το αιτούμενο είναι να υπάρξουν γενικά κριτήρια ελέγχου, ανά επιστήμη, του περιεχομένου των επιστημονικών θεωριών. Γιατί, να μην η μινιμαλιστική πρόταση του Θ.Κ. σέβεται με ευλάβεια την αυτονομία και την αξία κάθε προσέγγισης και είναι συνεπής προς τον πλουραλιστικό χαρακτήρα των Κοινωνικών Επιστημών, φοβόμαστε όμως ότι αντί της πολυφωνίας οδηγεί στην κακοφωνία. Το καίριο ερώτημα παραμένει: που στοχεύει κάθε εξήγηση της κοινωνικής πραγματικότητας αν όχι στην αναζήτηση της αλήθειας; Μήπως επειδή τα κριτήρια ελέγχου της εμπειριστικής φιλοσοφίας είναι ακατάλληλα, γιατί φτιάχτηκαν για άλλους γνωστικούς τομείς, σημαίνει ότι πρέπει να παραιτηθούν οι κοινωνικοί επιστήμονες από την αλήθεια σαν κεντρική ρυθμιστική ιδέα της επιστήμης τους; Αρκεί άραγε η πρακτική αποτελεσματικότητα μιας θεωρίας – ήτοι η εξυπηρέτηση κοινωνικών, οικονομικών ή πολιτικών επιλογών – σαν τελικό κριτήριο για την ορθότητα της;

Το πιο ενδιαφέρον τμήμα του βιβλίου είναι εκείνο όπου ο Θ.Κ. επικεντρώνει την προσοχή που στα ιδιαίτερα μεθοδολογικά προβλήματα των Κοινωνικών Επιστημών. Αναφερόμαστε στις Ενότητες V και VI όπου ο Θ.Κ. αποδεικνύει με πειστικό και κατανοητό τρόπο τα αδιέξοδα του μεθοδολογικού ατομικισμού, καταφέρνοντας πραγματικά να ξεφύγει από τον σκόπελο της γενικόλογης φιλοσοφικής επιχειρηματολογίας και να παραμείνει όντως κοντά στις «πραγματικές διεργασίες που συντελούνται στο

χώρο των Κοινωνικών Επιστημών» (σ. 369). Η συστηματική παρουσίαση των ιδεών του Porper και του Weber στο θέμα αυτό, δείχνει ότι η προσπάθεια αναγωγής των σύνθετων κοινωνικών φαινομένων σε ατομιστικά δεδομένα, υποφέρει από μια θεμελιώδη αντινομία: προσπαθεί να εξηγήσει την κοινωνική πραγματικότητα με τύπους ορθολογικής συμπεριφοράς ατόμων που ζουν, δρουν και επηρεάζονται από το κοινωνικό τους περιβάλλον. Στην «αντινομία μεταξύ του ατομικού πράττειν και ορθολογικοποίησης», εντοπίζει ο Θ.Κ. τη βασική πηγή αδιεξόδων του μεθοδολογικού ατομικισμού (βλ. κυρίως σ. 393-6). Το συμπέρασμα βγαίνει αβίαστα: «η ορθολογική ατομικιστική προσέγγιση για να εφαρμοσθεί και να αποδώσει, χρειάζεται την υποστήριξη της "ολιστικής" προσέγγισης» (σ. 408).

Η επιτυχία της πρότασης αυτής του Θ.Κ. βρίσκεται στο γεγονός ότι δεν απαιτεί την εγκατάλειψη του μεθοδολογικού ατομικισμού, ούτε και του μεθοδολογικού εμπειρικισμού, χάριν μιας ολιστικής προσέγγισης εξίσου αδιέξοδης (σ. 457 κ.έ.). Αντίθετα προτείνεται η τροποποίηση τους «προς μία κοινωνιολογική κατεύθυνση με τη ρητή και άμεση χρήση κοινωνιολογικών εννοιών» (σ. 37, 496, 504). Η συμπλήρωση του μεθοδολογικού ατομικισμού με ολιστικά στοιχεία, σημαίνει ουσιαστικά αναγνώριση του αδιάσειστου γεγονότος ότι οι άνθρωποι είναι δρώντα άτομα «που ορίζονται από κοινωνικά καθορισμένες και χρονικά εξαρτημένες σχέσεις μεταξύ τους» (σ. 409). Ίσως από την τροποποίηση αυτή προς έναν θεσμολογικό ή «ποιοτικό ατομικισμό» προκύψει η μέγιστη δυνατή συναίνεση γύρω από βασικά μεθοδολογικά ζητήματα των Κοινωνι-

κών Επιστημών, έστω κι αν κάτι τέτοιο φαίνεται εκ πρώτης όψεως να αντιστρατεύεται την θέση περί αναγκαστικού πλουραλισμού.

Θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει πολλά επίμερους σημεία διαφωνίας σ' ένα τόσο πλούσιο σε θεματική και επιχειρήματα βιβλίο. Σημειώνουμε για παράδειγμα ότι οι μόνες ουσιαστικές αναφορές σε άλλες Κοινωνικές Επιστήμες αφορούν, αποκλειστικά σχεδόν στην Οικονομική Επιστήμη (σ. 69, 363) και γίνονται μερικές φορές με τρόπο βιαστικό (σ. 453) ή λανθασμένο (σ. 399, 517). Αναφέρουμε επίσης την έλλειψη αναφοράς στην ουσιαστική συνεισφορά της «γαλλικής επιστημολογίας» (Bachelard, Canguilhem, Foucault) στην κριτική της θετικιστικής αντίληψης της γνώσης, πόσο μάλλον που η αναφορά αυτή θα ενίσχυε τη δύναμη πολλών επιχειρημάτων του Θ.Κ. όπως π.χ. σ. 128-9 όπου γίνεται λόγος περί «ειδικής επιστημολογίας» που συμπίπτει με την «*éπιστέμologie régionale*» του Bachelard. Τέτοιες επίμερους επισημάνσεις θα αδικούσαν τη συνεισφορά ενός τόσο σημαντικού για την ελληνική βιβλιογραφία βιβλίου. Το μήνυμα του Θ.Κ. για τον πλουραλιστικό χαρακτήρα της Κοινωνιολογίας πρέπει να βρει πολλούς αποδέκτες. Γιατί εκτός των άλλων, κρύβει μέσα του μία αντιδογματική στάση που αποτελεί όρο *εκ τωνων ουκ άνευ* για όποιον ασχολείται με τις Κοινωνικές Επιστήμες: «ο πλουραλισμός για να αποδώσει προϋποθέτει επίγνωση των ορίων της προσέγγισης που αποδεχόμαστε και αναγνώριση των δυνατοτήτων των άλλων προσεγγίσεων» (σ. 428).

Μιχαήλ Ζουμπουλάκης

THEORY and SOCIETY

Renewal and Critique
in Social Theory

Contents

Volume 22/5

October 1993

Special Issue: Masculinities

Editor: R. W. Connell

R.W. Connell, Editor's introduction: Masculinities	595
R.W. Connell, The big picture: Masculinities in recent world history	597
Lynne Segal, Changing men: Masculinities in context	625
Mika Donaldson, What is hegemonic masculinity?	643
Rosa Linda Fregoso, The representation of cultural identity in <i>Zoot Suit</i> (1981)	659
Anthony McMahon, Male readings of feminist theory: The psychologization of sexual politics in the masculinity literature	675
G.W. Dowsett, I'll show you mine, if you'll show me yours: Gay men, masculinity research, men's studies, and sex	697
Judith Stacey, Toward kinder, gentler uses for testosterone	711
Michael A. Messner, "Changing men" and feminist politics in the United States	723
Irit Rogoff and David Van Leer, Afterthoughts ... A dossier on masculinities	739
Contributors to this issue	763

The Journal of

conflict

RESOLUTION

Journal of the Peace Science Society (International)
Volume 37, Number 2
June 1993

Contents

- Game Theory and the Politics of the Global Commons*
HUGH WARD 203
- The Situational Levers of Negotiating Flexibility*
DANIEL DRUCKMAN 236
- Presidents, the Use of Military Force, and Public Opinion*
BRADLEY LIAN and JOHN R. ONEAL 277
- Government Coercion of Dissidents:
Deterrence or Provocation?*
DIPAK K. GUPTA, HARINDER SINGH,
and TOM SPRAGUE 301
- Cyprus: An Evolutionary Approach to Conflict Resolution*
MARIA HADJIPAVLOU-TRIGEORGIS
and LENOS TRIGEORGIS 340
- Community and Industrial Mediation in South Korea*
NAM HYEON KIM, JAMES A. WALL, Jr.,
DONG-WON SOHN, and JAY S. KIM 361
- Symmetry and Reciprocity in
South Africa's Foreign Policy*
KOOS VAN WYK and SARAH RADLOFF 382

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

